

Fredrik Engelstad (red.)

KUNNSKAP OG REFLEKSJON

50 års samfunnsforskning

Institutt for samfunnsforskning

Oslo 2000

© ISF 2000

Institutt for samfunnsforskning
Munthes gate 31
Postboks 3233 Elisenberg
0208 OSLO
www.samfunnsforskning.no

Rapport 2000:2
ISBN 82-7763-135-9
ISSN 0333-3671

Materialet i denne rapporten er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Det er lagt ut på internett for lesing på skjerm og utskrifter til eget bruk. Uten særskilt avtale med ISF er enhver eksemplarframstilling og tilgjengeliggjøring utover dette bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov.

Utnyttelse i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar, og kan straffes med bøter eller fengsel.

Innhold

<i>Fredrik Engelstad</i> Kunnskap og refleksjon Institutt for samfunnsforskning 1950–2000	5
I. TILBAKEBLIKK	
<i>Fredrik Thue</i> Den atlantiske forbindelse ISF i det amerikansk-europeiske forskningssamarbeid 1945–1953	15
<i>Eva Lie</i> Til menneskets indre i klosterinspirert hus	51
<i>Ulf Torgersen</i> Retts sosiologisk seminar	57
<i>Ted Hanisch</i> Fra arnested til forskerverksted – ISF 1975–1986	67
II. FORSKNINGSSOMRÅDENE	
<i>Trygve Gulbrandsen og Hege Torp</i> Arbeidslivsforskning – fra industrisosiologi til arbeidsmarkedsstudier	75
<i>Henry Valen og Bernt Aardal</i> Valgforskning i mer enn 40 år	105
<i>Arnlaug Leira</i> Kjønn – et sosialt kjennetegn?	123
<i>Anne Lise Ellingsæter</i> Modernitet og forståelser av kjønn. «Problemet» med mange navn	149
<i>Aud Korbøl</i> Verden ellers. Glimt fra innvandringsforskningens barndom 1970–73	173
<i>Grete Brochmann</i> Om tømmerstokker i innvandringsforskningen	189
<i>Håkon Lorentzen</i> Sivilsamfunnet som forskningsfelt	197
III. UAVHENGIGHET OG OPPDRAG	
<i>Fredrik Engelstad</i> Samfunnsvitenskapelig oppdragsforskning og forskningsetikk	211

Kunnskap og refleksjon

Institutt for samfunnsforskning 1950–2000

Når Institutt for samfunnsforskning feirer sitt 50-års kan ikke begivenheten passere uten et jubileumsskrift. Ideelt sett burde instituttet fått skrevet sin historie til et såpass markant jubileum, men det har ikke vært ressurser til en så krevende oppgave.

Fremveksten av Institutt for samfunnsforskning, med hovedvekt på de første etterkrigsårene er grundig dokumentert av Fredrik Thue i hans monografi *Empirisme og demokrati* (1997). Jublieumsartikler ble også skrevet til 25-års jubileet (Rokkan 1975) og til 40-års jubileet (Bjørklund 1990). Det foreliggende jubileumsskriftet har en annen karakter. Tidligere og nåværende medarbeidere gir glimt fra fortiden og reflekterer over viktige utfordringer for instituttets forskning i årene som kommer. Sammen med dette skriftet gis det ut en fyldig annotert bibliografi som omfatter alle bøker gitt ut ved instituttet i de 50 årene som er gått (Hustad og Lindblad 2000).

Glimtene tilbake som er tatt med i dette skriftet blir nødvendigvis begrenset. Så godt som alle de ledende krefter ved instituttet i det første tiår er borte. Tilgjengelig dokumentasjon av mer personlig art finnes det imidlertid noe av, blant annet korte selvbiografiske skisser eller kommentarer i *Tidsskrift for samfunnsforskning* av Harriet Holter (1989), Arne Næss (1990), Yngvar Løchen (1991) og Henry Valen (1992). Dessuten et intervju med Erik Rinde, trykt i instituttets skrift *Erik Rinde og Institutt for samfunnsforskning* (1995). I innledningen til instituttets annoterte bibliografi gis det en mer omfattende oversikt over kilder til instituttets historie.

Hovedtyngden i dette jubileumsskriftet ligger på instituttets forskning – det er jo den siden ved instituttet som fortjener størst oppmerksomhet. Hvert av instituttets fem hovedområder i jubileumsåret blir beskrevet i ett eller to bidrag. Disse er alleskrevet av nåværende eller tidligere forskningsledere. Noen forskningsfelter har det vært arbeidet på i mange tiår, mens andre er kommet til nokså nylig. Ulikheter i temaer og tradisjoner reflekteres

nødvendigvis i fremstillingene, som skiller seg fra hverandre på mange punkter. Alle retter de imidlertid blikket både bakover og fremover. Dermed blir også viktige sider av instituttets historie belyst.

I mangel av en fullstendig historisk oversikt gis det nedenfor et grovt riss av utviklingen av de organisatoriske sidene ved instituttet.

I. PIONERFASEN 1950–1972

Institutt for samfunnsforskning ble stiftet 9. februar 1950. Stiftelsesmøtet ble avholdt på professor Frede Castbergs kontor. Til stede var universitetsstipendiat Vilhelm Aubert, ekspedisjonssjef Einar Boyesen, professor Nils Lid, professor Sverre Holm og cand.jur. Erik Rinde. Disse utgjorde det første styre, men med Lid som varamann for Castberg. Erik Rinde ble valgt til styrets formann.

Rinde og Aubert forble styremedlemmer fra stiftelsen og frem til sin død i henholdsvis 1988 og 1994. Erik Rinde innehadde stillingen som instituttets direktør fra 1952 til 1973.

I de første måneder hadde instituttet adresse Grev Wedels plass 4. Deretter Arbiens gate 4, frem til de nåværende lokalene i Munthesgate 31 ble tatt i bruk i 1960. I tillegg til nybygget i Munthesgate disponerte instituttet nabo-huset – en gammel trevilla i Fuglehauggata 6. Den ble revet i 1978 for å gi plass til byggetrinn II i det nåværende bygningskomplekset, som stod ferdig i 1980.

I de første 25 år var instituttets eksistens basert på inntekter av tre typer: For det første meget betydelige donasjoner fra familien Rinde, som dekket utgifter både til administrasjon og deler av forskningsvirksomheten. Betydningen av donasjonene fra familien Rinde er særlig understreket av Vilhelm Aubert (1972) i en minneartikkel over Sigurd Rinde. For det andre langsiktige stipendmidler fra Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd (NAVF). Dette var i en periode da Forskningsrådet hadde en bevilgningspolitikk svært forskjellig fra den som følges i dag. Harriet Holter fikk forskningsrådsstipend i tilsammen 17 år, Ulf Torgersen kom opp i 13! NAVF ytet også i perioder betydelig støtte til driften av instituttet. For det tredje stipendmidler fra utenlandske forskningsfond, noe som særlig var viktig i det første tiåret. I Fredrik Thues bidrag blir denne relasjonen til utlandet beskrevet i detalj.

Administrasjonen var beskjeden og forskerne i hovedsak selvdrevne, med ansvar for egne prosjekter og langt på vei finansieringen av dem, selv om instituttet også ga jevnlig tilskudd til prosjekter. Utenlandske gjesteforskere utgjorde en vanlig og synlig del av virksomheten.

Instituttets første to tiår var så definitivt en pionertid. Den utløste betydelig skaperkraft, noe som har gitt perioden tilnavnet «gullalderen». En reportasje i *Dagbladet* i 1963, som er tatt inn her, gir et karakteristisk bilde av stem-

ningen, både internt på huset og den måten instituttet ble oppfattet på i omverdenen. Reportasjen er skrevet av Eva Lie, som flere år senere også ble knyttet til instituttets administrative stab i mer enn 10 år.

Parallelt med driften av Institutt for samfunnsforskning var miljøet aktivt med knoppskyting og samarbeid med tilstøtende forskningsmiljøer. Institutt for fredsforskning ble først opprettet som en avdeling under ISF i 1959, og skilt ut som selvstendig institutt fra 1966. Psykoanalytisk institutt ble også grunnlagt under medvirkning fra ISF-miljøet i slutten av 1960-årene, og losjert inn i en gammel murvilla i Munthesgate 29, som også huset kontorer for Institutt for samfunnsforskning. ISF hadde også kontorfellesskap med Statens institutt for alkoholforskning i 1950- og 60-årene, og med Institutt for retts sosiologi og forvaltningslære fra 1961 til 1977.

II. KRISE OG KONSOLIDERING, 1973–1986

Pionerfasen gikk mot slutten rundt 1970, av et sammensatt knippe av grunner. I noen henseender ble Institutt for samfunnsforskning offer for sin egen suksess. Den meget sterke ekspansjonen i samfunnsfagene åpnet for nye stillinger og nye universitetsinstitutter. Etterspørselen etter faglig kompetent personell ble tilsvarende sterk. På få år ble miljøet ved Institutt for samfunnsforskning tappet for mange av sine ledende krefter.

Nokså parallelt med denne prosessen ble den økonomiske støtten fra familien Rinde avsluttet etter Sigurd Rindes død. Erik Rinde trådte tilbake som direktør i 1973, og ble etterfulgt av Willy Martinussen 1973-1976. Ordningene med stipendmidler fra NAVF hadde også fått en annen form, slik at finansieringen av forskningsvirksomheten også kom under et betydelig press. Bidragene fra Forskningsrådet til drift av instituttet falt også bort. Situasjonen ved instituttet på denne tiden er dokumentert i et intervju med Willy Martinussen (1975)

I denne situasjonen tvang det seg frem en reorganisering. Løsningen som ble valgt var tosidig. Først å arbeide frem en fast grunnbevilgning fra statsbudsjettet. Det første tilskudd kom 1975. Dernest å rive den gamle villaen i Fuglehauggata 6, og gjennomføre byggetrinn II. På den måten kunne ISF tilby kontorer til Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), som levde i trange lokaler på Blindern.

Ted Hanisch overtok som instituttleder i 1976 og fungerte til 1986. Det ble han som sto i spissen for endringen i instituttets organisering. Ansvaret for selve ombygningen var i seg selv en meget krevende praktisk oppgave. Økonomisk sett var det en dristig operasjon. Instituttet som byggherre hadde ingen egne midler til å finansiere ombygningen. Som bidrag til finansiering av bygget ble det inngått en 10 års leiekontrakt med NAVF for en stor del av lokalene. NAVF holdt på denne tiden til i nabo-huset Munthesgate 29. Etter

ferdigstillelsen ble byggetrinn II solgt til Staten, slik at instituttet kunne innfri de økonomiske forpliktelser det hadde påtatt seg ved byggingen.

Som en del av innflyttingen av INAS i 1978 ble Instituttgruppa for samfunnsforskning (ISAF) opprettet, som en statlig institusjon som skulle fungere som en felles driftsavdeling for ISF og INAS. Konstruksjonen med ISAF, som ble opprettholdt frem til 1999, ga et tryggere grunnlag for ISFs virksomhet fordi den betydde en langsiktig sikring av instituttets grunnbevilgning over statsbudsjettet. Samtidig ga det støtet til langsiktig oppbygging av edb-avdeling og bibliotek og av en uvanlig høy kvalitet. Stordriftsfordelene med denne ordningen har kommet både INAS og ISF til gode.

Parallelt med den praktiske reorganiseringen gikk instituttet under Ted Hanisch inn i en faglig utviklingsperiode. Instituttets gamle satsning på arbeidslivsstudier ble vitalisert, og kontakten til oppdragsgivere i statsforvaltningen ble bygd ut og systematisert. Dermed ble også grunnen lagt for den langsiktige satsning på oppdragsforskning som i dag er en integrert del av instituttets virksomhet.

I midten av 1980-årene ble det siste elementet lagt på plass i det som i dag er instituttets organisatoriske struktur: Alle forskere med kompetanse på amnensis-nivå ble tilbudt fast stilling. Inntil da hadde instituttet ingen faste stillinger for forskerne, formelt opptrådte de som separate selvstendige næringsdrivende med ansvar for sin egen inntjening.

I tilbakeblikk 15 år senere er det ikke lett å hvor dristig dette var. Instituttet påtok seg forpliktelser som arbeidsgiver som det kunne bli meget smertelig å innfri. Men det viste seg å være et lykkelig valg, som også ble en spore til oppbygging av nødvendige finansielle reserver i det følgende årene.

Fra 1986 har instituttet vært videreført langs de linjer som ble lagt i konsolideringsfasen. Slik instituttet står i dag, er det særlig tre ledetråder som fortjener å fremheves: Vekten på rekruttering og kompetansebygging, på tverrfaglighet, og på samspillet mellom anvendt forskning og grunnforskning.

III. REKRUTTERING OG KOMPETANSEBYGGING

Av en stab på rundt 40 forskere i jubileumsåret, er 10 rekrutteringsstipendiater, som er tatt opp på dr.polit.-programmene. Rekruttering og kompetansebygging er en integrert del av instituttets virksomhet, slik det alltid har vært. Men vekten på formell kvalifisering har økt. Unge forskere som kommer inn på instituttet møter en forventning om doktorgrad som inngang til langsiktig tilknytning. Innføringen av dr.polit.-graden i slutten av 1980-årene ga et løft for å bidra til at stipendiater fullfører sine avhandlinger. For instituttets del har det gitt gode resultater, både når det gjelder å inspirere erfarne forskere og yngre rekrutter til å ta doktorgrader.

Den tradisjonelle rekrutteringskanalen har vært Forskningsrådets frie

stipendier. Dette er en kanal som har tapt i betydning, etter som det på landsbasis deles ut noen ganske få slike stipendier pr. år. Men fortsatt har ISF noen stipendiater med slike bevilgninger.

For å sikre forskerrekrutteringen er det nødvendig å arbeide aktivt på andre måter. Instituttet har opprettet egne 4-årige stipendiatstillinger. Det store flertallet av stipendiatene er finansiert over Forskningsrådets anvendte programmer, eller via oppdragsmidler. En grunntanke er altså å konvertere oppdragsforskning til akademiske resultater. I enkelte tilfeller har oppdragsgivere vært villige til å satse på doktorgradsprosjekter, men det hører tross alt til unntakene. Langsiktig kompetansebygging forutsetter derfor i mange tilfeller planlegging og vilje til å satse fra instituttets side: Ved å kombinere flere mindre prosjekter sammen slik at de danner grunnlag for en avhandling, eller skaffe tilleggsfinansiering som er nødvendig for å fullføre doktorarbeidet.

IV. TVERRFAGLIGHET

Institutt for samfunnsforskning er et av de få samfunnsvitenskapelige forskningsmiljøene som ikke er spesialisert på en avgrenset sektor. Helt fra instituttets første år har det også vært preget av en tverrfaglig innretning. Det var den gang et uttrykk for faglig overbevisning, men også en dyd av nødvendighet. De færreste av instituttets medarbeidere i de første årene hadde samfunnsvitenskapelig utdanning. Vilhelm Aubert og Harald Ofstad var jurister, Stein Rokkan idéhistoriker, Sverre Lysgaard ingeniør. Etter hvert kom imidlertid sosiologer og statsvitere inn som de mest stabile faggrupper.

Hele pionerfasen var også preget av en stor kontingent psykologer: Ragnar Rommetveit, Bjørn Christiansen, Jan Smedslund og P.A. Holter var blant de mest profilerte. Dette var i en periode da psykologi ble oppfattet som en grunnfag i samfunnsfagene. ISFs engasjement i opprettelsen av Psykoanalytisk institutt var også et uttrykk for dette. Men fra 1970 har psykologien og samfunnsfagene gått hver sin vei i Norge, og psykologien har blitt borte fra Institutt for samfunnsforskning.

Siden midten av 1980-årene har instituttets bestrebelser for tverrfaglighet først og fremst rettet seg mot bredden av samfunnsfagene. Det er bygget opp en slagkraftig gruppe sosialøkonomer, som står sentralt i arbeidslivsforskningen. Fra midten av 1990-årene har det også vokst frem en gruppe sosialantropologer, ikke minst knyttet til forskning omkring innvandring og ultermøter. Endelig har instituttet med vekslende tyngde knyttet til seg historikere i de siste ti år. Det er for øvrig en tradisjon med røtter tilbake til de tidlige 1970-årene. I jubileumsåret når historikergruppen akkurat over grensen for den kritiske masse, men trenger en viss styrking for å bevare sin bestandighet.

'Tverrfaglighet' kan lett bli et rituellet slagord. Det er ikke nødvendigvis slik

at ethvert prosjekt tjener på samarbeid mellom ulike disipliner. Men et miljø trenger det. Ideutveksling og samarbeid på tvers av faggrenser er forsømt i norsk akademisk liv, ikke minst fordi det har vært bygd temmelig høye murer rundt de enkelte disiplinstitutter på universitetene. Når mange faggrupper samles innenfor ett institutt, får dialogen bedre vikår.

V. SAMFUNNSVITENSKAPENES OPPGAVER: REFLEKSJON OG KUNNSKAP

Samfunnsforskningen har generelt to sett av oppgaver. Den har en allmenn kulturell forpliktelse til å skape ny erkjennelse, noe som gir den en verdi i seg selv. Og den skal frembringe kunnskap og forståelse som kan komme til nytte i arbeids- og samfunnsliv, politikk og forvaltning.

En viktig side ved forskningens allmenn-kulturelle forpliktelse dreier seg om å utvikle og avklare vår sosiale selverkjennelse, og derved øke vår forståelse av nasjonale institusjoner, sosial identitet og kulturelt mangfold. En overordnet oppgave er å gjøre det synlig hvordan det som oppleves som spesifikt i vårt samfunn er et resultat av og skapt i samspill med impulser utenfra, både gjennom inspirasjon og konflikt.

Et annet sentralt hensyn dreier seg om å synliggjøre de moralske og politiske utfordringer som følger av at vi lever i en verden som er preget av store ulikheter i livsjanser og livsvilkår. Omfattende og seriøs forskning på disse feltene er en betingelse for informert debatt og handlingsvalg for å arbeide henimot et godt samfunn.

Samfunnsforskningen har også en forpliktelse til å levere nyttig kunnskap for de løpende beslutninger som treffes i politikk, forvaltning, arbeidsliv og «det sivile samfunn». Men det må ikke glemmes at forskning aldri kan levere oppskrifter på en «riktig» politikk for fremtiden. Forskningsbasert utredning kan levere nyttige fakta og vurderinger som inngår i beslutningsgrunnlaget. Empirisk forskning øker innsikten i hvordan komplekse sosiale prosesser faktisk foregår. Gode teorier kan øke forståelsen for helhetlige sammenhenger. Vel så nyttig som faktisk kunnskap er imidlertid å klarlegge de målkonflikter og begrensninger på styringsevnen som beslutningstakere står overfor.

Institutt for samfunnsforskning har som mål å gi bidrag på begge fronter i samfunnsforskningen, både den grunnleggende refleksjon og den anvendbare kunnskap. Når grunnforskning og anvendt forskning drives under samme tak, virker det gjensidig faglig befruktende, slik det alt for lenge siden ble fremhevet av Vilhelm Aubert (1969).

Den doble målsettingen kommer til uttrykk i instituttets nære kontakt med Universitetet, med Forskningsrådet og med flere av departementene. Forutsetningen for at slik kontakt skal fungere etter hensikten, er imidlertid at instituttet kan opprettholde sin uavhengighet. Med et økende press på nytteorientert forskning er dette kanskje den viktigste oppgaven i årene som kommer.

REFERANSER

- Aubert, Vilhelm (1969), «Om teori og metode i sosiologien». I *Det skjulte samfunn*. Oslo: Pax.
- Aubert, Vilhelm (1972), «Sigurd Rinde in memoriam». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 13:i. Opptrykt i S. Rokkan, V. Aubert og T. Bjørklund, *Erik Rinde og Institutt for samfunnsforskning*. ISF Rapport 94:13. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Bjørklund, Tor (1990), «40-års jubileum og 50-års minne.» *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 31:166-175.
- Holter, Harriet (1989), «Hvorfor jeg valgte samfunnsforskning. Eller: Jeg gikk meg over sjø og land.» *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 29:285-288.
- Hustad, Jon Håkon og Sven Lindblad (2000), *Bøker fra ISF i 50 år. En annotert bibliografi med statistikk over instituttets samlede publisering*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Løchen, Yngvar (1991), «Med skepsis og idealisme – hvordan jeg ble sosiolog.» *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 31:161-164.
- Martinussen, Willy (1975) «Institutt for samfunnsforskning». Intervju ved Trygve Gulbrandsen. *Sosiologi i dag*, 5(2):23-27.
- Næss, Arne (1990), «Fotnote». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 30:163-165.
- Rinde, Erik (1995), «Entreprenøren». Intervju ved Tor Bjørklund. I S. Rokkan, V. Aubert og T. Bjørklund, *Erik Rinde og Institutt for samfunnsforskning*. ISF Rapport 94:13. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Thue, Fredrik (1997), *Empirisme og demokrati*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Valen, Henry (1992); «Gjøkungen som lærte å fly.» *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 32:85-88.

Tilbakeblikk | I

Den atlantiske forbindelse

ISF i det amerikansk-europeiske forskningssamarbeid 1945–1953¹

INNLEDNING

Institutt for samfunnsforskningens femtiårsdag er en begivenhet for norsk vitenskap. Det er ikke bare personalet i Munthes gate som har grunn til å feire. Dagen markerer et jubileum for norsk sosiologi, statsvitenskap og psykologi, og en milepæl for samfunnsvitenskapene som forskningssektor og akademisk kultur her i landet.

Ganske visst fantes det samfunnsvitenskaper i Norge før andre verdenskrig: historie, geografi, etnologi, psykologi, pedagogikk. Ved krigens utgang stod sosialøkonomien i en særstilling. Ragnar Frisch hadde i slutten av 1930-årene gjennomført en «økonometrisk revolusjon» av faget, og kunne tilby et nytt sett av begreper, modeller og analyseverktøy til bruk i byggingen av etterkrigstidens reformsosialistiske industrisamfunn.² Det skulle ta lang tid før sosiologene og statsviterne, eller «samfunnsforskerne», vant en praktisk status som kunne måle seg med sosialøkonomenes.

Frem til 1963 hørte de disipliner vi i dag kaller samfunnsvitenskapene dels til det historisk-filosofiske, dels til det juridiske fakultet. Etter krigen ble det flere ganger fremsatt forslag om å opprette et nytt samfunnsvitenskapelig fakultet. Men hvilke fag som naturlig utgjorde samfunnsvitenskapene, var på ingen måte gitt.³ Begrepet spilte ikke noen fremtredende rolle i tysk og nordisk universitetstradisjon. Fremveksten av 'samfunnsvitenskapene' som et relativt distinkt akademisk felt var fremfor alt resultatet av en intensiv til-

1) Denne artikkelen utgjør en liten forstudie til min doktoravhandling om samfunnsforskningens historie i Norge i tidsrommet 1945–1975, som forhåpentlig vil bli ferdig i løpet av 2001.

2) Jf. Trond Bergh og Ole Jørgen Hanisch, *Vitenskap og politikk. Linjer i norsk sosialøkonomi gjennom 150 år*, Oslo 1984; Einar Lie, *Ambisjon og tradisjon. Finansdepartementet 1945–1965*, Oslo 1995; Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 1999.

3) Jf. Knut Tveit, «Pedagogikk som samfunnsfag. Pedagogisk Forskningsinstitutt 1963–1993», i Ragnvald Kalleberg (red.), *SV-fakultetet ved Universitetet i Oslo 1963–1993*, Oslo, Instituttet for sosiologi 1994, s. 46–57.

egning av teoretiske, metodiske og organisatoriske modeller fra USA. I møtet med de amerikanske sosialvitenskapene lærte norske forskere å definere sine fag på nye måter og å bygge nye broer mellom disipliner. Resultatet var et endret akademisk landskap, endrede forestillinger om vitenskapens samfunnsrolle og nye institusjonelle mønstre i skjæringsfeltet mellom vitenskap, forvaltning og politikk.

Norsk samfunnsforskning fanget opp de amerikanske impulser via mange kanaler. På studentenes leselister ruvet amerikanske lærebøker og eksemplariske forskningsarbeider. Takket være generøse stipendordninger ble studieopphold ved amerikanske universiteter nærmest en obligatorisk del av norske samfunnsforskernes utdanning og videre karriere. Fulbrightprogrammet førte en strøm av gjesteprofessorer over Atlanteren til Oslo som forelesere og forskningsveiledere. De som orienterte seg i de nye samfunnsvitenskapene, så med største selvfølgelighet hen til USA som verdens intellektuelle sentrum.

Her stod norske forskere ikke i noen særstilling. I hele den vestlige innflytelsessfære vant amerikansk samfunnsvitenskap et sterkt hegemoni etter krigen. Forskningsinstitutter i en rekke europeiske, latinamerikanske og asiatiske land ble utviklet under direkte eller indirekte amerikansk bistand. I Norge kom samarbeidet med amerikanske forskningsmiljøer imidlertid til å spille en særlig viktig strategisk rolle i samfunnsvitenskapenes utvikling. Til forskjell fra situasjonen i gamle akademiske stormakter som Frankrike, England, Vest-Tyskland og Italia, ble etterkrigstidens norske samfunnsforskning etablert på et relativt tradisjonsløst grunnlag. Dessuten fikk ekspansjonen en særegen institusjonell form. I påvente av et akademisk gjennombrudd som lot vente på seg, allierte en liten gruppe av utålmodige pionerer seg med amerikanske og hjemlige støttespillere og etablerte det tverrfaglige Institutt for samfunnsforskning. Instituttet ble krumtappen i en ekspansiv strategi: Her skulle forskere kvalifisere seg for akademiske stillinger som man håpet ville bli opprettet i fremtiden, samtidig som man skulle demonstrere for omverdenen at samfunnsforskningen kunne gi verdifulle innspill til det offentlige ordskiftet og praktiske bidrag til løsningen av sosiale problemer.

Det som fremfor alt gjorde instituttet til et dynamisk sentrum i norsk og europeisk samfunnsforskning, var det kontinuerlige nærvær av høyt kvalifiserte amerikanske gjesteprofessorer. Instituttet var resultatet av et planmessig samarbeid mellom det norske pionermiljøet og amerikanske støttespillere som ønsket å etablere brohoder for empirisk samfunnsforskning i Europa. Å bringe fremstående amerikanske forskere til Oslo ble et strategisk grep for å gi det nye forskningsfeltet tyngde, legitimitet og internasjonale kontakter. Fulbrightprogrammet, opprettet i 1949, gjorde det mulig å etablere den amerikanske forskerveiledningen som permanent ordning ved instituttet. De kollektive forskningsprosjektene som ble satt i gang i 1950-årene, og som i

mange tilfeller gav støtet til varige tradisjoner i norsk samfunnsforskning, ble veiledet og iblant initiert av amerikanske gjesteprofessorer.

Gjennom dette intensive samarbeidet mellom amerikanske og norske forskere ble Institutt for samfunnsforskning selve motoren i utviklingen av norsk sosiologi, statsvitenskap og sosialpsykologi inntil disse fagene for alvor slo rot i universitets- og høyskolesystemet under utdanningsekspløsjonen i 1960-årene. Et stort flertall av dem som etterhvert ble utnevnt i ledige stillinger ved universitetene hadde tatt form som forskere ved ISF. De stod overfor den vanskelige oppgave å omplante sine orienteringer og forskningsprogrammer til universiteter med tunge utdanningsoppgaver. Ved det raskt voksende Universitetet i Bergen ble det valgt en organisasjonsmodell for samfunnsfagene som i mangt reflekterte idealene bak Institutt for samfunnsforskning. Senere ble de samfunnsvitenskapelige studiene ved det nye, «alternative» Universitetet i Tromsø utformet i tilknytning til sider av ISFs tradisjon.

Overfor Universitetet i Oslo fikk ISF et forlenget liv som et slags frittstående «Center of Advanced Studies». Her var tilstrømningen av studenter sterkest og studentopprøret innenfor samfunnsfagene på sitt mest militante. Instituttene for sosiologi og statsvitenskap var dessuten vant til å leve et komplementært samliv med ISF, og hadde derfor noe ensidig konsentrert seg om undervisningsoppgavene. Langt inn i 1970-årene kunne Institutt for samfunnsforskning derfor fylle rollen som et fristed for forskerutdanning og annen grunnforskning, inntil det ubønhørlig måtte tilpasse seg et endret institusjonelt landskap og finne sin plass blant de øvrige frittstående sosialforskningsinstituttene.

Gjennom det ekspansjonsmønsteret som her er skissert i svært grove trekk, kom den organisasjonsmodell og de forskningsprogrammer som ble utviklet ved ISF i 1950-årene til å legge avgjørende premisser for utviklingen av norsk samfunnsvitenskap. Denne nasjonale institusjonssammenheng er godt kjent. Mindre kjent er det kanskje at Institutt for samfunnsforskning i etableringsfasen planmessig søkte å gjøre seg til redskap for den amerikanske kunnskapspolitikken overfor Europa. Perspektivet var ikke bare nasjonalt, men europeisk og internasjonalt. På kort sikt var denne strategien langt på vei vellykket, men i det lange løp falt den sammen. Likevel kaster instituttets tilblivelse og vekst lys over et problem som har vært forbausende lite utforsket internasjonalt: Reorienteringen av Europas intellektuelle liv henimot amerikansk samfunnsvitenskap og samfunnsstenkning i etterkrigstiden. Dette prosjektet var fra amerikansk side ledd i deres nye positive verdenspolitikk, der Europa skulle gjenreises og integreres ved å lære av den amerikanske suksesshistorie.⁴ Betydelige organisatoriske, finansielle og menneskelige ressurser ble

4) Se f.eks. Michael J. Hogan, *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western*

satt inn for å spre amerikansk samfunnsforskning, vitenskap og sosial teknikk. Men prosjektet hadde ikke lykkes i den grad hvis ikke europeerne samtidig hadde etterspurt det amerikanerne hadde å tilby, og strategisk utnyttet deres støtte. Det norske kasus gir et fascinerende innsyn i hvordan USA også innenfor denne spesielle del av det atlantiske samarbeid kunne utvikle seg til et «empire by invitation».⁵

DET INTELLEKTUELLE FELLESKAP

Institutt for samfunnsforskning vokste frem som en frukt av møtet mellom to miljøer. De norske initiativtakerne var en gruppe unge forskere som hadde funnet hverandre på de filosofiske seminarer til professor Arne Næss under og like etter krigen. De sentrale navnene var Erik Rinde, Harald Ofstad, Herman Tønnessen, Christian Bay, Vilhelm Aubert, Stein Rokkan og Harriet Bog [Holter]. I tillegg sluttet sosialpsykologene Ragnar Rommetveit, Jan Smedslund og Bjørn Christiansen samt filosofen Ingemund Gullvåg seg til miljøet i slutten av 1940-årene. Under påvirkning av Næss hadde gruppen utviklet et nært intellektuelt fellesskap som kom til uttrykk i vitenskapssyn og teoretiske interesser så vel som i etiske og politiske grunnholdninger.⁶ Deres amerikanske støttespillere utgjorde ikke en like sammensveiset krets, men dannet et operativt nettverk av vitenskapsmenn, forskningsentreprenører og *foundation officers*. Også dette nettverket gikk tilbake til krigstiden. Under oppbyggingen av den amerikanske krigsadministrasjonen var et stort antall sosialpsykologer og sosiologer blitt trukket til Washington for å gi myndighetene oppdaterte kunnskaper om atferd og holdninger i sivilbefolkningen så vel som i de væpnede styrker. Løsningen av disse oppgavene brakte forskere med ulik fag- og institusjonsbakgrunn sammen, og gav støtet til en rivende teknisk og metodisk utvikling av surveyforskningen. Ved demobiliseringen søkte mange av disse forskerne å kanalisere sine nyvunne ferdigheter tilbake til den akademiske verden. Man mente å ha erfart at en rekke «klassiske» problemer i sosiologi og sosialpsykologi lot seg utforske og etterprøve ved empirisk surveyforskning. Ved enkelte fremstående universiteter, som Columbia, Harvard, Chicago og Michigan, etablerte sentrale surveyforskere sine empiriske forskningsinstitutter i mer eller mindre løs tilknytning til ledende akademiske miljøer i sosiologi og psykologi. En formel for vitenskapelig innovasjon var lansert, med stor tiltrekningskraft på forskere, universitetsadmi-

Europe, 1947–1952, Cambridge/New York 1987. Olivier Zunz gir en fascinerende sammenfattende analyse av den amerikanske moderniseringsmodellen og dens betydning for etterkrigstidens «Pax Americana» i *Why the American Century?*, Chicago/London 1998.

5) Geir Lundestad, «Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952», *Journal of Peace Research*, vol. 23 (september 1986), s. 263–277.

6) For en mer inngående analyse av dette miljøets utvikling, se Fredrik W. Thue, *Empirisme og demokrati. Norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt*, Oslo 1997.

nistratorer og forskningsfond. Gjennom et organisert samspill mellom teoriutvikling og empirisk, kvantitativt orientert forskning skulle de akademiske «social studies» bringes opp på et nytt vitenskapelig utviklingstrinn og bli genuine «social sciences». Et slikt perspektiv knyttet an til strategier som ble lansert allerede i 1930-årene av forskningsfond og vitenskapelige entreprenører. Nå kunne man vise til et langt videre spekter av metodiske og organisatoriske nyskapninger.⁷

I Oslo hadde Arne Næss oppdratt sine studenter til å forstå vitenskapens utvikling som en evolusjonær prosess, der teoretisk grunnlagsforskning og metodiske innovasjoner ledet til en kontinuerlig differensiering og reintegrasjon av problemstillinger. Hvis ikke filosofien skulle forfalle til steril skola-stikk, måtte den finne sin plass i denne utviklingsdynamikken. Mellom den filosofiske og den vitenskapelige «problemsfære» så Næss for seg en løpende utveksling av problemstillinger. Filosofiens fremste oppgave var å åpne opp problemfelt for genuint vitenskapelig analyse gjennom begrepsmessig opprydning og presisering. Den vitenskapelige bearbeiding av problemene ville i sin tur generere nye grunnlagsspørsmål som filosofene kunne bidra til å avklare.⁸

Det var åpenbare paralleller mellom måten Næss forestilte seg samspillet mellom filosofi og vitenskap på, og den integrasjonsstrategi for samfunnsvitenskapene som var i ferd med å utvikles i Amerika. Men det fantes også en annen betydningsfull bro mellom de norske initiativtakerne og deres amerikanske støttespillere. Under krigen var Næss og hans studenter blitt stadig mer opptatt av hva filosofien og vitenskapen kunne gjøre for å sikre fred og demokrati. Dette engasjementet sprang ut av en ambivalent holdning til mentaliteten på den norske hjemmefronten. På den ene side oppfattet gruppen motstandskampen som en manifestasjon av genuint demokratisk engasjement og offervilje, og derved som et løfterikt utgangspunkt for å utvikle et bedre samfunn etter krigen. Men samtidig fryktet man at krigen skulle nærme snever nasjonal patriotisme og stereotyp venn-fiende-tenkning. Arbeidet for freden måtte ikke bare rette seg mot demokratiets ytre fiender, men også mot usaklighet, suggesjon og sjåvinisme i egen leir.⁹ Debatten omkring landsvikoppjøret, og senere om beredskapslovene, økte kretsens uro for at også demokratiets såkalte forsvarere i praksis kunne være bærere av antidemokra-

7) Se f.eks. Stephen Park Turner og Jonathan H. Turner, *The Impossible Science. An Institutional Analysis of American Sociology*, Newbury Park/London/New Dehli 1990, s. 85 ff.; Gene M. Lyons, *The Uneasy Partnership. Social Science and the Federal Government in the 20. Century*, New York: Russell Sage Foundation 1969, s. 80–123; Jean M. Converse, *Survey Research in the United States. Roots and Emergence 1890–1960*, Berkeley/L.A./London 1987, s. 162–238. For en biografisk fremstilling fra en av dem som senere kom til ISF og satte spor etter seg der, se Herbert Hyman, *Taking Society's Measure. A Personal History of Survey Research*, New York: Russell Sage Foundation 1991.

8) Arne Næss, *Filosofiske problemer. Deres egenart og inndeling*, Oslo 1941, s. 27 ff.; Thue 1997, s. 70–77.

9) Thue 1997, s. 103–134.

tiske holdninger.¹⁰ Som filosofisk forsker og lærer hadde Næss lagt vekt på å klarlegge vilkårene for saklig og effektiv språklig kommunikasjon. Den liberale bekymring som erfaringene fra krigen og den tidligste etterkrigstiden utløste, skjerpet denne interessen, og gav den samtidig en mer sosialpsykologisk retning: Hvordan kommuniserer individer og grupper under «sosialt trykk» – i tilspissede konfliktsituasjoner preget av stereotype fiendebilder og sterke krav om gruppelejalitet?

Også samfunnsforskerne i amerikansk krigstjeneste hadde oppfattet kampen om den hjemlige opinion som vel så sentral som propagandakrigen mot fienden. Gjennom landsomfattende surveys ble den offentlige mening kontinuerlig overvåket for å kartlegge den amerikanske befolkningens offervilje og forståelse av hva krigen gjaldt. Teoretisk kunne opinionsstudiene kaste lys over et sentralt problem i sosialpsykologien: hvordan holdninger og oppfatninger spres og filtreres i et samfunn. Men den umiddelbare bakgrunn for studiene var praktisk-politisk. I USA, som ikke hadde opplevd krigshandlinger på sitt eget fastland, måtte krigen «selges» til en delvis tvilende opinion. Samfunnsforskerne var for en stor del liberale demokrater, og oppfattet USAs krigsmål i lys av den britisk–amerikanske Atlanterhavserklæringen av 1941. Det gjaldt å overbevise den jevne amerikaner om at USA måtte ta på seg et radikalt utvidet ansvar for verdens skjebne – ikke ved å kopiere den gamle imperialistiske stormaktspolitikk, men ved å sikre en demokratisk verdensorden. Amerikanernes nasjonale og ideologiske horisont måtte derfor utvides fra det snevert patriotiske i retning av en liberal verdensborgerånd.¹¹

I Washington var en slik tolkning av propagandatjenestens mandat høyst kontroversiell. *Office of War Information*, som sysselsatte mange av de krigsmobiliserte samfunnsforskerne, rakte etter hvert opp i en langvarig konflikt med Kongressen.¹² Forskere opplevde å bli politisk mistenkeliggjort og svartelistet av konservative republikanere og sikkerhetsfolk.¹³ Men om Atlanterhavserklæringens ånd knapt ble den dominerende ledetråd i amerikansk utenrikspolitikk, ble den desto viktigere for amerikansk samfunnsforskning. Visjonene om objektiv samfunnsvitenskap og «social engineering» ble i mange sentrale forskningsmiljøer temperert av et sterkt engasjement til fordel for liberale politiske og kulturelle verdier.

Det var i dette skjæringsfeltet mellom et vitenskapelig program og et politisk

perspektiv at det norske forskningsmiljøet og deres amerikanske støttespillere fant hverandre. Det oppstod et samvirke mellom organisatoriske, teoretiske og politiske interesser som resulterte i en vellykket institusjonalisering.

Partene hadde for det første sterke felles interesser i utviklingen av nye vitenskapelige metoder og organisasjonsformer. Dernest fantes det viktige berøringspunkter mellom Osloskolens og de amerikanske sosialpsykologenes teoretiske interesser, knyttet til mekanismene bak holdningsdannelse og vilkårene for sosial kommunikasjon. Endelig delte det norske forskningsmiljøet og deres amerikanske støttespillere langt på vei en politisk visjon for forskningen. I et etterkrigssamfunn bygd på liberale og demokratiske verdier måtte tradisjonelle nasjonalistiske og autoritære verdiorienteringer avsløres og overskrides. Samfunnsvitenskapene måtte klarlegge den psykologiske og sosiologiske grobunnen for en «demokratisk» personlighetstype preget av tolerante holdninger, kognitiv åpenhet og inkluderende sosiale identifikasjoner.

Det vellykte samvirket mellom disse tre interessene sprang ut av den liberale, optimistiske brobyggingsånd som oppstod især i Amerika under de allierte nasjoners kamp mot fasciststatene. Men denne optimismen forvitret raskt under den kalde krigen. Samtidig kom visse teoretiske begrensninger til syne i noen av de store forskningsprosjektene som var blitt unnfanget under og like etter krigen. De politiske og intellektuelle vilkårene som hadde ligget til grunn for koplingen mellom et vitenskapelig program og et politisk perspektiv i samfunnsforskningen, var i ferd med å forvitte. Den sterke atlantiske forbindelse i forskningen bestod, men fikk en mer tvetydig og ambivalent karakter.

SAMFUNNSFORSKNINGENS ORGANISERING

Et viktig ledd i den amerikanske kunnskapspolitikk overfor Europa etter krigen var å stimulere institusjonelle nyskapninger. I amerikanernes ideologiske univers spilte kontrasten mellom den «nye» og den «gamle» verden en avgjørende rolle, og blant de institusjoner og kulturtrekk som ble stilt opp mot hverandre hørte også det amerikanske og europeiske universitetssystem. Inntil første verdenskrig hadde især de ledende tyske universitetene hatt modellstatus for amerikansk vitenskap. Etter andre verdenskrig ble påvirkningskraften definitivt vendt motsatt vei. Det sterkt pluralistiske amerikanske universitetssystemet ble nå tilskrevet sin del av æren for USAs teknisk-økonomiske suksess, kulturelle vitalitet og demokratiske politiske kultur.¹⁴ Den tyske akademiske tradisjon ble på sin side refortolket i lys av nazismen, som

10) Jf. Vilhelm Aubert m.fl., *Front mot frykten*, Oslo 1950.

11) Se f.eks. Allan M. Winkler, *The Politics of Propaganda. The Office of War Information 1942–1945*, New Haven & London 1978.

12) Smst., s. 38 ff.

13) Se f.eks. Ian Nicholson, «The Politics of Scientific Reform, 1936–1960: Goodwin Watson and the Society for the Psychological Study of Social Issues», i *Journal of the Behavioral Sciences*, vol. 33 (1), s. 39–60.

14) Zunz 1998 gir en sammenfattende analyse av de kunnskapsproduserende institusjonenes særegne rolle i det han kaller «the American institutional matrix». Standardfremstillingen av de amerikanske forskningsuniversitetenes historie etter krigen er Roger Geiger, *Research and Relevant Knowledge. American Research Universities since World War II*, New York 1993. For en mer sammenfattende og poengtert fremstilling, se Hugh Davis Graham og Nancy Diamond, *The Rise of American Research Universities. Elites and Challengers in the Postwar Era*, Baltimore/London 1997, særlig s. 199–222.

amerikanerne hadde en tendens til å oppfatte ikke bare som et tysk, men samtidig som et større europeisk sivilisasjonssammenbrudd.

De store amerikanske forskningsfondene som engasjerte seg i utviklingsprogrammer overfor Europa, i første rekke Rockefeller og Ford Foundation, ble opptatt av å reorientere de europeiske universitetene bort fra det som ble oppfattet som snever kulturell elitisme, institusjonell konservatisme og avsondrethet fra eksterne samfunnsgrupper og deres kunnskapsbehov. Disse forskningsfondene var selv uttrykk for slående særtrekk ved det amerikanske system. Her ble storkapitalens og vitenskapens interesser formidlet av profesjonelle *foundation officers* – meglere i forskningssystemet som ofte hadde arbeidet både som forskere og som *government officials* eller funksjonærer i private korporasjoner.¹⁵ Den formidlende ideologi var liberal, utviklingsoptimistisk og orientert mot samfunnets «velferd».¹⁶ Utviklingsprogrammene overfor Europa hadde som underliggende målsetting å innforlive europeerne med dette institusjonelle og ideologiske mønster, der ressurser til forskning og utdanning ble generert ved «forhandlinger» mellom representanter for vitenskapen og ulike praktiske samfunnsinteresser under henvisning til samfunnets beste.

Nettopp på samfunnsvitenskapenes område ble – og blir – dette systemtrekket ofte trukket frem som en forklaring på de slående forskjellene i institusjonelle mønstre øst og vest for Atlanterhavet. I Europa hadde sosiologien og samfunnsforskningen hatt store vanskeligheter med å etablere kontinuerlig fotfeste ved universitetene. I USA hadde sosiologien derimot slått igjennom meget lett, lenge før faget hadde vunnet akademisk status.¹⁷ I en tidlig fase omkring århundreskiftet inntok sosiologien en posisjon ved amerikanske colleges og universiteter som kanskje kan sammenliknes med den rolle historiefaget spilte ved gymnasene, lærerskolene og universitetet i Norge i samme periode. Sosiologien var blitt den moderne tids teologi; især fra protestantiske miljøer rekrutterte faget påfallende mange prester og prestesønner. I et samfunn som gjennomlevde en industriell revolusjon og en eksplosiv urbanisering som skapte skrikende sosiale problemer, ble sosiologien oppfattet som et alternativt utgangspunkt for å avhjelpe sosial og åndelig nød og å gjenopprette samfunnets sedelighet.¹⁸

De organisatoriske innovasjonene i amerikansk samfunnsforskning etter andre verdenskrig, der serviceorienterte institutter for surveyforskning ble

15) Zunz 1998; Turner og Turner 1990, s. 39 ff.

16) Jf. Raymond B. Fosdick, *The Story of the Rockefeller Foundation*, New York 1952, særlig s. 227–235; 237–265; *Report of the Study for the Ford Foundation on Policy and Program*, Detroit: The Ford Foundation, November 1949.

17) Se f.eks. Anthony Oberschall (red.), *The Establishment of Empirical Sociology*, New York 1972.

18) Turner og Turner 1990, s. 11–38; Arthur J. Vidich og Stanford M. Lyman (red.), *American Sociology. Worldly Rejections of Religion and Their Directions*, New Haven/ London 1985, s. 281 ff.

knyttet til universitetene og den akademiske sosiologien, føyde seg inn i en lang rekke av forsøk på å overkomme kløften i amerikansk sosiologi mellom praktisk samfunnsengasjement og akademisk disiplinbygging.¹⁹ Det amerikanske universitetssystemets pluralistiske og sterkt desentraliserte karakter, som hadde gjort det mulig for sosiologien å vinne bredt institusjonelt gjennomslag før den hadde avklart sine metoder og teoretiske standpunkter, åpnet nå et vidt handlingsrom for surveyforskningens entreprenører.

De amerikanske entreprenører og forskningsfond som etter krigen arbeidet for å styrke samfunnsvitenskapenes stilling i Europa og andre deler av verden, stod overfor et problem: Hvordan skulle institusjonelle nyskapninger som hadde vist seg fruktbare i USA overføres til samfunn med helt andre vilkår for organisering av forskning? Her var det flere veier å gå. Man kunne satse på forskningsinstitutter ved universitetene, og søke å påvirke universitetsledelsen og instituttene selv til å sikre gode vilkår og anvendelse for forskningen ved å bygge allianser med utenverdenen. En annen mulighet var å gi støtte til frittstående forskningsinstitutter utenom universitetene. Slike institutter kunne være effektive problemløserer for samfunnet, men kunne i mindre grad forventes å virke omformende tilbake på universitetssystemet og den akademiske kultur. Endelig kunne det tenkes hybride løsninger, der relativt frittstående forskningsinstitutter fikk en mer eller mindre fast tilknytning til universitetene og den akademiske samfunnsvitenskapen.

Institutt for samfunnsforskning ble nærmest en slik hybrid institusjon. Instituttet var formelt en frittstående forskningsinstitusjon, men med sterk universitetsrepresentasjon i styret. Viktigere var det likevel at det utviklet seg en funksjonsdeling og et nært samspill mellom ISF og instituttene for psykologi, sosiologi og statsvitenskap ved Universitetet i Oslo. Samtidig mottok instituttet driftsmidler fra private bedrifter, fra NAVF og amerikanske forskningsfond. Slik kan Institutt for samfunnsforskning ses som en vellykket tilpasning av amerikanske idealer for forskningsorganisasjon til en norsk kontekst. At et slikt hybrid forskningsinstitutt skulle bli løsningen, lå ikke klart i kortene på forhånd. Det var sluttresultatet av et strategisk initiativ som gjennomløp flere faser.

VEIEN FREM TIL INSTITUTTET

Det intellektuelle fellesskapet mellom Næss og hans studenter tok form i en situasjon der mulighetene for institusjonelle nyskapninger var blokkert. Miljøbyggingen hadde isteden foregått gjennom mer uformelle gruppedannelser omkring Næss' seminarer, i Filosofisk klubb og fra våren 1943 i et halvlegalt nettverk av studenter og forskere i samfunnsrelaterte fag som skul-

19) Turner og Turner 1990.

le utrede praktiske og politisk-filosofiske problemer med tanke på etterkrigs-samfunnet. Især dette siste initiativet foregrep noen av de teoretiske, praktiske og politiske interesser som kom til å prege samfunnsforskningen.²⁰ Men det var først etter krigen at mulighetene åpnet seg for å etablere kontakter med et internasjonalt forskerfellesskap og med mulige støttespillere i det norske samfunnet.

I oktober 1945 fikk Universitetet i Oslo besøk av professor John Marshall, «the grand old man» i Rockefeller Foundations humanistiske avdeling. Marshall ble straks fascinert av Arne Næss, «one of the most impressive younger men [I] have encountered», noterte han i sin dagbok.²¹ Hos Næss fant Marshall det han søkte etter: en ung, dynamisk begavelse med sterk orientering mot britisk og amerikansk filosofi, som ønsket å gjøre de humanistiske og filosofiske studiene mer levende og samtidsrelevante.

Kontakten med Marshall bar snart frukter. I mars 1946 bevilget Rockefeller Foundation et større beløp for å styrke filosofiens stilling ved Universitetet i Oslo. Pengene skulle brukes til å videreutdanne «several younger men of promise»,²² og i mai 1946 reiste Vilhelm Aubert som den første av Næss' studenter til Amerika. Næss slo følge, og etter å ha kjøpt en Packard av 1936-modell i New York la de ut på sitt livs biltur over det amerikanske kontinent til San Francisco og Berkeley. Aubert studerte først sosiologi ved Columbia University i to semestre, der han fulgte Robert Mertons kurs i sosiologisk teori, Robert Lynds forelesninger om maktstrukturen i det amerikanske samfunnet, Ernest Nagels kurs «The Logic of Social Science» samt kurs i statistikk. Dessuten fikk han anledning til ved selvsyn å studere virksomheten ved *Bureau of Applied Social Research*, der Paul F. Lazarsfelds overfylte forelesninger i følge Auberts rapport «gave a very vivid impression of how a modern research institution in this field works».²³ Høsten 1947 reiste Aubert til Berkeley, der han studerte sosialpsykologi under professorene Edward Tolman, Egon Brunswik og David Krech. Her fikk han innblikk i forsøkene på å integrere sosiologiske og psykologiske tilnæringsmåter i studiet av fordommer, etnosentrisme og autoritære holdninger, blant annet i tilknytning til det pågående forskningsprosjektet *The Authoritarian Personality*.²⁴

I tidsrommet fra 1947 til 1950 ble pengene fra Rockefeller Foundation

20) For en fylldigere fremstilling av miljøets virksomhet i krigsårene og sammenhengen med etterkrigstidens samfunnsforskning, se Thue 1997.

21) Rockefeller Foundation Archives, 12.1. Diaries: JM, vol. 12, 1945, Oslo Oct. 5th, s. 2.

22) Iflg. brev fra Arne Næss til John Marshall 11.3.1946, Rockefeller Foundation Archives, 1.1. Projects, 767 Norway, University of Oslo, Humanities May–Dec. 1947, box 3, folder 36.

23) Report to the Rockefeller Foundation on my studies in the United States (Vilhelm Aubert), Rockefeller Foundation Archives, 1.1. Projects, 767 Norway, University of Oslo, Humanities 1948, box 4, folder 40.

24) Smst.

brukt til å sende ytterligere fire unge forskere i vesterled: Harald Ofstad, Arild Haaland, Ingemund Gullvåg og Stein Rokkan. Som Aubert knyttet de kontakter til flere ulike institusjoner og fagfelt under sine studieopphold, og var særlig opptatt av hvordan deres egne fag, henholdsvis rettsvitenskap, filosofi og politisk idéhistorie, kunne bringes i samspill med de moderne atferdsorienterte samfunnsvitenskapene. En sjettede ung forsker som hørte til kretsen rundt Næss, Christian Bay, fikk et individuelt Rockefellerstipend alt høsten 1945, og tilbrakte hele 1946 ved det legendariske sosiologiske institutt ved University of Chicago. Dit kom også Rokkan høsten 1949, og fortsatte derfra til Columbia, mens Ofstad delte sin tid studieåret 1947–48 mellom Harvard og Yale.

Slik vant de unge samfunnsforskerne førstehånds erfaringer med amerikansk samfunnsliv og akademisk kultur. De fikk innblikk i institusjonelle nyskapingner ved ledende universiteter som Columbia, Chicago, Berkeley, Yale og Harvard, og studerte teorier og tilnæringsmåter ved det som ble oppfattet som den internasjonale forskningsfronten. Samtidig knyttet de en rekke personlige kontakter som skulle vise seg svært verdifulle i den videre utvikling av norsk samfunnsforskning.

Når det lyktes miljøet å kanalisere ressurser vunnet på den akademiske «utefronten» inn i en strategisk offensiv for samfunnsforskningen på «hjemmefronten», skyldtes det først og fremst den unge *Erik Rindes* innsats. Han hadde oppsøkt Næss fredssommeren 1945, og tilbudt professoren sin økonomiske og praktiske bistand. Rinde hadde forretningsmannens pragmatiske handlekraft og tilgang på penger. Faren, Sigurd Rinde, var direktør for et større treforedlingskonsern. Selv hadde Erik Rinde startet et lite forsikringsselskap, men hans lidenskap lå tydeligvis ikke der. Før krigen hadde han studert sosiologi ved London School of Economics, og i 1943 tok han juridisk embetseksamen ved Universitetet i Oslo. Men til forskjell fra jusstudentene Vilhelm Aubert og Harald Ofstad var ikke Erik Rinde den som fordypet seg i rettsvitenskapens grunnlagsproblemer. Rokkan har fortalt hvordan Rinde førte inn en ny tone i gruppen. «Han dreiet nesten alltid diskusjonen over i konkrete sosialvitenskapelige problemstillinger: hvordan kunne vi vite det og det? hvordan kunne vi finne ut? hva kunne vi gjøre?».²⁵ I sin tvetydige sosiale stilling mellom forretningsverdenen og den akademiske verden kom Rinde til å utvikle en form for lederskap som hadde svake forbilder i norsk akademisk liv, men som stod sentralt i det amerikanske universitets- og forskningssystemet. Hans rolle som institusjonsbygger og «megler» mellom forskersamfunnet, forskningsfond og private støttespillere gav Institutt for samfunnsforskning et viktig fortrinn i kampen om nasjonale og internasjonale forskningsmidler.

25) Stein Rokkan, «Institutt for samfunnsforskning 1950–1975», *Tidsskrift for samfunnsforskning* 16:1 (1975), s. 1.

Rinde ble raskt det initiativrike samlingspunkt i arbeidet for å fremme norsk samfunnsforskning. Den mest nærliggende adressat for en slik kampanje var Universitetet i Oslo. Saken hadde rektor Otto Lous Mohrs prinsipielle støtte, men de institusjonelle ressurser var det dårlig bevendt med. Magistergraden i sosiologi var blitt opprettet i 1939, men det fantes ingen akademiske stillinger i faget. Statsvitenskapsstudiet ble organisert i 1947 i samarbeid mellom jurister og historikere, og ble raskt populært. Men som forskningsdisiplin var det lenge underutviklet. Psykologien, som var i ferd med å organiseres som embetsstudium, hadde derimot en tradisjon både som forskningsfag og levende intellektuelt miljø.

Sosiologistudiet var det naturlige sted å innlede kampanjen for samfunnsforskningen. Her vokste det raskt frem et miljø av interesserte studenter som universitetet hadde lite å tilby. Rinde organiserte studentene i «Sosiologisk gruppe», og koordinerte en rekke fremstøt i form av avisinnlegg, brev til bedrifter, henstillinger til universitetsledelsen etc. En sentral tanke var at sosiologien best kunne introduseres for universitetet og samfunnet ved at det ble organisert konkrete kollektive forskningsprosjekter. Ulike muligheter ble diskutert. Men det hele var fاملende og nokså amatørmessig.²⁶

Det var først når disse hjemlige fremstøtene ble koplet til de nyvunne amerikanske forbindelsene at det for alvor ble dynamikk i arbeidet. Tidlig ble ideen unnfanget om at Universitetet i Oslo burde invitere en gjesteprofessor fra USA for å gi undervisning, sette i gang sosiologiske undersøkelser og hjelpe til med å bygge opp et institutt. I 1947 overtalte Erik Rinde sin far til å donere 15 000 kr. til Universitetet i Oslo til fremme av sosiologisk forskning. Vilhelm Aubert var da strategisk plassert ved den sosiologiske forsknings- og organisasjonsfronten, og fremførte sitt ærend for Columbia-professorene Robert Merton, Robert Lynd og C. Wright Mills. Merton var ikke i tvil om hvem som ville være den mest effektive mentor for samfunnsforskningen i et lite europeisk land: Paul F. Lazarsfeld, den dynamiske leder av Bureau of Applied Social Research, personifiserte nærmest den nye entreprenørånd i amerikansk samfunnsforskning. Hans evne til å forene anvendt nytteforskning med metodiske innovasjoner i akademisk sosiologi var allerede legendarisk. Som jødisk emigrant hadde Lazarsfeld samtidig en fortid som forsker og aktivist for det østerrikske sosialdemokratiske partiet. Hvis noen skulle ha forutsetninger for å introdusere amerikansk sosiologi i et europeisk land der regjeringen arbeidet for gradvise reformer i sosialistisk retning, måtte det være ham.

Møtet mellom Lazarsfeld og miljøet i Oslo ble for begge parter en første

26) Sosiologisk gruppe. Meldinger 1–2, i mappe «Kr. 15 000 til fremme av sosiologisk forskning ved Universitetet», UiO, hovedarkivet, jnr. 3068/48 ff.

kritisk test på hva som kunne oppnås ved aktiv amerikansk støtte til lokale europeiske initiativ for samfunnsforskning. Resultatet ble i den grad vellykket at Lazarsfeld senere, i egenskap av rådgiver for Ford Foundation, refererte til «Oslo-modellen» som et eksempel til etterfølgelse andre steder i Europa, blant annet i sitt gamle hjemland Østerrike.²⁷ Heller ikke i tilbakeblikk var han i tvil om at ISF på et tidlig tidspunkt i det atlantiske forskningssamarbeidet etter krigen hadde vært det mest vitale sentrum for samfunnsforskning i Europa.²⁸

Lazarsfeld hjalp forskergruppen i Oslo med å knytte seg til viktige nettverk i internasjonal samfunnsforskning. Viktigst var det kanskje at han midtveis i sitt Oslo-opphold høsten 1948 tok med seg Erik Rinde til Paris, der UNESCOs samfunnsvitenskapelige avdeling drøftet planer for et internasjonalt forskningssamarbeid innenfor sosiologien. Etter forslag fra Lazarsfeld fikk Rinde ansvaret for å koordinere det videre arbeidet med *International Sociological Association* (ISA).²⁹ På et stadium hvor det kunne reises berettiget tvil om miljøet i Oslo ville komme til å hevde seg i internasjonal forskning, valgte Lazarsfeld å satse på det som et potensielt fremtidig brohode for den amerikansk-støttede samfunnsforskningen i Europa, og oppfordret Rockefeller Foundation til å gi miljøet «frihet og penger og la dem forsøke i noen år». Overfor rektor Otto Lous Mohr understreket han at det fantes et meget stort behov for et samfunnsforskningssenter på det europeiske kontinent, og at Oslo hadde en reell mulighet for å bli et slikt senter dersom man smidde mens jernet var varmt.³⁰

Men om Lazarsfeld var en viktig døråpner til internasjonale kontaktnett, ble forskningsprosjektet han satte i gang ingen umiddelbar suksess. Lazarsfelds strategi gikk ut på å kople norsk samfunnsforskning til Arbeiderparti-regjeringens planøkonomiske fremstøt i etterkrigssamfunnet. Her hadde Ragnar Frisch og hans elever allerede oppnådd et vitenskapelig og profesjonelt gjennombrudd. I brev hjem til amerikanske kolleger gav Lazarsfeld sterkt uttrykk for sin fascinasjon og beundring for Frisch og hans økonometri.³¹ Som gammel østerriksk sosialdemokrat var han sterkt interessert i det norske eksperimentet, og som amerikansk sosiolog så han samtidig en mulighet til å

27) Paul F. Lazarsfeld, «The Austrian Problem», memorandum skrevet for Ford Foundation mars 1959, s. 2, i Paul F. Lazarsfeld Papers, serie 1, box 38, Butler Library's Rare Books and Manuscripts Collection, Columbia University, New York City.

28) «International Sociology as a Sociological Problem», i *Qualitative Analysis – Historical and Critical Essays*, Boston 1972, s. 343n.

29) Jf. Kurt Jonassohn, «The First Forty Years: A History of the I.S.A.», *ISA Bulletin* 51 (1989), s. 9.

30) Brev fra Lazarsfeld til Lous Mohr, 10.10.1949, i mappe «Kr. 15 000 til fremme av sosiologisk forskning ved Universitetet», jnr. 3048/48 ff., UiOs hovedarkiv.

31) Brev fra Paul F. Lazarsfeld til Samuel Stouffer, 25.9.1948; brev fra Lazarsfeld til Stroughton Lynd, 6.10.1948, i Paul F. Lazarsfeld Papers, Butler Library's Rare Books and Manuscript Collection, Columbia University, New York City.

tilføre det en pragmatisk dimensjon. Sosiologene og psykologene kunne gi kunnskap om hvordan forbrukere, forretningsfolk, arbeidere og andre impliserte parter oppfattet og reagerte på tiltakene, hvordan massemedia påvirket folks holdninger, og hvor realistiske økonomenes teorier om folks atferd var. Samtidig kunne de norske sosiologene belyse problemer som opptok politikere og forskere over store deler av den vestlige verden, men som lå særlig til rette for utforskning i Norge.

I Oslo viste Lazarsfeld, som både i samtid og især i ettertid ble anklaget for å ha mistet de større sosiologiske perspektivene av syne i sin entreprenør-gjerning, at han fortsatt var i stand til å orientere forskningen mot sentrale substansielle problemer. Likevel ble det noe uforløst over prosjektet «The sociological and psychological implications of economic planning in Norway».³² For det første var økonomene lite innstilt på samarbeid med de uerfarne samfunnsforskerne. Frisch oppfattet tydeligvis kretsen rundt Næss som en gjeng glade amatører, og advarte både Lazarsfeld og rektor Mohr mot å satse på den.³³ Denne avvisende holdningen innevarslet forsåvidt en mer varig tendens hos etterkrigstidens økonomer til å lukke seg om egne profesjonelle og teoretiske enemerker. Men dessuten viste det seg at «Planning-prosjektet» ikke virket så motiverende og integrerende på samfunnsforskernes innsats som Lazarsfeld hadde håpet. I Amerika hadde han utviklet en hektisk arbeidsstil der han delte sin tid mellom å koordinerte forskningsprosjekter og pleie sine mange forretningsforbindelser, mens de mer arbeidskrevende ledd i forskningsprosessen gjerne ble utført av unge og relativt uerfarne folk.³⁴ Slik ble også hverdagen ved «Universitetets sosiologiske kontor», et slags pseudo-institutt som i all hast var blitt innredet i et rom på Halling skole. I prosjektet medvirket en rekke magistergradsstudenter i sosiologi som hadde minimal forskningserfaring og beskjeden selvstendig innsikt i det norske samfunnet. Deres amerikanske læremester satte dem i gang med en nokså vidløftig datainnsamling, samtidig som han gav innføringskurs i analysemetoder. Håpet var at de unge forskerne gradvis ville gjøre prosjektet til deres eget. Men da læreren reiste hjem, råkete prosjektet opp i en krise. Lazarsfelds assistent Allen Barton ble igjen et semester, og tok senere sin amerikanske doktorgrad på en avhandling om økonomisk planlegging i Norge.³⁵ Men han kunne ikke forhindre at mange av de igangsatte prosjektene ved Sosiologisk Kontor rant ut i sanden. Utviklingen bekymret dem som var hjernene bak den strategiske

32) De uferdige bidragene fra dette prosjektet fins stensilert i rapporten *The Psychological and Sociological Implications of Economic Planning in Norway*, Oslo: Skrivemaskinstua 1949.

33) Brev fra Lazarsfeld til Mohr, *op.cit.*

34) Hyman 1991, s. 186.

35) Allen H. Barton, *Sociological and Psychological Problems of Economic Planning in Norway*, Faculty of Political Science, Columbia University, 1957.

offensiven for samfunnsforskningen, i første rekke Erik Rinde, Wilhelm Aubert og Stein Rokkan. De fryktet et fatalt tilbakeslag for saken dersom Lazarsfelds prosjekt mislyktes.

Imidlertid hadde Erik Rinde i mellomtiden klart å skaffe midler til ytterligere to amerikanske gjesteprofessorer fra sin fars konsern. Igjen ble sentrale skikkelser i amerikansk samfunnsvitenskap mobilisert: George Lundberg fra Washington University, Seattle, og David Krech fra University of California, Berkeley. De to oppholdt seg i Oslo samtidig, høsten 1949. De vidt forskjellige ringvirkningene av deres besøk illustrerer et mønster i det norske miljøets resepsjon av amerikanske forbilder.

George Lundberg var kjent for samfunnsforskerne i Oslo gjennom sin lærebok *Social Research* (1942) og den mer populære pamfletten *Can Science Save Us?* (1947), der han hevdet at fremtidens sosiale ingeniørkunst kunne redde menneskeheten fra undergang. Lundbergs positivistiske metodesyn og teknokratiske samfunnsvisjon har sannsynligvis øvet en tvetydig dragning på miljøet i Oslo. Både filosofene og de vordende samfunnsforskerne var preget av det enhetsvitenskapelige syn de var blitt innprentet på seminarene til Næss. De knyttet også sterke håp til samfunnsforskningen som en kilde til større rasjonalitet og anstendighet i samfunnslivet. Men da Lundberg dukket opp i Oslo, viste det seg raskt at han manglet evnen til å vekke de store intellektuelle lidenskaper hos sitt publikum. Filosofisk var hans positivisme trolig for usofistikert, men vel så viktig var det nok at den sprang ut av et amerikansk kulturmiljø som stod de norske samfunnsforskerne nokså fjernt. Som svensk-amerikaner fra det lutheranske Midtvesten representerte Lundberg en egenartet amerikansk tradisjon der sosiologien ble grepet som en ny, sekularisert frelselære for det moderne samfunnet. Den religiøse puritanisme ble konvertert til forskningsideologi i form av en positivistisk metodelære som skulle tøyte frivole intellektuelle lyster.³⁶ Lundberg var hele sitt liv republikaner og isolasjonist, og stod fjernt fra det intellektuelle Amerika som miljøet i Oslo knyttet sitt håp til som bolverk for liberale og internasjonale verdier.

David Krech forente derimot en teoretisk, praktisk og politisk orientering som gjorde ham til en nærmest perfekt match for samfunnsforskerne i Oslo. Høsten 1949 var det blitt klart at prosjektet om økonomisk planlegging ikke

36) Jf. Paul G. Creelan, «Watsonian Behaviorism and the Calvinist Conscience», *Journal of the History of the Behavioral Sciences* vol. 10 (1974): 1, s. 95–118. Creelan inkluderer her Lundberg i en puritansk-rural tradisjon i amerikansk samfunnsvitenskap som han oppfatter behavioristen John Watson som en arketypisk representant for. I sin «Presidential Address» ved den amerikanske sosiologikongressen i 1929 gav William F. Ogburn et klassisk uttrykk for «den protestantiske etikk og positivismens ånd»: «[I]t will be necessary to crush out emotion and to discipline the mind so strongly that the fanciful pleasures of intellectuality will have to be eschewed in the verification process; it will be desirable to taboo our ethics and values (except in choosing problems); and it will be inevitable that we shall have to spend most of our time doing hard, dull, tedious, and routine tasks.» Sit.e. Dorothy Ross, *The Origins of American Social Science*, Cambridge 1991, s. 431.

ville bli det norske miljøets inngangsbillett til internasjonalt forskningssamarbeid. Lazarsfeld hadde tolket den allmenne norske etterkrigssituasjonen godt, men hadde ikke helt truffet nerven i det intellektuelle miljø som hadde invitert ham. Arne Næss, Herman Tønnessen og Harald Ofstad hadde ønsket at Lazarsfeld skulle sette i gang et prosjekt som trakk linjer fra konflikten mellom «jøsninger» og «landssvikere» under krigen til den aktuelle konflikt mellom kommunister og antikommunister. Det var i studiet av slike verdikonflikter og deres sosiale dynamikk de håpet å utvikle en filosofisk og etisk relevant samfunnsforskning.

Krech tilhørte et ledende miljø innenfor den omfattende sosialpsykologiske forskningen om autoritære holdninger i USA. I 1936 hadde han sammen med sosialpsykologen Goodwin Watson stiftet *Society for the Psychological Study of Social Issues* (SPSSI), en organisasjon som arbeidet for å gjøre sosialpsykologien til et redskap for radikale politiske reformer. For Krech og Goodwin, som begge gjorde tjeneste som surveyforskere i Washington under krigen, føyde de amerikanske krigsmålne seg inn i den liberal-radikale politiske linje fra 1930-årenes progressivisme. Forskningen om autoritære og etnosentriske holdninger ble for dem et middel til kritisk kulturell selvgranskning i et Amerika som syntes å være i rask drift mot høyre.

For Vilhelm Aubert hadde møtet med Krech i Berkeley våren 1947 kjent som en forløsning, etter at han i lengre tid hadde slitt med motivasjonsproblemer i kjølvannet av sin innsats på hjemmefronten. Her fant han en forsker som var opptatt både av å utvikle avansert teori og å angripe politisk brennbare problemer ut fra et sterkt liberal-radikalt engasjement. En slik lærer var nettopp hva samfunnsforskerne i Oslo etterspurte.

David Krech ble instituttets fødselshjelper i flere henseender. Dels gav han retning til flere sentrale forskningsprosjekter ved ISF, som nasjonalismeprojektet og den tidligste arbeidslivsforskningen. Dernest var han med på å utforme de konkrete instituttplanene høsten 1949. Sist, men ikke minst drev han et aktivt lobbyarbeid for å gjøre Oslo til et sentrum i oppbyggingen av empirisk samfunnsforskning i Europa. Som vi skal se, gikk strategien ut på å vinne støtte i store amerikanske forskningsfond til et europeisk samarbeidsprosjekt koordinert og ledet av Institutt for samfunnsforskning.

UTFORMINGEN AV INSTITUTTET

Krech kom til Oslo i en kritisk fase av arbeidet for samfunnsforskningen. Ved Universitetet i Oslo var den første professor i sosiologi i ferd med å utnevnes, et sosiologisk institutt holdt på å bli drevet igjennom ved en blanding av studentaktivisme og professoral sanksjon, og forskergruppen rundt Rinde slet med å plukke opp restene av Lazarsfelds storstilte prosjekt. Utviklingen ved universitetet gikk ikke i denne gruppens favør. Sverre Holm hadde to år tidligere blitt utnevnt i et dosentur med ubunden fagkrets for å ta seg av sosio-

logien, og nå var han i ferd med å bli fagets første professor. Holm hadde sin magistergrad fra filosofien og var en teoretisk mangesidig, fabulerende tenker. Hans mangfoldige interesser opptrådte i overraskende og idiosynkratiske kombinasjoner: fransk strukturalisme, Bergsons filosofi, fenomenologi, lokal-samfunnsstudier. I Rindes og hans folks øyne var han for mye av en spekulativ «armchair sociologist» som manglet den organisatoriske kraft og empiriske orientering som skulle til for å kople utviklingen i Norge til den internasjonale, dvs. amerikanske, forskningsfront.

De unge filosofene og samfunnsforskerne omkring Rinde stod dessuten overfor et presserende selvoppholdelses-problem. Hvordan skulle de livnære seg i påvente av ledige akademiske stillinger, og hvordan skulle de ta vare på de erfaringer som var høstet og kontakter som var vunnet i arbeidet for samfunnsforskningen?

Rinde, Aubert og Krech la høsten 1949 hodene sammen og utformet planene for et «Institutt for sosialforskning». Det ble spilt på lag med Arne Næss, Alf Sommerfelt og andre sentrale skikkelser ved Universitetet i Oslo, som ble gitt fyldig representasjon i det planlagte instituttets styre. Samtidig aktiviserte Krech sitt omfattende amerikanske nettverk for å kople de norske planene til en større internasjonal strategi. Instituttet ble planlagt dels som et drivverk for samfunnsforskningen i Norge, dels som et redskap for internasjonalt forskningssamarbeid. Aubert formulerte de høye akademiske mål for instituttet, helt i tråd med den strategi som var i ferd med å vinne bredt gjennomslag i det amerikanske forskningssystemet: «A. Å fremme en samfunnsvitenskap som integrerer elementer fra samtlige nåværende vitenskaper i en teoretisk vitenskap «The science of human behavior», som gjør bruk av eksakte metoder, og som kan bidra til å løse de viktigste praktiske sosiale spørsmål, B. Å utdanne studenter som har det elementære grunnlaget for å utvikle seg til forskere som kan realisere A. C. Å utdanne gode samfunnsvitenskapelige praktikere med en liknende teoretisk bakgrunn.»³⁷

I arbeidet med å reise et finansielt og organisatorisk fundament for instituttet var tre forutsetninger avgjørende. For det første ble det høsten 1949 klart at man for fremtiden kunne bringe gjesteprofessorer til instituttet under det nystartede Fulbrightprogrammet, og dermed få finansiert en løpende amerikansk forskerveiledning. Dernest ble Norges allmennvitenskapelige forskningsråd opprettet, og samfunnsvitenskapene oppnådde en påfallende sterk posisjon i rådet i forhold til deres ennå beskjedne plass ved universitetene. NAVF ble et viktig redskap for å bygge opp dette nye feltet, og Institutt for samfunnsforskning kunne tilby arbeidsplass, miljø og infrastruktur for

37) Vilhelm Aubert, «Litt om bakgrunnen for mitt standpunkt til instituttplanene», september/oktober 1949, s. 1. Vidkunn Coucheron-Jarls papirer, ISFs arkiv.

stipendiatene. Gjennom mer enn 15 år ble NAVFs «gruppe B» og instituttet knyttet sammen i et sterkt gjensidig avhengighetsforhold.

Den siste forutsetning brakte Erik Rinde på plass. Gjennom Sigurd Rinde fikk instituttet donert et grunnfond på 200 000 kroner fra treforedlingsbedriftene Holmen-Hellefos, Trælandsfos og Vafos Brug, samt fast et annuum på 100 000 kroner. To år senere ble det bevilget ytterligere 500 000 kroner til grunnfondet fra konsernet.³⁸ I tillegg lyktes det Rinde å få tre andre bedrifter til å donere til sammen vel 90 000 kroner til instituttet.³⁹ Dermed var instituttet sikret egne lokaler, kontorpersonale og den nødvendige infrastruktur for å drive surveyforskning.

I tillegg til disse tre økonomiske bærebjelkene utnyttet Institutt for samfunnsforskning aktivt amerikanske forskningsfond og norske private bedrifter og oppdragsgivere. Slik fikk instituttet en form som liknet den pluralistiske «forhandlingsøkonomi» i amerikansk samfunnsforskning. Men samtidig unngikk man det harde anvendelsespress som preget de amerikanske surveyinstituttene. Forskningsrådet var her en viktig faktor; i ly av mangeårige stipend kunne instituttets forskere ta vare på sin akademiske arbeidsstil og problemorientering. Som kommersiell oppdragsforsker hadde Lazarsfeld lært seg å sette pris på det han kunne lære om folks handlingsvalg ved å studere salget av såpe.⁴⁰ Ved Institutt for samfunnsforskning kunne forskerne konsentrere seg om fenomener de fant det meningsfylt å vie sine beste forskerår til.

Slik ble instituttets pluralistiske «forhandlingsøkonomi» modifisert gjennom et sterkt offentlig medengasjement. Denne institusjonelle løsning kan betraktes som en delvis etterlikning av amerikanske forbilder, men den kan også i en viss forstand kalles typisk norsk. Jens Arup Seip har lansert begrepet om «det norske system» med utgangspunkt i det samspill mellom privat og offentlig initiativ som preget den tidlige jernbaneutbyggingen i Norge.⁴¹ Der private interessenter hadde reist midler til utbygging, trådte staten til med et tilsvarende stort beløp. Et liknende samspill preget Institutt for samfunnsforskning. For alle de impliserte patronene var det avgjørende å vite at instituttet stod på flere ben, og at man derved kunne oppnå en «synergieffekt» ved å yte bidrag. Både amerikanske forskningsfond og det norske forskningsrådet la stor vekt på slike vurderinger. Også for Sigurd Rinde og hans konsern var det viktig at instituttet ikke utviklet en ensidig økonomisk

38) Tor Bjørklund, «40-årsjubileum og 50-årsminne», *Tidsskrift for samfunnsforskning* vol. 31 (1990), s. 2.

39) Stein Rokkan, *Institute for Social Research 1950–1952*, Oslo 1952, s. 16.

40) Ifølge en utbredt overlevering skal Lazarsfeld ha uttalt at det var en «metodisk ekvivalens» mellom å forklare hvorfor folk stemte på sosialistpartiet og å finne ut hvorfor de kjøpte en bestemt type såpe. Jf. f.eks. Zunz 1998, s. 105.

41) Jens Arup Seip, *Ole Jacob Broch og hans samtid*, Oslo 1971, s. 238 ff.

avhengighet. Balansen mellom statlig, privat og «halvoffentlig» finansiering forebygde to latente farer for samfunnsforskningen: på den ene side den raske statlig kolonisering, som i Sverige, på den annen side den snikende kommersialisering, som ved mange frittstående institutter i USA. Denne privilegerte posisjonen ble det maktpåliggende for instituttet å verne om under den voldsomme vekstperioden utover i 1960-årene.

ET AMERIKANSK BROHODE I EUROPEISK SAMFUNNSFORSKNING

I september 1949 holdt International Sociological Association sitt konstituerende møte i Oslo. Erik Rinde ble valgt til den nye, UNESCO-tilknyttede organisasjonens «executive secretary» under presidenten, professor Louis Wirth ved University of Chicago. Institutt for samfunnsforskning kom dermed til å fungere som ISAs sekretariat frem til 1953.

At Erik Rinde og hans krets kunne vinne en slik nøkkelposisjon i internasjonalt forskningssamarbeid, er oppsiktsvekkende. Kretsen hadde ennå knapt publisert noe av betydning. Rinde var ikke en gang sosiolog. ISA omfattet medlemmer som hadde spilt en sentral rolle i europeisk sosiologi før krigen, som Theodor Geiger, René König og Leopold von Wiese. Valget av Erik Rinde til sekretær illustrerer i hvor høy grad amerikanerne nå satt med initiativet og definisjonsmakten i internasjonal sosiologi. Både det norske forskermiljøet og dets amerikanske støttespillere betraktet den form for forskningssamarbeid som var i ferd med å vokse frem i Oslo som et eksempel til etterfølgelse. Med Institutt for samfunnsforskning ble det noen måneder senere skapt en organisasjonsmodell som kunne optimalisere effekten av amerikansk støtte til samfunnsforskning i Europa. Det amerikanske initiativ for å få sekretariatet for International Sociological Association plassert i Oslo må forstås i et slikt lys.

I løpet av de neste tre årene utviklet Institutt for samfunnsforskning et strategisk initiativ i europeisk forskningssamarbeid. Som katalysator for et slikt samarbeid organiserte instituttet, i nært samarbeid med sine amerikanske støttespillere, et forskningsprosjekt med deltakere fra syv vesteuropeiske land. I tråd med Oslo-miljøets dominerende teoretiske og politiske interesser kom prosjektet til å dreie seg om gruppekonflikter og internasjonale spenninger. Som organisatorisk redskap for prosjektet etablerte man *Organization for Comparative Social Research*. Slik ble forskere og forskningsinstitusjoner knyttet sammen i det som på lengre sikt var ment å utgjøre et europeisk nettverk.

De amerikanske Fulbrightprofessorene som gjestet instituttet i denne perioden, David Krech, Herbert Hyman, Daniel Katz og Eugene Jacobson, spilte en nøkkelposisjon både i organiseringen av forskningssamarbeidet og ved å mobilisere strategisk støtte i amerikanske forskningsfond og -miljøer. Suksessen

Krech–Hyman–Katz–Jacobson innebar at Oslo ble knyttet stadig tettere til et amerikansk nettverk av ledende surveyforskere. Som hovedregel sørget gjesteprofessoren for å verve sin etterfølger, gjerne i samarbeid med sine nærmeste kolleger hjemme og med dem som alt hadde gjort tjeneste i Oslo. Dermed ble samarbeidet i hovedsak holdt innenfor en «familie» av institusjonelt og akademisk beslektede amerikanske forskere.⁴²

Daniel Krech ble etterfulgt av *Herbert Hyman*, en metode-ekspert med bred erfaring fra krigstidens surveyforskning. Blant annet hadde han deltatt i det storstilte *Strategic Bombing Survey* for det amerikanske luftforsvaret, der virkningene på den tyske krigsmoral av amerikanernes massive bombing ble analysert. Etter krigen hadde han bosatt seg i New York, der han delte sin tid mellom prosjekter ved *National Opinion Research Center*⁴³ og Lazarsfelds *Bureau of Applied Social Research*.⁴⁴

Ingen av disse instituttene ble imidlertid engasjert i noe omfattende forskningssamarbeid med Oslo. Det var først gjennom professor *Daniel Katz* at Institutt for samfunnsforskning knyttet varige bånd med en enkelt amerikansk forskningsinstitusjon. Katz hadde fulgt den dynamiske forskningsentreprenøren Rensis Likert fra survey-avdelingen i det amerikanske landbruksdepartementet via *Office of War Information* til University of Michigan, Ann Arbor, der Likert hadde etablert *Institute for Social Research* i 1946. Her delte Katz sin tid mellom surveyinstituttet og universitetets psykologiske institutt. I tilknytning til instituttet fantes også et lite forskningssenter for *Social Dynamics* der det ble drevet gruppeeksperimenter. Kurt Lewin hadde grunnlagt senteret under krigen, og i 1946 ble det overført fra M.I.T. til det nye instituttet for sosialforskning i Ann Arbor.

Både *Institute for Social Research* og det tilsluttede *Research Center for Group Dynamics* ble viktige samarbeidspartnere for Institutt for samfunnsforskning utover i 1950-årene. Forskere fra disse institusjonene la også viktige premisser for det vesteuropeiske samarbeidsprosjektet om gruppekonflikter og internasjonal spenning.

Daniel Katz var gammel medarbeider både av Herbert Hyman og David Krech. Sammen med Hyman hadde han arbeidet på et prosjekt om arbeidsmoral i krigsindustrien.⁴⁵ De to hadde også undervist sammen på Brooklyn College like etter krigen. Liksom Krech var Katz knyttet til *Society for the Psychological Study of Social Issues*, og arbeidet blant annet med studiet av

dynamikken bak fordommer, holdningsdannelse og holdningsendring. Det som hadde bundet Oslo-miljøet til Krech, skapte også grobunn for et nært samarbeid med Katz.

Våren 1950, mens Krech ennå holdt hus i Oslo, ble de første planer lagt om et internasjonalt forskerseminar av 4–5 måneders varighet innenfor rammen av International Sociological Association.⁴⁶ I mars fikk instituttet besøk av Norman S. Buchanan, leder av den samfunnsvitenskapelige avdeling i Rockefeller Foundation. Men han kunne ikke uten videre forespeile støtte til et slikt prosjekt.⁴⁷ Erik Rinde vendte seg da igjen til sin far, og fikk bevilget en sum til det innledende arbeid. Etter en lengre planleggingsperiode samlet man seg om et opplegg med parallelle studier i Belgia, Frankrike, Nederland, Norge, Sverige, England og Vest-Tyskland. I september–oktober 1951 ble det holdt en fire ukers konferanse i Oslo, ledet av den nyankomne Daniel Katz. Her deltok også sosialpsykologen Leon Festinger fra University of Minnesota, som etter mye diskusjon fikk gjennomslag for følgende formulering av undersøkelsens teoretiske problemstilling: «*How does variation in threat to a group reflect itself in variation in attitudes within the group, and, particularly, in attitudes toward the deviant members of the group?*»⁴⁸ Det ble besluttet å splitte prosjektet i to parallelle undersøkelser: på den ene side et sett av smågruppeeksperimenter, på den annen side en surveyundersøkelse av en større befolkningsgruppes holdninger. Her kom man etter hvert til å konsentrere seg om folkeskolelærerne som en særlig viktig gruppe oppdragere og «opinionsledere».

Undersøkelsens problemstilling og design ble hovedsakelig skapt i skjæringsfeltet mellom Oslo-miljøets og gjesteprofessorenes teoretiske, metodiske og politiske interesser. Oppdelingen av designet i gruppeeksperiment og surveyanalyse var inspirert av det institusjonelle mønster ved *Institute for Social Research* i Ann Arbor. I følge en fremdriftsrapport skrevet i februar 1953, sannsynligvis av Stein Rokkan, ble prosjektet utviklet med sikte på å fremme en forskningsstil som var empirisk, atferdsorientert, metodeutviklende og komparativ over landegrensene.⁴⁹ I valget av samarbeidspartnere i andre europeiske land la man vekt på å finne frem til forskere og institusjoner som delte en slik orientering. Man søkte med andre ord å utvikle et europeisk forskningssamarbeid med utgangspunkt i den oppskrift for utvikling av samfunnsforskningen som forskerne i Oslo delte med sine amerikanske støttepillere. Samtidig knyttet prosjektet an til dette miljøets liberal-radikale poli-

42) Jf. Hyman 1991, s. 172. Inntrykket bekreftes av den omfattende korrespondanse mellom de første gjesteprofessorene i Daniel Katz Papers, Bentley Historical Library, University of Michigan, Ann Arbor.

43) NORC var basert ved University of Chicago, men hadde en egen avdeling i New York.

44) Hyman 1991.

45) Herbert H. Hyman og Daniel Katz, «Morale in War Industries», i Theodore M. Newcomb og Eugene Hartley (red.), *Readings in Social Psychology*, New York 1947, s. 437–447.

46) Den videre skissen av det europeiske forskningsprosjektets utvikling bygger i hovedsak på *Organization for Comparative Social Research. Progress Report* February, 1953. Oslo: Institute for Social Research 1953.

47) Brev fra ISF v/Erik Rinde til Norman S. Buchanan, 24.3.1950, mappe Rockefeller Foundation, ISFs arkiv.

48) *OCSR Progress Report*, s. 10.

49) Smst., s. 9 f.

tiske horisont. Det harmonerte godt med den institusjonelle tilknytning til UNESCO, som ennå var en bastion for visjonen om *én verden* i en tid da den kalde krigen hardnet til.

Da planen hadde vunnet tilstrekkelig fasthet, vendte man seg til en ny og mektig patron i internasjonal samfunnsvitenskap. *Ford Foundation* var på dette tidspunkt i ferd med å utarbeide sitt program for en verdensomspennende satsing på vitenskap, helse, kultur og utviklingsarbeid. Programmet formulerte som sitt overordnede mål å fremme menneskelig velferd, i Amerika så vel som globalt.⁵⁰ Som et av virkemidlene inngikk et ambisiøst utviklingsprogram for det som ble kalt «the behavioral sciences». Dette programmet var utformet av en komite av fremstående forskere på ulike felter, og reflekterte det nye dominerende utviklingskonsept i amerikansk samfunnsvitenskap.⁵¹

De amerikanske gjesteforskerne i Oslo hadde to sentrale kontakter innenfor dette programmet. Den ene var dets leder Bernard Berelson, som sammen med Paul Lazarsfeld blant annet hadde utgitt *The People's Choice*, en studie av det amerikanske presidentvalget i 1944. Den andre var Donald Marquis, en ledende sosialpsykolog og nær kollega av Katz ved University of Michigan. Via disse prøvde Institutt for samfunnsforskning å «selge» sitt europeiske samarbeidsprosjekt til Ford Foundation i en fase der fondet var i ferd med å utforme sin strategi overfor Europa på samfunnsvitenskapenes område.

I april 1951 ble den første søknad overlevert. Først et år senere kunne Institutt for samfunnsforskning kunngjøre at Ford Foundation hadde bevilget \$ 93 000 til det europeiske samarbeidsprosjektet. I fondets interne saksbehandling ble det tidlig uttrykt tvil om Institutt for samfunnsforskning hadde den nødvendige «pre-eminence in its field» for å kunne spille en lederrolle i utviklingen av europeisk samfunnsforskning.⁵² Dessuten var man lite innstilt på å støtte et så omfattende prosjekt før en klarere politikk var blitt utformet overfor Europa.

Julen 1951 troppet Erik Rinde opp på Bernard Berelsons kontor i Pasadena, Los Angeles. Et brev fra Herbert Hyman hadde hjulpet til å åpne dørene. Der hadde han søkt å overbevise Berelson om at det ville gi langt større avkastning fra amerikansk synspunkt å satse på det unge miljøet ved Institutt for samfunnsforskning enn å dele ut penger til europeiske prestisjeinstitusjoner som hverken la vekt på moderne empiriske tilnæringsmåter eller trening av for-

50) *Report of the Study for the Ford Foundation on Policy and Program*, Detroit: The Ford Foundation, November 1949.

51) *The Study for the Ford Foundation on Policy and Program. Report on Social Science Division*, January 1950. Ford Foundation Archives.

52) Memorandum from John B. Howard to Joseph McDaniel, May 14, 1951, i Ford Foundation Archives, R-0009, grant number 52-99, section 4.

skere.⁵³ Rinde var ute etter å promovere sin plan, og å lodde stemningen i Ford Foundation for å utvikle et generelt utviklingsprogram for samfunnsforskningen i Europa. Med seg hadde han også utkast til en søknad der Universitetet i Oslo ba om \$ 265 000 over en tiårsperiode til støtte for undervisning og forskning i underutviklede samfunnsvitenskaper.⁵⁴ Den siste planen ble møtt med visse motforestillinger, men Berelson uttrykte samtidig interesse for å bygge opp et inter-skandinavisk forskerutdanningscenter for «atferdsvitenskapene» i Oslo.

I februar 1952 sendte Institutt for samfunnsforskning sin reviderte søknad, og to måneder senere fattet Ford Foundation sitt positive vedtak. Dermed var instituttet blitt inkludert i fondets aller første fremstøt mot Europa på samfunnsvitenskapenes område. For Ford Foundations styre var det avgjørende at prosjektet passet godt inn i fondets program for europeisk samfunnsforskning, at det var basert på et intenst samarbeid med amerikanske forskere, at deltakerne etter saksbehandlerens oppfatning virket førsteklasses, og at prosjektet ville gi innsikt i europeiske holdninger som amerikanerne var interessert i å få mer kunnskap om. Dessuten ville eksperimentet med internasjonalt samarbeid kunne gi erfaringer som Ford Foundation kunne utnytte i sin videre planlegging.⁵⁵ Søknaden ble likevel bare delvis innfridd. I Oslo hadde man søkt om \$ 93 000 til en innledende, eksplorativ fase, og \$ 284 000 til «full-scale national surveys». Bare den første sum ble bevilget. Dermed kom surveyundersøkelsen til å begrense seg til folkeskolelærerne, mens smågruppeeksperimentene ble gjennomført etter planen.

En samarbeidsakse ble etter hvert skapt mellom Institutt for samfunnsforskning i Oslo, som fikk ansvar for å koordinere surveyundersøkelsen, og det psykologiske laboratorium ved Universitetet i Amsterdam, som ledet arbeidet med gruppeeksperimentene. Begge instituttene var sterkt orientert mot amerikansk sosialpsykologi, og la vekt på å utnytte Fulbrightprofessorer som forskningsledere. Det amerikanske nettverk koordinerte sin innsats på de to fronter; Eugene Jacobson fra *Institute for Social Research* organiserte surveydelen fra sin posisjon i Oslo, Stanley Schachter fra University of Minnesota tok hånd om gruppeeksperimentene fra sin base i Amsterdam. «Organization for Comparative Social Research» ble basert på denne aksen, idet Rinde ble valgt til formann, den nederlandske psykologen H.C.J. Duijker til nestformann og Stein Rokkan til sekretær.

53) Brev fra Herbert Hyman til Bernard Berelson, datert 17.12.1951, i Ford Foundation Archives, R-0009, grant number 52-99, section 4.

54) Søknaden, datert 28.11.1951, var undertegnet av professorene Alf Sommerfelt, Ragnar Frisch, Harald Schjelderup, Arne Næss, Nils Lid, Gutorm Gjessing, Sverre Holm, dosent Åse Gruda Skard samt Erik Rinde. UiO, hovedarkivet, jnr. 2983.

55) Excerpt from the Docket, Boards of Trustees Meeting, April 10, 1952, Ford Foundation Archives, R-0009, grant number 52-99, section 1.

I 1952 kunne det se ut som Institutt for samfunnsforskning ville komme til å spille en nøkkelrolle i den fremtidige amerikanske eksport av empirisk samfunnsforskning til Vest-Europa. Man hadde utviklet en institusjonell modell som lot seg eksportere, og plassert seg selv i sentrum av en organisasjon for europeisk forskningssamarbeid. Forbindelser var knyttet til sentrale nettverk og institusjoner i amerikansk samfunnsforskning. Sist, men ikke minst hadde man «solgt» sitt samarbeidskonsept til Ford Foundation i en fase der denne nye mastodont i internasjonal forskningsfinansiering søkte etter strategiske grep i sin kunnskapspolitikk overfor Europa.

Som en samlende europeisk forsknings- og organisasjonsstrategi viste OCSR seg imidlertid ikke å være noen videre bærekraftig konstruksjon. Samarbeidsprosjektet ble gjennomført, og resulterte i en liste av publikasjoner som knapt kom til å skape historie i internasjonal samfunnsvitenskap.⁵⁶ Den viktigste frukt av samarbeidet var nok de praktiske erfaringer som ble høstet med å organisere komparative undersøkelser over landegrensene i Europa. Også på det metodiske plan kunne forskerne trekke lærdommer av prosjektet. Overfor UNESCO og i internasjonal fagdebatt var det særlig Stein Rokkan som artikulerte disse lærdommene,⁵⁷ og som dro veksler på dem i sitt banebrytende arbeid innen komparativ politisk-sosiologisk forskning. Men hverken OCSRs organisatoriske form eller dets underliggende forskningsprogram representerte fremtiden for europeisk samfunnsvitenskap.

Institutt for samfunnsforskning kunne ikke i det lange løp spille rollen som et koordinasjonssentrum i amerikansk-europeisk forskningssamarbeid. At man lyktes i å manøvrere seg inn i en slik posisjon ved inngangen til 1950-årene, skyldtes at man var så tidlig ute med å bygge opp et forskningsinstitutt i Europa etter amerikanernes hjerte og under deres aktive veiledning. Men etter hvert som de nye formene for samfunnsvitenskap for alvor begynte å vinne institusjonelt fotfeste og akademisk anerkjennelse i Vest-Europa, utviklet det seg et vell av transatlantiske forbindelser uten noe koordinerende europeisk sentrum. I 1963 måtte en intern rapport i Ford Foundation konstatere at man ikke hadde lyktes i å skape et integrert europeisk forskerfellesskap på samfunnsvitenskapenes område. Isteden hadde det utviklet seg et generelt

56) Wilhelm Aubert, Burton R. Fisher og Stein Rokkan, «A Comparative Study of Teachers' Attitudes to International Problems and Policies», *The Journal of Social Issues*, vol. 10 (1954): 4, s. 25–39; Stanley Schachter, Josef Nuttin, Cecily de Monchaux, Paul H. Maucorps, Diedrich Osmer, Hubertus Duijker, Ragnar Rommetveit, and Joachim Israel, «Cross-Cultural Experiments on Threat and Rejection», *Human Relations*, vol. 7 (1954): 4, s. 403–439; Wilhelm Aubert, Grethe Haldorsen og Per Olav Tiller, «Lærernes holdning til yrkesrollen og oppdragelsesspørsmål. En sammenliknende intervjuundersøkelse med bidrag fra 7 vesteuropeiske land», *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 1956: 3, s. 81–113.

57) Stein Rokkan, *An Experiment in Cross-National Research Co-operation: The Organization for Comparative Social Research*, *International Social Science Bulletin*, vol. 7 (1955): 4, s. 645–652; H.C.J. Duijker og Stein Rokkan, «Organizational Aspects of Cross-National Social Research», *Journal of Social Issues*, vol. 10 (1954): 4, s. 8–24.

mønster av bilateral avhengighet til USA.⁵⁸ Den vesteuropeiske integrasjonspolitikk som amerikanerne introduserte gjennom Marshallplanen, og som etter hvert fikk et mektig institusjonelt uttrykk i EF, hadde altså langt på vei mislykkes på samfunnsvitenskapenes område.

Sammen med de amerikanske gjesteprofessorene hadde Erik Rinde, Stein Rokkan og resten av forskerstaben ved ISF en slik strategi. For å forstå hvorfor den ikke fullt ut lot seg realisere, må vi se nærmere på samarbeidsprosjektets teoretiske så vel som politiske orientering. Her ligger samtidig en nøkkel til å forstå hvorfor det enhetsvitenskapelige, atferdsorienterte forskningsprogram som dannet utgangspunkt for Institutt for samfunnsforskning, etter hvert løste seg opp i ulike forskningsstiler og praktiske orienteringer.

VISJONEN OM EN SOSIAL ENHETSVITENSKAP

I det europeiske samarbeidsprosjektet fantes det en indre spenning: På den ene side skulle man utforske problemer knyttet til internasjonal konflikt ved hjelp av smågruppeeksperimenter. Små gutters evne til å samarbeide under frustrasjon, og deres eventuelle tilbøyeligheter til å skape syndebukker og utgrupper, skulle kaste lys over storpolitiske problemer. Den underliggende tanke var at det sosiale liv var styrt av visse generelle lovmessigheter, og at forskerne gjennom eksperimenter kunne avsløre en sosialpsykologisk dynamikk som var like virksom, men mindre gjennomslukt i komplekse sosiale situasjoner.

Parallelt med denne sterke *generaliserende* ambisjon løp målsettingen om å utvikle en *komparativ* forskning. Konkret skulle man sammenlikne læreres holdninger til internasjonal politikk og oppdragelsesspørsmål i ulike europeiske land. Målet var altså ikke bare at samfunnsforskere i ulike land skulle kalibrere sine forskningsinstrumenter, slik at man for fremtiden kunne utveksle resultater på liknende måte som for eksempel fysikere. Man ville samtidig lære noe av å observere forskjeller og likheter i forskningsresultater over landegrensene.

I lærerundersøkelsen ble man konfrontert med en rekke interessante funn av denne typen. Hvorfor gav lærere i enkelte land uttrykk for et mer autoritært oppdragelsesideal enn i andre? Hvorfor oppviste de forskjellige lands lærere ulike mønstre av politisk deltakelse og partitilhørighet?⁵⁹ For å forklare slike mønstre kom man ikke langt med generaliserende atferdsvitenskap. Det ble nødvendig å føre inn resonnementer av mer historisk og institusjonell art

58) David B. Truman, Report on an Informal Inquiry into Developing Relations Among Social Scientists in Western Europe, February 1963, Ford Foundation Archives, Acc. # 000445.

59) Jf. Wilhelm Aubert, Burton R. Fisher og Stein Rokkan, «A Comparative Study of Teachers' Attitudes to International Problems and Policies», *The Journal of Social Issues*, vol. 10 (1954): 4, s. 25–39; Wilhelm Aubert, Grethe Haldorsen og Per Olav Tiller, «Lærernes holdning til yrkesrollen og oppdragelsesspørsmål. En sammenliknende intervjuundersøkelse med bidrag fra 7 vesteuropeiske land», *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 1956: 3, s. 81–113.

omkring de ulike lands kulturtradisjoner, skolesystemer og politiske systemer. Men spørsmålet om hvordan denne type kunnskap skulle integreres med den eksperimentelle sosialpsykologien, var lite avklart i prosjektet.

Det kan synes underlig at en så sentral spenning i et stort anlagt prosjekt ikke ble klarere artikulert og reflektert av forskerne. Men både Oslo-miljøet og deres amerikanske støttespillere var på dette tidspunkt ennå nokså fast forankret i hva man i ettertid kan kalle en enhetsvitenskapelig fordom. Her trakk impulsene fra Næss og surveyforskningen i samme retning. Sammenfallet i vitenskapelig program reflekterte den felles filosofisk forankring i empirismen, behaviorismen og den amerikanske pragmatismen.

Tendensen til å oppfatte samfunnet som et sosialpsykologisk «kraftfelt» snarere enn som en historisk fremvokst «organisme» representerte et brudd med tunge tradisjoner i europeisk intellektuelt liv. Den organiske retorikk som var så utbredt for eksempel i historiefaget, kom etter krigen til å fremstå som ideologisk suspekt. Men den sammenkopling av sosialpsykologi og filosofi som især Arne Næss og filosofene ved ISF gikk inn for, åpnet for en ny type ideologisert forskning. Psykologien lot seg bruke som et «vitenskapelig» argument for miljøets verdiorientering og politiske standpunkter. Med sin fjernhet til tradisjonelle historiske og sosiologiske problemstillinger maktet ikke forskerne alltid å gjennomskue hvordan disse idealene sprang ut av deres eget sosiale ståsted i det moderne samfunnet.

Denne svakhet kom slående til uttrykk i forskningen omkring autoritære holdninger og verdimønstre. Samfunnsforskerne i Oslo var sterkt interessert i det store amerikanske prosjektet om den autoritære personlighet, der de fant igjen mye av sin egen filosofiske og politiske problematikk. David Krech hjalp dem til å utforme sitt eget parallelle prosjekt, som fikk tittelen *Nationalism. A Study of Identifications with People and Power*.⁶⁰ Den grunnleggende tanke bak prosjektet var at man kunne sondre mellom en autoritær og en demokratisk personlighetstype, og at disse typene ville røpe seg gjennom sine sosiale identifikasjonsmønstre. Den autoritære typen ville ha en tendens til å identifisere seg med symboler på kollektiv makt og ære, mens den demokratiske personlighet ville identifisere seg med sine konkrete medmennesker og deres velferd. I utformingen av sine teorier og hypoteser var det slående hvordan forskerne projiserte sine egne filosofiske standpunkter og politiske holdninger inn i den demokratiske personlighetstypen, mens den autoritære type ble bærer av alt det de bekjempet.⁶¹ At en slik bruk av psykologien som filosofisk «argument» selv kunne fremstå som en smule autoritær, synes ikke å ha streift forskerne. Men her var de i godt selskap. Fire år senere påpekte Her-

60) Utgitt i stensilert form, bd. I–III, Oslo: Institutt for samfunnsforskning 1950.

61) Kritikken er fylldigere utviklet og kildebelagt i Thue 1997, s. 188–200.

bert Hyman og Paul Sheatsley at en rekke av de egenskaper og holdninger som den amerikanske forskergruppen hadde tilskrevet den autoritære personlighet, i virkeligheten var utbredte kulturmønstre blant lavt utdannede og sosialt underprivilegerte amerikanere. Man trengte ikke å være en autoritær personlighet for å skåre høyt på den såkalte F-skalaen; det var tilstrekkelig å komme fra arbeiderklassen. Omvendt liknet den demokratiske personlighet mistenkelig mye på en velutdannet amerikaner fra et liberalt kulturmiljø.⁶²

Vi vet ikke om Hyman øvet en kritikk langs disse linjer mot det norske nasjonalismeprosjektet under sitt Oslo-opphold i 1950, men i så fall kan det ha vært en medvirkende årsak til at prosjektet aldri ble fullført. Men svakhetene i nasjonalismeprosjektet var altså uttrykk for mer enn en lokal idiosynkrasi; de reflekterte en blindhet i deler av den tidlige etterkrigstidens amerikanske sosialpsykologi og samfunnsforskning. Denne sosiologiske blindhet passet påfallende godt sammen med den idealistiske liberale drøm om *én verden*.

Samfunnsforskerens fordom om enhetsvitenskapen hadde filosofiske og ideologiske kilder. Men den ble samtidig befestet gjennom den nytte retorikken om en lovsøkende samfunnsvitenskap gjorde overfor forskningens patroner. Den gjorde det mulig for samfunnsforskningen å låne troverdighet og prestisje fra naturvitenskapene. Utfordringen for samfunnsvitenskapene ble å ta igjen naturvitenskapenes forsprang. Når menneskeheten hadde vist at den mestret atomkraften, men ikke de sosiale krefter som var sluppet løs i den moderne storpolitikken, gav konklusjonen seg selv: Som man hadde satset på atomfysikk for å vinne krigen, måtte man nå satse på samfunnsvitenskap for å vinne freden. En slik appell stemte godt overens med den liberale amerikanske visjon om en kvalitativt ny form for verdenspolitikk etter krigen. Samtidig fenget forestillingen om en universell samfunnsvitenskap i et Amerika der den nasjonale identitet i uvanlig sterk grad er blitt knyttet til forestillinger om det universelt menneskelige.

Den enhetsvitenskapelige retorikken kunne samtidig overbevise forskningsfond og myndigheter om at vitenskapelig utvikling kunne sikres gjennom organisatoriske grep og systematisk forskeropplæring. Man kunne investere penger i henhold til en plan for kunnskapsutvikling, og langt fremskredne land kunne hjelpe dem som hang etter i vitenskapelig utvikling. Samtidig kunne de mer vidtgående praktiske resultater av forskningen skytes ut i en ubestemt fremtid.

Det var først med 1960-årenes positivismekritikk at den enhetsvitenskapelige fordom ble åpent angrepet innenfor samfunnsforskningen. Men i praksis hadde forskerne da lenge vært på gli bort fra de målsettinger om

62) Herbert H. Hyman og Paul B. Sheatsley, «The Authoritarian Personality». A Methodological Critique», i Richard Christie og Marie Jahoda (red.), *Studies in the Scope and Method of «The Authoritarian Personality»*, Glecoe, Ill. 1954, s. 50–122.

«eksakte metoder» og «én vitenskap *the science of human behavior*» som Aubert formulerte høsten 1949. Fra midten av 1950-årene tapte sosialpsykologien gradvis sin status som grunnleggende disiplin i samfunnsforskningen. Praktiske forskningserfaringer så vel som utvidet lesning og nye utenlandsopphold ledet til en mer sosiologisk og statsvitenskapelig holdning til studiet av samfunnet. Målet om en atferdsteoretisk revolusjon av samfunnsvitenskapene ble i praksis modifisert; det gjaldt å bringe de nye metodene og teoretiske synspunktene i fruktbart samspill med den mer fortolkende, lærdomsorienterte tradisjon i sosiologien og statsvitenskapen. For folk som Stein Rokkan og Vilhelm Aubert representerte ikke dette synspunktet noe radikalt brudd. Men også de hadde falt for det «revolusjonære» programspråket om *the behavioral sciences*. Det var gjennom dette språket at Institutt for samfunnsforskning for en stakket stund hadde kunnet posisjonere seg i sentrum av det atlantiske samarbeid innen samfunnsvitenskapene.

SAMFUNNSFORSKNINGEN OG DEN KALDE KRIGEN

Det program som dannet utgangspunkt for samarbeidet mellom norske og amerikanske samfunnsforskere i begynnelsen av 1950-årene, befant seg ikke bare i et teoretisk minefelt. Det hvilte også på en politisk samforstand som ble stadig mer sårbar som følge av den kalde krigen.

Under og like etter krigen appellerte utopien om *én verden* til brede liberale kretser i Amerika, og la grunnlaget for en utbredt fredsoptimisme også i Vest- og Nord-Europa. Ved inngangen til 1950-årene utgjorde en slik universell integrasjonstanke ikke lenger et samlende liberalt perspektiv. De som nå insisterte på denne ideen, la enten et svært langsiktig tidsperspektiv til grunn, eller de var aktive kritikere av blokkpolitikken. I det siste tilfelle ble de i det rådende meningsklimaet raskt oppfattet som «kommunister» eller «halvkommunister».

Etter utbruddet av Koreakrigen i 1950 utgav Vilhelm Aubert, Christian Bay, Arild Haaland, Arne Næss, Harald Ofstad og Herman Tønnessen, samt etnografen Gutorm Gjessing, debattboken *Tenk en gang til*, med kritiske innlegg om norsk og vestlig sikkerhetspolitikk. Her markerte de det som senere ble kjent som «det tredje standpunkt» i sikkerhetspolitikken: Forsvaret mot krigstrusselen måtte ligge i å avsløre og nedbygge de skjebnesvangre holdnings- og handlingsmønstre som gjorde krigen sannsynlig, inkludert de ideologisk overopphetede verdensbilder i vest som i øst. Det var ikke minst i denne sammenhengen man håpet samfunnsforskningen kunne bidra til å styrke den politiske fornuft.

I dette programmet lå det imidlertid innebygd et latent paradoks: Det tredje standpunkt var ikke nøytralt i forhold til den konflikten mellom øst og vest dreide seg om. Det sprang tvert i mot ut av et sterkt forsvar for liberale

politiske og kulturelle verdier, og var nært knyttet til den visjon om de Forente Nasjoner som amerikanerne hadde vært den drivende kraft i å utforme under krigen. Ved Institutt for samfunnsforskning og i *Organization for Comparative Social Research* fikk dette paradokset et slags institusjonelt uttrykk: Antikommunismen skulle avsløres som autoritær og irrasjonell ved den amerikanske sosialpsykologiens hjelp, med støtte fra norsk næringsliv og fra amerikanske forskningsfond som allerede var i ferd med å gjøre oppdemningspolitikken til sin strategiske horisont.

Hvordan var dette mulig? Her er det viktig å understreke den glidende overgang i amerikansk samfunnsvitenskap og politisk debatt mellom krigstidens liberale universalisme og den kalde krigens oppdemming mot kommunismen. I 1942 hadde opinionsforskere med tilknytning til Office of War Information registrert en utbredt mistro til russerne hos den menige amerikaner, og drøftet hvordan slike provinsielle holdninger kunne bekjempes.⁶³ Men under den nye internasjonale situasjon i slutten av 1940-årene forskjøv det som under krigen fremstod som et liberalt utviklingsperspektiv for en forent verden seg til en økonomisk, politisk og kulturell integrasjonsstrategi for Vesten. De liberale diagnosene av fienden som ble lansert under krigen, lot seg overføre til den nye motstander, gjennom begrepspar som demokratisk versus totalitær styreform, åpne versus lukkede samfunn, liberale versus autoritære kulturmønstre. Men samtidig antok kommunistforfølgelsen i USA former som gjorde det påtrengende for liberale amerikanske samfunnsforskere å reise kritiske spørsmål om de sosialpsykologiske vilkårene for fri meningsdannelse i den kalde krigens Amerika. Dermed havnet mange i en vanskelig tofronts-konfrontasjon. Det var ikke lett å representere «the liberal mind in a conservative age».⁶⁴

Noen av de amerikanske forskerne som Institutt for samfunnsforskning knyttet seg nærmest til, som David Krech og Daniel Katz, markerte sterk motstand mot McCarthyismen i sitt hjemland. Autoritarianisme-forskningen sprang alt i utgangspunktet ut av en viss liberal mistro til det amerikanske folkedyp, og denne mistanken ble bestyrket av den politiske utvikling under den kalde krigen. David Krech ble landskjent i USA da han sammen med sin kollega Edward Tolman – forøvrig en gammel venn av Arne Næss fra 1930-årene – nektet å undertegne den famøse lojalitetsed som ble avkrevet professorene ved University of California. Krech forkynte sitt nei fra Institutt for samfunnsforskning våren 1950. I Oslo tok samfunnsforskerne da i fullt alvor til orde for å etablere et *University in Exile* for forfulgte amerikanske intellek-

63) Hadley Cantril, «A Survey of Morale. Confidential Report», Office of Public Opinion Research, Princeton University, February 6, 1942, s. 13. I Daniel Katz Papers, Bentley Historical Library, University of Michigan, Ann Arbor, boks 5, mappe: «Princeton miscellaneous».

64) Richard H. Pells, *The Liberal Mind in a Conservative Age. American Intellectuals in the 1940s and 1950s*, New York 1985.

tuelle, etter mønster av det tyske eksiluniversitetet som Alwin Johnson hadde bygd opp ved New School for Social Research i New York i 1930-årene.⁶⁵

Men om liberale amerikanske intellektuelle ikke ville underkaste seg en antikommunistisk lojalitetsed, kjente de fleste av dem likevel en form for lojalitet både til den amerikanske samfunnsform og til etterkrigstidens *Pax Americana*. Den liberale universalisme gav et språk å uttrykke denne lojaliteten i. Samtidig krevde det amerikanske forskningssystemet en utstrakt evne til pragmatisk samarbeid. Samfunnsforskningen opererte i et nettverk av institusjoner med ulike politiske interesser, preferanser og perspektiver. I en slik situasjon fikk den atferdsteoretiske retorikk en viktig *latent funksjon*, for å si det med Robert Merton og Vilhelm Aubert: Den dempet det politiske konfliktpotensialet som lå i denne situasjonen, og bidro i noen grad til å kamuflere de politiske perspektiver forskningen sprang ut av.

Forhandlingene med Ford Foundation om det europeiske samarbeidsprosjektet illustrerer det delikate og tvetydige i denne situasjonen. Det program som fondet vedtok å gjøre til rettesnor for sitt verdensomspennende engasjement, var formulert helt i tråd med den optimistiske globale utviklingstenkning som preget Amerika ved andre verdenskrigs slutt. Med dets fokus på økonomisk vekst og menneskelig velferd kunne det nærmest leses som en slags amerikansk utgave av ideologien i det norske Fellesprogrammet av 1945. I praksis kom fondet imidlertid til å utforme sin politikk i nær forståelse med den utenrikspolitiske kurs i Washington. I Ford Foundations styre satt et imponerende oppbud av økonomiske og politiske maktpersoner, inkludert utenriksminister John Foster Dulles. Oppdemningspolitikken mot kommunismen, og arbeidet for å integrere den vestlige interessesfære i Amerikas bilde, kom snart til å utgjøre den sentrale dagsorden for verdens største forskningsfond.⁶⁶

I forhandlingene med en slik aktør var det viktig at en buffer av «forskningsforhandlere» trådte mellom et radikalt miljø av samfunnsforskere og dem som utformet forskningsfondets politikk. På den amerikanske side dannet Fulbrightprofessorene i Oslo et relativt sammenhengende miljø med dem som forvaltet programmet innenfor atferdsvitenskapene. Visse felles grunnholdninger og perspektiver dempet mulighetene for konflikt. På norsk side kom særlig Erik Rinde og Stein Rokkan til å spesialisere seg på denne type «forhandlinger». Som vi skal se, stod Rokkan delvis utenfor den radikale poli-

65) Jf. Vilhelm Aubert, «Invitér «illojale» amerikanske professorer!», Dagbladet 13.3.1950.

66) Se f.eks. Edward H. Berman, *The Ideology of Philanthropy: the Influence of the Carnegie, Ford, and Rockefeller Foundations on American Foreign Policy*, New York 1983. Bermans fremstilling er ensidig, men inntrykket av en sterk kopling mellom Ford Foundations politikk og den amerikanske oppdemnings- og integrasjonspolitikken bekreftes i høy grad av en lang rekke strategidokumenter fra 1950-årene som finnes i fondets arkiver. Jf. f.eks. «Draft for Trustees Docket. Program for Europe.» November 8, 1956. Report 11/56. Ford Foundation Archives.

tiske hovedstrøm ved instituttet. Det samme kan antakelig sies om Rinde. Flere har erfart at Erik Rinde reagerte med en viss forlegenhet når han i ettertid ble spurt hva som hadde fått ham til å gå så sterkt inn for samfunnsforskningen etter krigen. Om denne forlegenheten skyldtes at hans motiver var ugjennomsiktige for ham, eller om det i mellomtiden var skapt et ideologisk klima i samfunnsforskningen som gjorde at de opprinnelige motivene ikke lenger fortonte seg helt *Salongfähig*, kan vi bare spekulere over.

Hvordan forholdt egentlig forretningsmannen og forskningsentusiasten Erik Rinde seg til hverandre? I 1930-årene hadde Freias direktør Johan Throne Holst tatt initiativ overfor Universitetet til å opprette et institutt for samfunnsforskning. Planene rant ut i sanden ved det tyske overfallet i 1940. Som Erik Rudeng har vist, bar Throne Holst frem en samfunnsvisjon der troen på privat næringsliv og en pluralistisk samfunnsform ble forent med en sterk sosial integrasjonstanke. Samfunnsforskningen skulle stake ut en tredje vei mellom sosialisme og utøylet kapitalisme.⁶⁷ Johan Throne Holst stod på god fot med Sigurd Rinde, som selv var sønn av en fremstående venstrepolitiker.

Om Erik Rinde var påvirket av denne samfunnsvisjonen, kan vi bare spekulere over. Iallfall passet den svært godt overens med den komplekse blanding av oppdemningspolitikk og genuin liberalisme som amerikanerne søkte å fremme gjennom etterkrigstidens samfunnsvitenskap. Men Rinde mottok nok også sterke impulser fra det kulturradikale miljøet ved ISF. Kanskje kjente han en ambivalens som gjorde det lettere å leve med tvetydigheten i instituttets amerikanske forbindelser?

Flere av forskerne kastet seg imidlertid inn i et åpent politisk engasjement på venstresiden av Arbeiderpartiet, *mot* den vestlige forsvarsalliansen, og etter hvert *for* en mer radikal sosialistisk omforming av det norske samfunnet. Samtidig førte glideflukten bort fra den rent atferdsteoretiske forståelse av samfunnsvitenskapen til at forestillingen om forskningens relative autonomi i forhold til politikken kom under press.

Denne teoretiske og politiske utfordring ledet til flere ulike reaksjoner. Som et grovt utgangspunkt kan vi sondre mellom to ulike tendenser, som hver for seg skapte ny sammenheng mellom en forskningspraksis, en teoretisk diskurs og et politisk perspektiv.

EN TVEDELT SAMFUNNSFORSKNING

Den norske forsker som i høyest grad maktet å videreføre de dristige vyene om internasjonalt samarbeid og komparative perspektiver i forskningen, var uten tvil Stein Rokkan. Han hadde en særegen evne til å kombinere tung organisatorisk innsats med en svært allsidig tilegnelse av internasjonal forsk-

67) Erik Rudeng, *Sjokoladekongen*, Oslo 1989

ningslitteratur. Rokkans prosjekt var opprinnelig å integrere atferdsteoretiske synspunkter i studiet av politisk idéhistorie. Men under sitt toårige studieopphold i USA og England begynte han raskt å vide ut sitt sosiologiske og statsvitenskapelige landskap. På hans kartotek kort ved Rockefeller Foundation står det å lese: «He give [sic] the impression of having tried to consume more than he could really assimilate and no longer shows the fresh and fairly defined point of view which was evident when he first arrived in the U.S.» Den noe bekymrede påskriften daterer seg fra april 1950, da Rokkan befant seg ved Columbia etter et semesters studier ved University of Chicago.

Blant det Rokkan tilegnet seg, var en politisk-sosiologisk utviklingstenkning som var liberal og amerikansk, men som likevel representerte et oppbrudd fra krigstidens idealistiske ideologi om *én verden*. Denne ideologien hadde naivt gått ut fra at liberale kulturverdier var «naturlige» og potensielt universelle. De komparative sosiologer som Rokkan ble stadig mer opptatt av, søkte derimot å forstå disse verdienes historiske oppkomst innenfor den amerikanske eller «vestlige» samfunnsform. I likhet med tilhengerne av *én verden* oppfattet de Amerika som innbegrepet av et moderne samfunn: demokratisk, åpent, dynamisk og liberalt. Men hvis det skulle lykkes amerikanerne å «make the world safe for democracy», var det nødvendig å komme til en klarere forståelse av de dypere historisk-sosiologiske og institusjonelle forutsetninger for utviklingen av det moderne amerikanske eller «vestlige» massedemokratiet.

Denne problemstilling, som sprang ut av en ny «realisme» i amerikansk politikk og politisk tenkning, ledet til en nylesning og liberal transformasjon av sentrale deler av den klassiske tradisjon i sosiologien. Man gjenoppdaget Tocquevilles klassiske studie av det amerikanske demokratiet og Durkheims begrep om «organisk solidaritet», men argumenterte mot Tocquevilles aristokratiske ambivalens til massedemokratiet og mot Durkheims drøm om det anomiløse samfunn. Fra Weber hentet man blant annet et differensiert begrep om rasjonalitet, men avviste hans og Robert Michels' elitistiske syn på politisk lederskap. Fra Simmel hentet man ideen om at institusjonalisert konflikt under de rette betingelser kan være en integrerende mekanisme i et samfunn. Reinhard Bendix, Karl Deutch, Seymour Martin Lipset og – på sitt vis – Talcott Parsons, var blant de sentrale navn som bar disse tendensene frem i amerikansk samfunnsvitenskap på 1950-tallet.

Ved å bygge opp et forskningsprogram rundt en lett registrerbar og kvantifiserbar type politiske masseatferd, nemlig valginstitusjonen, og å integrere denne forskningen i en omfattende komparativ modell av de politiske massedemokratiernes utvikling, maktet Rokkan det som ikke hadde lyktes i det europeiske samarbeidsprosjektet OSCR: Å integrere atferdsorienterte tilnæringsmåter i et komparativt, historisk-sosiologisk analyseopplegg. Gjennom dette forskningssamarbeidet kom europeiske sosiologer og statsvitere ikke

bare til å granske sine politiske systemer med nye redskaper, men også til å fortolke dem med nye begreper og modeller hentet fra amerikansk kontekst. Amerikanerne gav europeiske forskere et *lingua franca*, og vant dermed et bredt intellektuelt gjennomslag for sine liberale utviklingsperspektiver. Men Rokkan er et eksempel på at europeiske forskere kunne artikulere deres egne lands demokratiske kvaliteter i den amerikansk-dominerte politiske sosiologiens termer og derved indirekte utfordre forestillingen om Amerikas demokratiske forsprang.⁶⁸

Satt på spissen var den politiske sosiologi Rokkan arbeidet innenfor opptatt av å identifisere det vestlige massedemokratiets «skjulte fornuft». I likhet med amerikanske sosiologer som Lipset, Bendix og Daniel Bell argumenterte Rokkan for at 1950-årenes avideologiserte, stabile politiske orden innfridde det demokratiske krav om folkesuverenitet på en relativt fornuftig, konsensuskapende måte. I motsetning til historikeren Jens Arup Seip, eller en radikal amerikansk sosiolog som C. Wright Mills, avviste Rokkan forestillingen om at den kalde krigen hadde skapt en politisk orden der elitene kontrollerte og manipulerte de brede befolkningslag. I Rokkans og de andre komparative politiske sosiologenes hender ble 1950-årenes strukturfunksjonalisme en liberal likevektsideologi med mildt systemforsvarende implikasjoner.

En slik «liberal realisme» ble en hovedstrøm i etterkrigstidens amerikanske samfunnsvitenskap. Men ved Institutt for samfunnsforskning ble ikke denne veien inn i sosiologien den dominerende. Den radikale impuls i det tidlige sosialpsykologiske forskningsprogrammet ble isteden sosiologisk omformet og ført over i 1960-årenes nyradikale samfunnskritikk.

Vilhelm Aubert var en sentral eksponent for denne radikale tradisjonen. I sine retts sosiologiske arbeider fra 1950-årene integrerte han, liksom Rokkan, atferdsorienterte synspunkter i en sosiologisk tolkningsramme.⁶⁹ Den tradisjonelle juridiske problemstilling om lovenes og straffens likedannende virkninger kunne utforskes ved hjelp av studier av atferd, holdningsdannelse og sosiale kommunikasjonsprosesser. Slike undersøkelser avslørte et betydelig sprik mellom lovens bokstav og folks faktiske atferd. For å forstå hvorfor rettsinstitusjonen likevel fungerte noenlunde fredsstiftende i samfunnet, grep Aubert til Robert Mertons skille mellom sosiale institusjoners *manifeste* og *latente* funksjoner. Lovens latente funksjon kunne f.eks. være å skape inntrykk av at et sosialt problem ble tatt hånd om, eller å kanalisere den sosiale

68) Dette gjelder blant annet Rokkans analyse av de norske motkulturene og av den norske flerpartisystemets funksjonsmåte.

69) Bl.a. i «Noen problemområder i retts sosiologien», *Tidsskrift for rettsvitenskap* vol. 61 (1948), s. 432–465; *Priskontroll og rasjonering. En retts sosiologisk forstudie*, Oslo: Skrivemaskinstua 1950; *En lov i søkelyset. Sosialpsykologisk undersøkelse av den norske bushjelplov* (med Torstein Eckhoff og Knut Sveri), Oslo 1952; «White-collar Crime and Social Structure», *American Journal of Sociology*, vol. 58 (1952):3, s. 263–271; *Om straffens sosiale funksjon* (dr.avh.), Oslo 1954.

inngruppens aggresjon mot avvikere og utgrupper i egnede retninger. Men for Aubert var slike latente funksjoner ikke primært uttrykk for «fornuftens list» i samfunnslivet. Her tenkte han mer i tråd med psykoanalysen, som var en sterk intellektuell understrøm ved ISF i 1950-årene: Sosiale institusjoners latente funksjoner tilhørte «det ubevisste samfunnsliv», og samfunnsforskningens oppgave var å gjennomlyse dette ubevisste samfunnslivet for slik å skape en mer fornuftig og opplyst samfunnsdebatt. I Auberts hånd ble strukturefunksjonalismen et ideologikritisk redskap, ikke et forsvar for status quo.

Med til den sosiologiske dreining i 1950-årenes samfunnsforskning hørte en metodisk reorientering fra surveyanalyse og gruppeeksperimenter til kvalitative metoder og sosiologisk feltarbeid. Feltarbeid i sosiale miljøer som i utgangspunktet stod forskerne fjernt, var ofte i seg selv en radikaliserende erfaring. I miljøet omkring Arne Næss hadde det eksistert en fascinasjon for Gandhi og hans kommunikative etikk. Flere av samfunnsforskerne opplevde feltarbeidet som en etisk så vel som en sosiologisk «rystelse». Et slående eksempel er Sverre Lysgaards erfaringer i studiet av «arbeiderkollektivet» ved Pettersons fabrikk i Moss. Studien var delvis finansiert gjennom Norsk Produktivitetsinstitutt, som ble etablert som et ledd i den amerikanske Marshallplanen. Et sentralt mål i det amerikanske produktivitetsarbeidet i Vest-Europa var å skape nye former for sosial integrasjon i arbeidslivet basert på samarbeid og sosialt kreativ ledelse snarere enn på konservative og autoritære ledelsesformer. Problemstillingen til Lysgaard sprang i utgangspunktet ut av et slikt perspektiv: Hvorfor ytet arbeiderne på gulvet i en bedrift ofte irrasjonell motstand mot fornuftige reformer og teknologiske fremskritt? Hva kunne gjøres for å trekke dem bedre med i nyskappingsarbeidet?

Lysgaards erfaringer på gulvet hos Petterson ledet ham imidlertid til å skifte perspektiv: Han ble opptatt av å artikulere de sosiale konflikter som arbeiderkollektivets handlingsmønstre var svar på, og den rasjonalitet de var uttrykk for.⁷⁰

Sammen med blant andre Yngvar Løchen, Thomas Mathiesen og Nils Christie kom Aubert og Lysgaard til å etablere en sosiologisk forskningsstil som under 1960-årenes radikaliserings ble utviklet til et program om *aksjonsforskning*. Aksjonsforskningen representerte en egenartet dreining og «domestisering» av den pragmatiske, progressivistiske reformtradisjon innenfor amerikansk samfunnsforskning. Under studentopprøret ble denne tradisjonen til dels ført sammen med marxistisk dialektikk, tydeligst kanskje i Thomas Mathiesen programmatisk pamflett om *Det uferdige*, men tendensielt også i andres forskningspraksis.

70) Sverre Lysgaard, *Arbeiderkollektivet. En studie i de underordnedes sosiologi*, Oslo 1961. Utviklingen av prosjektet er dokumentert i NAVFs prosjektarkiv: mappe B 381–1, boks 101, NAVF-RSF, Riksarkivet.

Mens Rokkans politiske sosiologi var preget av den liberale amerikanske sosiologiens optimistiske tro på mulighetene av å forene det konkrete menneskelige *Gemeinschaft* med det systemintegreerte *Gesellschaft*, og begrep utviklingen av det moderne massedemokratiet som en gradvis interpenetrasjon av sentrum og periferi, ble aksjonsforskerne opptatt av å artikulere konfliktene mellom storsamfunn og konkrete, truede menneskelige fellesskap: arbeiderkollektiv, samiske lokalsamfunn, pendlerkommuner, alkoholikermiljøer og andre «street corner societies». I slike miljøer skulle sosiologen – den ambivalente, selvreflekterte representant for en velutdannet middelklasse – ydmykt søke den solidariske medspillerens rolle og artikulere marginaliserte og usynliggjorte erfaringer.

Både den liberale, mildt systembefestende «realisme» og den radikale, systemkritiske idealisme sprang ut av Institutt for samfunnsforskning, men under den kraftige ekspansjonen i 1960- og 70-årene vant de to tendensene feste i noe ulike disiplinære og institusjonelle felt. Aksjonsforskningen har stått sterkt i sosiologien, og fikk et sterkt feste ved Universitetet i Tromsø, som nærmest ble grunnlagt på aksjonsforskningsideologien. Den liberale realisme har stått sterkest i statsvitenskapen, og via Rokkan fikk den et solid fotfeste ved Universitetet i Bergen. Institutt for samfunnsvitenskap i Tromsø og Sosiologisk institutt i Bergen hvilte begge tungt på ISF som forbilde. Men tolkningen av tradisjonen var forskjellig, og forskningens praktiske orientering ulik.

Gjennom den vedvarende spenning mellom disse to tendensene er norsk samfunnsforskning blitt varig preget av et tvetydig forhold til sitt amerikanske opphav: Den har på en gang vært et redskap for og en skarp kritiker av etterkrigstidens målbevisste «amerikanisering» av Vest-Europa. Vil man forstå dette tilsynelatende paradokset, er studiet av Institutt for samfunnsforsknings fremvekst et godt sted å begynne.

Til menneskets indre i klosterinspirert hus

– hvor 44 forskere fra alle samfunnsfag danner et av verdens mest moderne forskerteam

*Institutt for samfunnsforskning – et korrektiv til sosiale fordommer og vanetenkning
– fra undersøkelse av utkantstrøk til folks mening om straffeloven i Munthes gate*

Eva Lie

Dagbladet, 26. oktober 1963

Det er den hyggeligste og mest stress-løse kontorbygning vi noen gang har vært i. Direktør Erik Rinde sier at arkitektene (Molle og Per Cappelen, Elliassen og Lambert Nilsen) har hatt et kloster i tankene da de tegnet det. Du står i en behagelig avstemt vestibyle og ser på lave fløyer og lange korridorer gjennom store glassvinduer, og i hvert av de små kontorene på rad sitter forskere og tumler med de mange irrganger i et menneskes indre, med menneskets sosiale, eller politiske, psykologiske eller alkoholistiske adferd.

Vi er med andre ord i Institutt for samfunnsforskning, instituttet som i de 13 år det har eksistert har gjort nybrottsarbeid. Med blyant og notatblokk har unge forskere innen denne nye vitenskap gått ut til alt folket og fravristet dem hemmeligheter som fremdeles, i rakett- og romskipsalderen, ligger bak tabusløret. De har møtt motbør og de har møtt vanskeligheter. Men tross disse vanskene har instituttet vært en bekræftelse på at nettopp denne forskningen er livsviktig i vår tid – og at den vekker interesse. For instituttet har stadig nye oppgaver. Det nye huset, som stod ferdig i 1961, er allerede for lite.

– Det er et rart institutt, sier kontorsjef Dagfinn Ås som hører inn under avdelingen for industri og arbeidsliv. Av de 44 forskerne som arbeider her er mange på sett og vis sine egne herrer – de er ikke ansatt av instituttet og har heller ikke faste stillinger. Over halvparten har stipendier fra Almenvitenskapelig Forskningsråd, hver av disse forskerne finner selv de oppgavene de vil arbeide med, retningen av forskningen bestemmes av den enkelte forsker

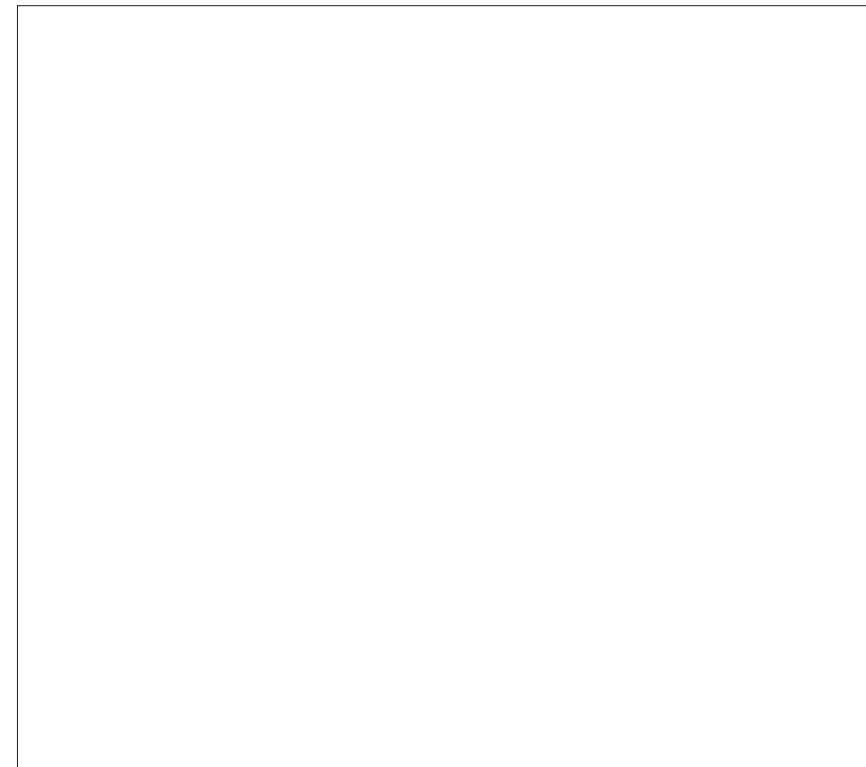
og hans interesser. Dette betyr ikke at instituttet administreres på en helt tilfeldig måte og at utviklingen ikke ledes, men instituttet er i sin oppbygning og virkemåte «demokratisk.»

– Dette gjør at instituttet har mange forskjellige ansikter utad, fortsetter Ås. Først og fremst er dette instituttet et miljø, en forskernes arbeidsplass hvor ansvar er lagt på den enkelte forsker. Miljø er det rette ordet – ikke uten grunn blir dette instituttet søkt av utenlandske sosiologer og psykologer – da særlig amerikanske. Det særegne er at så mange områder av samfunnsforskningen er samlet under ett tak. Men alle områdene er så beslektede – det dreier seg jo hele tiden om denne lille detalj i verdensbildet som heter mennesket – at forskerne stadig møtes i lunsjrom, i vestibyle, inne i kontorene og i korridorene for å diskutere spesielle problemer ved det prosjektet de nettopp holder på med, og alltid kan de finne interesserte og fagkyndige tilhørere.

I korte trekk kan vi prøve her å gi en oversikt over hvilke underavdelinger som finnes i dette rolige, fine mursteinsbygget – og i trevillaen inne i hagen som så fort ble for liten. Hovedhuset er i tre etasjer som munner ut i et lunsj- og møterom. I øverste etasje her finner vi avdelingen for familie- og ungdomsforskning, i første etasje finner vi avdelingen for industri- og arbeidsliv og i kjelleren finner vi den politiske avdeling og en avdeling for databehandling som instituttet har bygd opp og som er blitt meget flittig benyttet av forskere landet over. Alle disse tre etasjene vender ut mot trekroner i en villahage.

Den store vestibylen har administrasjonen (direktør Rinde) og et par forskere over seg, og på den andre siden kommer en lav én etasjes fløy. Her sitter de på rad, de som driver konflikt- og fredsforskning, de som arbeider med

Dagfinn Ås tilhører industriavdelingen, men er mer og mer gått over til å administrere instituttets forskere – som kontorsjef. Ut av alle vinduene i hans del av bygget ser man rett ut i en hage med gamle deilige trær.

I en hule av et kontor kledd med tykke utgaver av «Stortingets forhandlinger» finner vi Knut Dahl Jacobsen som er i ferd med å skrive «Sentraladministrasjonens historie» fra 1884 til 1914. Over gangen sitter Per Mausest, som skriver avdelingen fra 1844. Verket skal være ferdig til Grunnlovens 150-årsjubileum til våren.

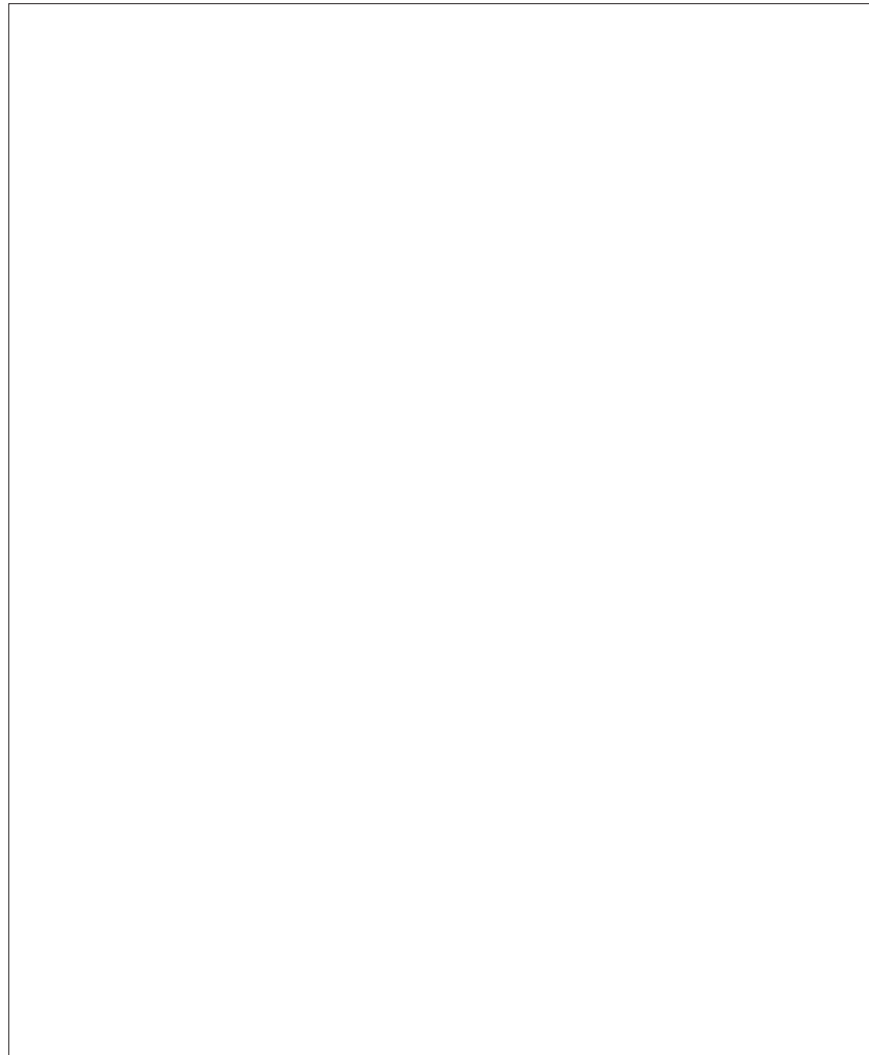
eksperimentell og teoretisk psykologi, – og Statens Institutt for Alkoholforskning, som har fått lokaler i bygget.

Man må gå over en hellelagt sti for å komme til den gamle villaen i hagen som inneholder avdelingen for sosiologi, flettet sammen med Universitetets Institutt for rettssosiologi og forvaltningslære. Vi kommer dit under frokostpausen og finner hele forskerstaben rundt et bord med tekopper. Når en av dem som kommer inn sier at han vil ikke ha noe mat i dag, heter det ikke som på andre arbeidsplasser: «Jasså, du slanker deg i dag?», men: «Har du gått i Gandhifaste?»

På loftet i dette huset, med nymalt golv og filleryer, sitter professor Vilhelm Aubert og hans medhjelper Per Mathiesen og arbeider med sin utkant-undersøkelse som de har holdt på med i to år. Denne undersøkelsen, som foretas i Nordland og Troms, går parallelt med en undersøkelse i en fjellbygd i Sør-Norge som ledes av Erik Rinde og Per Olav Tiller. Det gjelder å finne fram til de mest isolerte stedssamfunn i landet og finne ut hvordan livet arter seg der på alle felter.

– Det slår en hvor forskjellige disse små bygdene er, sier professor Aubert – som ser opp fra den første læreboka i sosiologi på norsk som han har skrevet og nå leser korrektur på. Det blir praktisk meget vanskelig å utforme en felles politikk som passer for disse bygdene. Vi arbeider her etter en femårsplan og

I Avdeling for Konflikts- og Fredsforskning finner vi Ingrid Eide Galtung (til venstre) og Mari Holmboe Ruge under Picassos «Guernica». De holder på å diskutere referat etter konferansen som instituttet holdt på Voksenåsen nylig.

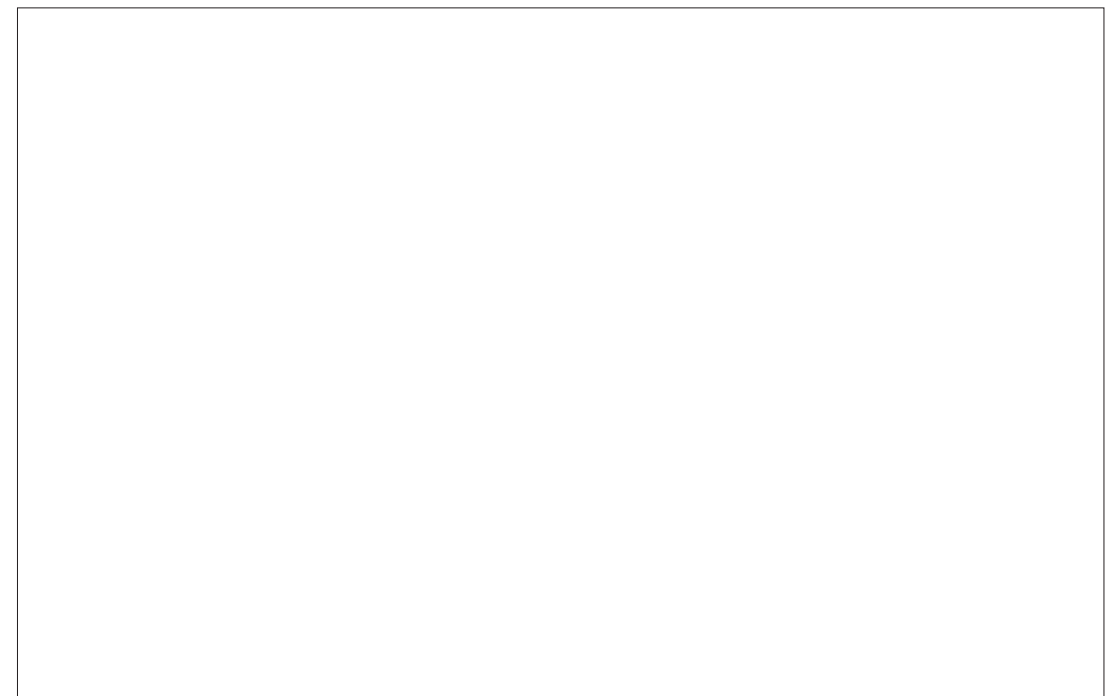
skal analysere en rekke bygder på 30-40 familier, sammenlikne for å se hva som går igjen og hva som er forskjellig, og hvilke utslag dette gjør. Det har tidligere vært svært få undersøkelser av disse små stedssamfunn, forteller han.

I det hele tatt kan man åpne en hvilken som helst dør i instituttet og lokke fram de mest overraskende og interessante opplysninger. I etasjen under professor Aubert sitter sosiologen Thomas Mathiesen som holder på med tre undersøkelser på en gang. Deriblant har han gjort en langvarig undersøkelse av en fengselsanstalt – rapporten er nå sendt til trykning. Hovedsiktepunktet i denne undersøkelsen har vært å forklare hvorfor man ikke i norske fengselsanstalter finner det solidariske system blant dem som står i opposisjon til samfunnet, som man finner i fengselsamfunn i utlandet. Hvilke andre alternativer har norske fanger til denne solidariteten? En annen undersøkelse han

har gjort har vært å utspørre folk hva de mener om straff. Det kom fram at folk vil straffe forholdsvis hardt – bare to prosent sa at vårt straffesystem var for strengt, 20 prosent sa at det var passe strengt, og 67 prosent mente at det ikke var strengt nok. I den lave fløyen i hovedbygget kan man så åpne døra inn til sosiologen Ingrid Eide Galtung, som nettopp er kommet hjem fra Chile. Her har hun samlet inn stoff blant FN- tjenestemenn og tekniske eksperter for å finne ut hvordan de gjør sin jobb i andre deler av verden enn de er vant til, hvilke problemer som reiser seg og hvor effektive de kan være. Man er her interessert i å se hvordan det dannes en internasjonal embetsstand, et FN- byråkrati, og hvordan rekrutteringen til dette byråkratiet skjer. Hvis det kommer en bevilgning, vil avdelingen for fredsforskning gjerne sette i gang prosjekter som går over flere år fra neste år – når avdelingens sjef, Johan Galtung, kommer tilbake. Den amerikanske eksperten på internasjonale forhold, J. David Singer sitter i et lite kontor over vestibylen og skal være knyttet til instituttet i ett år. Han har tre store forskningsprosjekter, samtidig som han skal holde seminar over internasjonale forhold for UD- folk og Utenrikspolitisk Institutt og instituttets egne folk.

– Det er i det hele tatt typisk for instituttet at våre forskere reiser over hele verden, og at vi får internasjonale forskere tilbake, sier Dagfinn Ås. I år har vi hatt Johan Galtung i Chile og vår ekspert på sjøfolks forhold, Oddvar Arner, er nettopp kommet tilbake etter ett års studier ved Berkeley universitet i Cali-

Klokka 12 forlater alle sine kontorer og samles i lunsjrommet hvor diskusjonens bølger pleier å gå temmelig høyt. Foran ser vi den amerikanske psykologen Jeanne Block og bak henne J. David Singer. Med hånden mot haken sitter sjefen for politisk avdeling, Henry Valen, [?] ved siden av ham Per Olav Tiller. Med Dagbladet sitter alkoholforskeren og for øvrig den kjente musikeren Arvid Amundsen. Småpiken er Singers.

fornia. Psykologen Jan Smedslund underviser på Yale for tida. I år har vi hele fire amerikanske forskere her ved instituttet, nok en politisk forsker, dr. Hans Toch og psykolog-ekteparet Jack og Jeanne Block som er kommet hit på egne stipendier. Dr. Singer har selv bedt om å komme hit for å samarbeide med instituttets egne forskere.

– På de 13 år instituttet har eksistert, har det blitt «produsert» åtte dosenter eller professorer, fortsetter han. Man kan si at instituttet fungerer som stedet for etterutdanning av forskere. Vi har frambrakt en rekke kvalifiserte folk som seinere har blitt invitert til å forelese ved universiteter i USA.

– Utviklingen har vært preget av ekspansjon og utvidelse av våre forskningsfelter, sier direktør Rinde til Dagbladet. Han har selv vært med på å bygge opp og forme dette instituttet helt fra starten. – Denne utviklingen er muliggjort ved en økende forskerrekruttering i samfunnsfagene og en utbygging av forskningsfond både her hjemme og i USA. Dessuten har vi i stigende grad utvidet våre kontakter med oppdragsgivere – institusjoner og organer som er direkte interessert i å finansiere samfunnsforskning.

Interessen for samfunnsforskning har i det hele tatt økt voldsomt disse årene – man ser samfunnsvitenskapelige synspunkt uttrykt i flere og flere forbindelser. Man kan kanskje si det slik at forskningen på disse områder har skapt nye behov for samfunnsforskning. Den øker vår viten om vårt eget samfunn og vår egen livsform, fortsetter direktør Rinde. Den er ikke bare et supplement til de mer tradisjonelle måter å se samfunnet på, men også et supplement til hvert enkelt individs egen oppfatning av de sosiale forhold. Denne siden ved vår virksomhet er kanskje ikke den minst viktige. Vi gir et nytt perspektiv på kjente ting – et korrektiv til sosiale fordommer og vaneforestillinger, men også bekreftelse på mange menneskers genuine sosiale instinkt, enten det dreier seg om familie, yrkesliv eller fjernere sosiale sammenheng.

– Sist, men ikke minst, sier direktør Rinde, har vi bruk for publikums tillit og goodwill. Vi er interessert i at folk stiller seg positivt til våre henvendelser om intervjuer eller andre undersøkelser. Vi har som forskere bare interesse av å framstille og systematisere den sosiale virkelighet så objektivt som mulig.

Ulf Torgersen

Retts sosiologisk seminar¹

I begynnelsen var bordet, som det – nesten – står i skriften.

Det var et lite, firkantet og upraktisk bord, som det ikke var særlig god plass hverken til å ha papir på, eller til å ha beina under.

Rundt bordet satt det ved ulike anledninger høyst forskjellige mennesker, men det var også, og i sær, møteplassen til *Retts sosiologisk seminar*. Alt dette foregikk i Fuglehauggata 6, som man ikke behøvde å forsyne med noe nummer når man omtalte stedet, for det var selvsagt. Det var også alltid om kvelden, det framgår også av universitetets forelesningskatalog, for selv om vi neppe oppfattet det som noe undervisningstiltak, men som et møte av likesinnede, var det listet opp i katalogen. Historisk må aktiviteten lokaliseres til sekstiårene, den varte nok en god del lenger, men var ikke så sterk. Nå er den over.

Hvem var så ridderne rundt det firkantete bordet? Jeg merker at jeg blir litt utrygg når jeg skal liste opp de som vanligvis møtte fram. Jeg husker som meget hyppig tilstedeværende Thomas Mathiesen, Gunnar de Capua, Erling Albrechtsen, Kirsti Coward, Siri Næss, Per Norseng og flere. Norseng ledet også i noen semestre seminaret, som en side av hans stilling som amanuensis ved Institutt for retts sosiologi og forvaltningslære. Flere av deltakerne var assistenter på forskningsprosjekter i kortere eller lengre tid. Det var også en del andre som vel ikke var spesielt nær knyttet til noen retts sosiologiske betraktninger, men som likevel dukket opp fra tid til annen: Torkel Opsahl, Knut Dahl Jacobsen, Yngvar Løchen, Anton Hoem, Tove Stang Dahl. Senere – da seminaret hadde en kort periode i Torsteins kontor i urbygningen – var Hans Petter Graver og Inger Johanne Sand folk som dukket opp. Og professor i trygderett Asbjørn Kjønsdal – jeg kommer aldri til å glemme det brevet jeg i sin tid fikk om seminarets neste møte, hvor Asbjørn skulle legge fram et forslag til lov mot passiv røyking. «Møtet vil finne sted på Torstein Eckhoffs kontor.» Det var å gå inn i løvens hule for røykemotstandere!

1) Jeg takker Svein S. Andersen, Fredrik Engelstad, Egil Fivelsdal, Lars Gulbrandsen og Siri Næss for råd om avklaring og ettertrykk.

Akkurat hvilket forhold hadde dette seminaret til Institutt for rettsosjologi og forvaltningslære, et institutt som ble etablert tidlig i 1960-årene og som var lokalisert i Fuglehauggata? Det står ikke helt klart for meg, selv om jeg føler at jeg ikke har noen helt god grunn for min uvitenhet. Noen av oss hadde vært i Fuglehauggata helt siden slutten av 1950-årene. Selv ble jeg invitert dit, til den gule trevillaen, av Vilhelm sammen med Karl Tangen og Oddvar Arner, i tilknytning til Institutt for samfunnsforsknings flytning fra Arbiensgate, men jeg kan ikke med min beste vilje huske at betegnelsen «Rettsosjologisk institutt» dukket opp allerede da, og den fikk ingen betydning for meg senere heller, for jeg var stipendiat både vel og lenge og altså ikke ansatt noe sted i det hele tatt (Torgersen 1970). Mange av oss «var» der snarere enn å være ansatt der. Men Fuglehauggata var også det stedet hvor «Avdeling for sosiologi» var lokalisert, og det var en grei del av Institutt for samfunnsforskning, på linje med en rekke andre avdelinger som var etablert fordi deres ledere ennå ikke hadde fått en stilling på Universitetet. De nærmere administrative enkeltheter og deres forhold til hverandre står meget ullent for meg, og jeg tror ikke bare det er naturlig sløvheter. Jeg var selv orientert mot en posisjon på Institutt for statsvitenskap, så jeg har kanskje ikke hatt den nødvendige akribi når det gjaldt husets beboeres plass i systemet – ja, der kom det såmen igjen; «beboere» i stedet for «ansatte»!

Hvorfor møtte de fram? I motsetning til våre dager, der postkassen er full av papir med tilkallinger og innkallinger, fikk man vite når det var et møte i seminaret av bekjente, som dessuten i betydelig grad arbeidet i huset, over telefon, eller ved en lapp som sto slått opp her eller der, eller fordi man var blitt enige om dette på forrige møte.

Men den egentlige grunnen til frammøtet var selvfølgelig interessen for rettsosjologiske emner, opptattheten av ideer, prosjekter og arbeider. Og sentralt her sto to menn: Vilhelm Aubert og Torstein Eckhoff.

De to hadde truffet hverandre i slutten av førtiårene. Vilhelm var født i 1922, Torstein i 1916. De hadde begge skrevet arbeider som lå noe på siden av vanlig juss. Vilhelm hadde skrevet en begrepsanalytisk artikkel «Om rettsvitenskapens logiske grunnlag» i 1943 med utgangspunkt i rettsfilosofien til den danske juristen Alf Ross. Torstein hadde samme år gitt ut en slank liten bok med tittelen *Tvilsrisikoen* hvor han ga et noe annet og mere avbalansert svar på bevisbyrdespørsmålene enn vanlig var. Begge leverte således i sine yngre år arbeider som var i alle fall like interessante som deres senere doktoravhandlinger, som i likhet med mange andre samfunnsviters store første-arbeider var mere synoptiske (Aubert 1954, Eckhoff 1945).

De var begge to klare elever, eller kanskje sympatisører, av Arne Næss, i den forstand at de ønsket å bruke språket på en klar og ryddig måte, men også uten at de hadde noen som helst nærmere filosofisk lojalitet til Arne Næss, i

den grad det i det hele tatt var mulig å være lojal overfor en så mangfoldig skikkelse (Thue 1997). Den moderne motviljen mot anførselstegn, kanskje klarest representert av et norsk intellektuelt ukeskrift som jeg ikke her skal injuriere, men hvor sansen for fremmedord og franske forfattere er intens og utbredt, den hadde de ingenting av. Torsteins motvilje mot tilsynelatende åndelige og dysindige formuleringer var ganske sterk, og beslektet med Arne Næss's semantiske saneringslyst. Det var noe populistisk i denne vekten på enkelt språk, i slekt med Næss' studie av Stabekk-gymnasiasters sannhetsbegreper, som Næss hevdet var like skarpsindige som filosofenes! (Næss 1938). De skrev begge meget klart og meget *norsk*!

Denne holdningen og disse evnene hos de to gjorde at seminardiskusjonene var helt fri for fagsjargong og pompøsitet og med et stadig press i retning av enklest mulig formulering, gjerne naiv. Jeg husker ellers selv et møte i en utredningsgruppe i Arbeiderpartiet, en gruppe som skulle utarbeide et forskningsprogram under ledelse av Per Kleppe (det ble aldri noe av det). Det ble på et foreløpig stadium lagt fram et forslag til sluttokument, som Torstein mente brukte ordet «demokrati» vel hyppig og på en uklar måte. Møtelederen – professor i fysikk Tore Olsen, senere ekspedisjonssjef i Kirkedepartementet – var absolutt imøtekomende overfor Torstein, men mente jo at noe skulle man jo si og var kanskje ordet «frihet» anvendbart? Torsteins ansikt viste helt klart hva han mente, og han hevdet med ettertrykk at nei, det var nærmest enda verre! Torstein kunne av og til spørre, ganske enkelt, etter at noen hadde lagt fram en vel flott teori: «Tror du det er slik?» Den som måtte svare på slikt beveget seg i oppoverbakke. Han hadde egentlig tre modi. Var han helt enig sa han: «Ja, ja, nettopp!» Var han tvilende var det: «Ja-ja-kanskje.» Var han dypt uenig kunne han si «Nei, tenk, det tror jeg ikke!» Da skulle man ha stor indre overbevisning om man kjørte videre. Også Torsteins negative vurderinger var imidlertid framlagt med stor balanse og saklighet, selv om de var stoiske og uten diplomati. Dette var en egenskap som kom vel med i hans funksjon i NAVF der hans sentrale rolle i det norske miljøet også var viktig. I de mange diskusjonene i seminaret fant han ofte mye fornuft i unge deltakeres innlegg, fornuft som jeg har en sterk mistanke om at ikke alle deltakerne helt ut så selv.

De var også meget sterkt empirisk orienterte. Torsteins interesse i den retning var sterk, selv om han aldri forlot jussen slik Vilhelm gjorde. Hans prosjekt omkring rettferdighet var også knyttet til leting etter empiriske regelmessigheter. Begge sto bak den mest interessante studien av en lovs funksjon vi har hatt, *En lov i søkelyset* fra 1952. Den tok for seg den forholdvis nylig vedtatte hushjelploven, og Knut Sveri og Per Norseng var medarbeidere. Vilhelms metodiske orientering var også beinhardt forankret i lojalitet overfor observasjon og data. Når han er blitt rost for «mjukdata-sosiologi», er det vanligvis av de gale grunnene. Vilhelm representerte så visst ikke noen generell

sympati for løsaktighet og impresjonisme, og stilte strenge krav til dokumentasjon. Han hadde bare ofte en annen oppfatning av hvilke data som i en gitt situasjon virkelig *var* harde, men det er noe helt annet. Jeg husker også hans engasjement i det som den gang kalte akademikerprosjektet, og som var en omfattende historisk studie av mobilitet og klassetilhørighet hos norske universitetsutdannede helt fra 1738, og hans forsiktighet i tolking av høyst prosentuerbar viten; spørsmålet var hva dette egentlig sa, og særlig hva det sa om hvordan folk tenkte. Ellers var det heller lite diskusjon av retningslinjer for sosiologisk forskning, og jeg kan ikke huske at «syn» eller «retninger» var særlig framme. De var begge meget tolerante, men at man skulle kunne falle tilbake på subjektivismen eller moralismen var dem meget fjernt, noe som ikke senere var like selvsagt, heller ikke selvsagt i alle de skandinaviske land. De så det som en utfordring å holde et skille mellom politiske preferanser – de var selv engasjert på en rekke fronter – og faglig argumentasjon. Når man minnes Torsteins høyst saklige deltakelse i EF-striden minnes man akkurat dette.

De hadde også et fellestrekk som kanskje ikke alle så. Det var en viss distanse til utbredte og fine verdier. I Torsteins tilfelle var det synlig vedrørende «rettferdighet». Han ga en gang uttrykk for at en av grunnene til at han hadde skrevet boka om *Rettferdighet* (Eckhoff 1971) var at det kunne være interessant å vite hvorfor i all verden folk var så hippe på å få slik rettferdighet satt ut i livet, særlig hvorfor hans egne barn maste så mye om det. Men det var også en antakelse om at mennesker oftere var styrt av noe mer oppflisete preferanser. Vilhelms avstand fra radikale verdier ville kanskje de fleste forsverge, og jeg vil her ikke misforståes, men på enkelte punkter hadde han betydelig distanse: han oppfattet for eksempel *likhet* som en forholdsvis sekundær verdi, og hans sterkt venstreorienterte ideologiske engasjement var ledsaget av en betydelig distanse til samfunnet. Dette kom også til uttrykk i litterære preferanser: Vilhelm hadde uendelig større sans for paradoksale og subtile skjønnlitterære forfattere som Samuel Beckett og Vladimir Nabokov enn Emile Zola og Bjørnstjerne Bjørnson. Dette var et trekk som det sosiologiske studentmiljøet, som utelukkende ønsket å oppleve Vilhelm som en ridder for likhet og rett, – et emne som han for øvrig skrev en bok om (Aubert 1964) – nok var temmelig blindt for.

Deres arbeidsmåte var imidlertid svært ulik. Vilhelms måte å arbeide på var å arbeide og tenke gjennom et emne, så han visste hva han mente, og deretter skrive ned hva han hadde funnet ut, i leselig og løpende «longhand» og nesten uten rettinger og overstrykninger. Han gikk så videre til andre arbeider, og ga oss andre en god modell på dette viset: man skulle ikke bli hengende i gamle emner, som egentlig var ferdigarbeidede. Ut fra et vidtgående grensenyttesynspunkt var strategien imponerende, selv om motivet trolig var romantisk. Torstein derimot arbeidet på en helt annen måte og ble av den

grunn en svært sentral person i det rettssosiologiske seminaret: boka *Rettferdighet* tok mange år på å bli ferdig, og var litt av en rød tråd i seminaret, for de enkelte kapitlene ble snudd og vendt og tatt opp mange ganger. Den ble ferdig etter en god del år, men den er senere blitt solgt ut både i Norge og den engelske utgaven. Det er ganske råflott av det norske akademiske miljøet å finne seg i at et arbeid av det intellektuelle formatet er utlignende!

De var begge to sterkt opptatt av hvordan folk tenkte, og de så på sine studieobjekter som små filosofer, som likevel godt kunne tåle empirisk forskning. Forvirrete korrelasjoner mellom all verdens variable var dem meget fjernt. Det gjorde at forskere som var vokset opp i deres miljø hadde vanskelig for å begripe poenget med en filosofisk retning som ble kalt anti-positivister, som av forskjellige grunner unnlot å ta noe ordentlig standpunkt til denne retningen, og mange ivrige anti-positivister var vel mer interessert i filosofi enn samfunnsforskning: det er kanskje et eksempel på at studentene gjorde revolt på det beståendes grunn! Interessen for hvordan folk tenkte og hvordan dette ledet dem inn i all slags rar logikk var sterk. Dette er en interesse som går langt utenpå interessen for å studere verdier. De var også sterkt opptatt av en type sosial logikk som ofte blir neglisjert: de tok opp hva slags metoder som folk brukte for å demonstrere for andre hva slags verdier eller prinsipper de sto for, og hva dette kunne lede dem ut i.

Den som imidlertid tok den alvorligste metodiske konsekvensen av denne innsikten var imidlertid *ikke* hverken Vilhelm eller Torstein, eller noen andre seminardeltakere, men Thomas Mathiesen, en av de få som hadde vært i USA i studietida. Thomas var et svært sentralt og aktivt medlem av Rettssosiologisk seminar hele tida, kanskje særlig etter at han overtok som bestyrer for instituttet da Vilhelm sluttet på Det juridiske fakultet i 1970-årene. (Det var en periode da jeg selv ikke hadde så nær kontakt med seminaret, fordi mine plikter var knyttet til Blindern.) Thomas demonstrerte som ingen annen hvordan deltakende observasjon ga ekstra god hjelp til å utforske klienters opplevelse av et behandlings /straffesystem, og brukte dette i *The Defences of the Weak*. Jeg opplevde selv hvor uhyre samvittighetsfullt han utførte intervjuingen av ansatte og innsatte på Ila sikringsanstalt, omhyggelig nedtegnet disse intervjuene med ledsagende observasjoner hver dag etterpå, og brukte dette materialet i teoribygging. Omtrent hver dag i lang tid var jeg vitne til dette etterarbeidet, og også i fritida om kvelden overhørte jeg svært mange betraktninger om dagens funn og hva de nå kunne bety. Denne arbeidsformen var selvfølgelig meget tids- og arbeidskrevende, – også for meg selv – men Thomas sparte seg ikke. Jeg tror ikke noen av de andre i seminaret hadde en så sterk sans for sosialantropologisk orientert rettssosiologi; det var langt mere bruk av andre typer intervjuer eller dokumentarisk materiale for å illustrere eller belyse *the actor's point of view*, så selv om han, sammen med Vilhelm

og Torstein, var seminarets ivrigste deltaker, var han også faglig noe av en avviker, og lå nærmere Sverre Lysgaards arbeidsmåte enn Vilhelms og Torsteins. Han og Institutt for retts sosiologi og forvaltningslære kom til å forlate Fuglehauggata i 1970-årene i forbindelse med ombygningen, men spenningen til Det juridiske fakultet, som også omfattet Vilhelm, ble ved, så de havnet ikke i sentrum.

I sin brede allminnelighet behandlet Vilhelm dette emnet – aktørers opplevelse av hverandre og av hvilke hensyn som de var styrt av – i boka *The Hidden Society* (Aubert 1965; norsk tittel *Det skjulte samfunn*, 1969), men både han og Torstein var langt mer interessert i emnet, som også er eksemplifisert i formuleringen til den amerikanske høyesterettsdommeren Felix Frankfurter: «Justice must not only be done, it must be seen to be done.» I dette ligger et betydelig sosiologisk program, eller kanskje et register av hypoteser, etter min mening i nær slekt med studier av symbolsk politikk, men selvfølgelig også innenfor rettslivet. Det er demonstrert til overmål at i en mengde tilfelle vil høyst korrekt lovanvendelse for legmannen framtone som grove brudd på reglene. Ofte bruker politiske kommentatorer prosenter av avgjørelsene som faller ut i den ene eller den andre retningen som metode for å avgjøre hvorvidt den som har truffet avgjørelsen er å stole på. De har ofte ikke annet å falle tilbake på enn hvordan avgjørereren eller avgjørelsene «ser ut». Jeg har selv skrevet om dette ut fra et normativt synspunkt, men har aldri stanset å være opptatt av sakens politisk-pedagogiske side.

Det er av og til man blir minnet om forskjellen mellom en institusjon og personer, og hvor mye som skyldes personene, som man i øyeblikket noe naivt tror vil være permanent fordi det «er sånn». Når man ser på utviklingen av sosiologisk forskning i Norge blir man sterkt slått av betydningen av de to skikkelsene. Men det er nå nærmest ingen som har noen interesse for de temaene som den gangen var dominerende. Vilhelm blir med jevne mellomrom trukket fram som sosiologiens far, og hans rådgivning var da også nærmest allestedsnærværende. Hans innsats som lærebokforfatter for en grunnfagsbok *Sosiologi* (Aubert 1979) blir derimot hausset opp. Det siste er fullstendig misforstått: boka er en meget velskrevet og grei lærebok, og det er vel en utfyllende karakteristik. Hans innsats i retts sosiologien, derimot, det feltet hvor han gjorde sin egentlige innsats, den raker meget høyt: her siteres han flittig på en lang rekke besynderlige språk. Denne innsatsen er erkjent i utlandet, men ikke i Norge, hvor man er mer opptatt av Vilhelm som en slags sosiologiens etatssjef. Dette er enten paradoksalt eller galt eller begge deler. For Torsteins vedkommende er det ikke i samme grad tilfelle, men så var da også hans innsats de senere årene langt mer juridisk og politisk enn retts sosiologisk. Det er i alle fall begrenset videreføring av hans retts sosiologiske synspunkter innenfor norsk offentlig rett.

Dette påvirket forholdet mellom forskning og dens bruk, eller *anvendt* forskning. Emnene på Retts sosiologisk seminar var akademiske. Samtidig var både Vilhelm og Torstein sterkt interessert i praktiske administrative og politiske problemer. Det nære forhold til norsk administrasjon og ønsket om å forbedre vedtak heller enn bare å forklare dem, illustreres av forholdet til marxismen. Vilhelm var influert av austromarxisten Karl Renner, men mest av dennes arbeide om den engelske rettshistorikeren sir Henry Sumner Maine's skisse av samfunns utvikling fra status til kontrakt, et skjema som Renner skjøtet videre på. Dette var en lite marxistisk del av Renners innsats, og en som var knyttet til formen på offentlige virkemidler; Marx glimrer ellers med sitt fravær. Men det var hos Torstein og Vilhelm også stor tilbakeholdenhet i å love at forskning skulle ordne opp i politiske spørsmål. Både Vilhelm og Torstein var svært beskjedne og tilbakeholdne når det gjaldt å forespeile myndigheter løsninger på foreliggende problemer; slikt måtte komme som resultat av langsiktig innsats. Det var en spenning mellom denne holdningen og enkelte seminardeltakeres større sans for aksjoner, men stort sett var seminaret orientert mot mere *varige* og *allmenne* emner.

Dette trer også fram i den sterke interessen som miljøet – og ikke bare Fuglehauggatemiljøet, men også det kriminologiske miljøet – hadde for temaet «straff-behandling». Dette var et tema som Vilhelm hadde slått an i en glitrende artikkel «Legal Justice and Mental Health» som ble trykket i *Psychiatry* i 1958: den brettet ut i stor detalj to helt ulike måter å tenke om og behandle avvik på. Temaet ble deretter et emne som svært mye senere arbeid er bygd på eller i slekt med: atskillig innenfor norsk retts sosiologi har røtter tilbake til denne artikkelen. Nils Christies arbeide om tvangsarbeid og alkoholmisbruk (Christie 1960) og Thomas Mathiesens inngående beskrivelse av sikringsanstalten Ila (Mathiesen 1964) står begge i gjeld til Vilhelms innsats. Denne tradisjonen er ikke spesielt levende i dag – unntaket er en bok av Torstein Eckhoff og Hans Petter Graver om *Regelstyring av lokale forvaltningsvedtak* fra 1991, der begrepsparet *regel* og *formålsbetraktning* tas opp til ny og fruktbar diskusjon og revisjon (Eckhoff og Graver 1991). Det var denne typen opptatthet av permanente begrepsproblemer som særmerket seminaret.

Miljøet hadde en god del kontakter ut over landegrensene. Kontaktene med svenske og danske forskere var greie: Mogens Blegvad, Britt-Mari Persson-Blegvad, Verner Goldschmidt og andre var i bildet. Det var også atskillig kontakt med polsk sosiologi, ikke minst retts sosiologi, representert ved bl. a. Adam Podgorecki. Dette var ikke noen helt avgrensede kontakter, men gled over i det brede samfunnsvitenskapelig miljø, og det var lite institusjonelt og svært personlig. Vilhelm søkte ivrig østeuropeiske kontakter selv om den kalde krigen gjorde det svært vanskelig for polakkene; en gang det i Norge

skulle holdes en konferanse med dem, fikk vi sent på ettermiddagen abrupt vite at den ville bortfalle fordi de ikke ville få visum!

Rettsosnologisk seminar er nå for lengst slutt, selv om det en gang altså var høyst levende (Fivelsdal 1999). Det var også atskillige spenninger, som det alltid er i slike grupper. De ulike figurene gikk hver til sitt, som de fire musketerer. Meningsforskjeller som ikke var så alvorlige at de ble sett på som noe annet enn debattnyanser da man var rekrutter, viste seg i skarpere relieff senere. Enkelte ble alvorlig uenige med hverandre, i tillegg til disse rivningene kom rivningen av Fuglehauggata og flytting av kontorene. Noen havnet i andre deler av universitetet, som underteignede, eller dro til universiteter i andre deler av landet; universitetene i Norge var under rask utbygging. Atter andre valgte andre arbeidssteder – som sentraladministrasjonen. Ingen var interessert i å ta med seg noen stiklinger fra Rettsosnologisk seminar. Ordet forekommer vel knapt som noen betegnelse på kurs eller nåværende seminarer. Måter å organisere og katalogisere intellektuelt liv på er utsatt for rastløs reformering, og slik må det være.

Det spørsmålet man stiller seg er om det var temaer fra den tidligere tida som hadde fortjent å bli forfulgt lengre og lengre enn langt. Er det emner som bare ble borte, og som har i seg et potensial for noe ganske annet og mer? La meg nevne noen; de er karakteristisk nok hentet fra noen av de *seneste* arbeidene til de to svært flittige forskerne.

For egen del finner jeg at interessen for langtidsutviklingen av rettsvesenet og rettstenkningen, som de begge var interessert i og kommenterte ved mange anledninger, riktig godt kan føres videre. Torstein Eckhoff ga antydninger om dette i sin opptatthet av at moderne administrasjon blir stadig mer preget av juss, rettferdighetskrav, rettighetstenkning og erstatningskrav, men at juristgruppen ikke på noen måte vokser i takt med dette. Den nevnte boka sammen med Graver inneholder egentlig mye som kan brukes slik, og emnet er vel verd videre refleksjoner. Vilhelms *Continuity and development in law and society* (1989) beveget seg klarere enn tidligere arbeider mot fortida, for så vidt som han der var opptatt av hvordan juristene i stor utstrekning var med å skape den *tillit* som var så viktig for at det norske samfunnet skulle kunne moderniseres. Den utbredte legalistiske argumentasjonen i norsk politikk kan i så måte sees på som nettopp et uttrykk for denne tilliten, for hadde tilliten til jussen vært svært tynn, hadde det vært meningsløst å satse så mye på slik argumentasjon. Her antyder interessant nok Vilhelm stor sammenheng og enhet i det norske samfunnet, mens Venstres forgangne historikere, som sto lengre til høyre enn ham, insisterte på kløfter og motsetninger. Studier av hvordan de ulike juristgruppene bidro svært likt til produksjonen av rettsvitenskapelige arbeider under moderniseringen av Norge (Torgersen 1990) støtter et slikt bilde.

Det er også poenger i Torsteins og Vilhelms innsikter som ikke har vært brukt tilstrekkelig i analysen av moderne politikk. Vilhelm var selv sterkt opptatt av å analysere sider ved velferdsstaten som medførte endrete syn på loven (Aubert 1985, Aubert 1986), temaer som stadig kan trenge videreutvikling. Men også Eckhoffs betraktninger er i begrenset grad fullt utnyttet. La oss ta utgangspunkt i den sterke vekten på rettferdighet som Torstein registrerte hos de yngre. Det barn er ute etter, er ofte rettferdighet, og svært ofte ikke bare som et prinsipp man kan ha nytte av, men også som et greit *tegn* på at de ikke er glemt av foreldrene. Men dermed gir de egentlig mest uttrykk for at det er et nært og spesielt forhold til noen utvalgte andre mennesker de egentlig er opptatt av. De vil helst være alene om dem, men i alle fall ikke være lengre unna dem enn andre, f. eks. deres søsken. Slik blir ønsket om monopol og særbehandling og ønsket om rettferdighet svært mye tettere samkjørt enn man kunne tro. Velferdsstatens ideologi er både preget av rettferdighet og opptatthet av «enkeltmennesket».

Dette kommer på mange måter til uttrykk i moderne politisk retorikk. Ønsket om rettferdighet er sammentrevet med ønsket om omsorg. Enkelte skribenter beklager at myndighetene dessverre ikke kan levere kjærlighet, bare tjenester. Det interessante i slike betraktninger er at man i det hele tatt kunne komme på ønsket om at omsorg egentlig burde oppfylles ved kjærlighet. Det er åpenbart umulig som prinsipp, men maset i retning av å prøve å få til noe slikt er ikke ubetydelig. Jeg ser således Nina Karin Monsens urimelig eksalterte krav til velferdsstaten som naturlige, men overspente tendenser som vi alle har, og som også delvis får politiske konsekvenser (Monsen 1998). Det er intellektuelt og praktisk umulig, men det er også interessant som symptom, og aktualiserer Torsteins rettferdighetsfilosofi og kjempekravene til vår sosialhjelpstat.

Så får vi håpe at emnene ikke glemmes, selv om seminaret er borte!

LITTERATUR

- Aubert, Vilhelm (1943), «Om rettsvitenskapens logiske grunnlag». *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 56:174-200.
- Aubert, Vilhelm (1954), *Om straffens sosiale funksjon*. Oslo: Akademisk forlag.
- Aubert, Vilhelm (1958), «Legal Justice and Mental Health». *Psychiatry: journal for the study of interpersonal processes*, 21:101-113. Også trykt i *The Hidden Society*
- Aubert, Vilhelm (1964), *Likhet og rett*. Oslo: Pax forlag.
- Aubert, Vilhelm (1965), *The Hidden Society*, Totowa, N.J.: Bedminster Press.
- Aubert, Vilhelm (1966), *Rettsosnologi*. Medarbeider: Kirst Coward. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aubert, Vilhelm (1969), *Det skjulte samfunn*. Oslo: Pax forlag.
- Aubert, Vilhelm (1979), *Sosiologi 1. Sosialt samspill*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aubert, Vilhelm (1989), *Continuity and Development in Law and Society*. Oslo: Norwegian University Press.

- Christie, Nils (1960), *Tvangsarbeid og alkoholmisbruk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eckhoff, Torstein (1943), *Tvilsrisikoen (bevisbyrden)*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Eckhoff, Torstein (1945), *Rettskraft*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Eckhoff, Torstein (1971), *Rettferdighet ved utveksling og fordeling av verdier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eckhoff, Torstein og Hans Petter Graver (1991), *Regelstyring av lokale forvaltningsvedtak*. Oslo: Tano.
- Fivelsdal, Egil (1999), «Institutt for samfunnsforskning – forskerkø eller triumftog?» *Forskningspolitikk* 2/1999, s. 10-11.
- Mathiesen, Thomas (1965), *The Defences of the Weak: a sociological study of a correctional institution*. London: Tavistock.
- Monsen, Nina Karin (1998), *Velferd uten ansikt: en filosofisk analyse av velferdsstaten*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Næss, Arne (1938), *'Truth' as conceived by those who are not professional philosophers*. Skrifter utgitt av Det norske vitenskapsakademi i Oslo, II. Historisk-filosofisk klasse, 1938:4.
- Thue, Fredrik (1997), *Empirisme og demokrati: norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Torgersen, Ulf (1970), «Stipendiatens vanskelige liv og levnet.» *NAVFs utredningsinstituttets publikasjoner*, 1970: 3, ss. 52-65.
- Torgersen, Ulf (1990), «The Production of Legal Literature in 20th Century Norway. I: Lars Mjøset, red., *Contributions to the Comparative Study of Development*. Proceedings from Vilhelm Aubert Memorial Symposium 1990, vol. 2. ISF Report 92:2. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Ted Hanisch

Fra arnested til forskerverksted – ISF 1975–1986

Ved begynnelsen av 1970-tallet befant Institutt for samfunnsforskning seg i en dyp krise når det gjaldt finanser, funksjoner og folk.

Finansielt hadde instituttet i sin gründeretid vært basert på to kilder: 1. Donasjoner fra familien Rinde – trelast og shipping – til driften, og ikke minst til oppføring av det vakre bygget i Munthes gt. 31. Erik Rinde hadde, som direktør, i mange år vært en garantist for dette. Rikelige stipend og forskningsmidler, ikke minst fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd (NAVF), hadde gjort det mulig for instituttet å virke som en «professor-sprøyte» som Vilhelm Aubert yndet å uttrykke det.

I 1972 døde Sigurd Rinde og familien var ikke lenger innstilt på donasjoner, i alle fall ikke i samme omfang. Samtidig som det ble hardere konkurranse fra universitetsmiljøene om midler fra NAVF. Grunntilskuddet til driften sto i fare. I 1975 ble dette gitt for siste gang.

Funksjonelt måtte instituttet finne en ny rolle i et nytt og mye større samfunnsvitenskapelig forskningsmiljø. ISF hadde vært arnestedet og kjerne-stedet. Nå møtte det igjen alle sine tidligere medarbeidere som konkurrenter om forskningsmidler, professorer, dekaner, makthavere i et større system. Samtidig hadde ISF, merkelig nok, ingen klar og tydelig formell allianse med Universitetet i Oslo. I norsk og til dels internasjonal samfunnsfaglig sammenheng, en gloriøs fortid, javel, men hva nå?

Når det gjaldt folk, var situasjonen vanskelig. Fra slutten av 1960-tallet vokste universitetene meget sterkt. De sterke fagfolkene forsvant, de to siste som meldte seg av, var William Lafferty og Willy Martinussen, til hvert sitt professorat i Oslo og Trondheim. Den staben som var tilbake, sto i akademisk sammenheng egentlig ganske tynt, og gjennomsnittsalderen var lav.

Det faglige forankringspunktet for instituttet var Vilhelm Aubert, både før og etter at han ble Styrets leder. Han var på den tiden en nestor i norsk samfunnsforskning som ingen egentlig turde å utfordre, verken i eller utenfor

ISF. Vilhelm Aubert beholdt, så lenge han levde, et sterkt engasjement for instituttet og tok de skritt som han mente var nødvendige for å sikre dets videre eksistens. Erik Rinde spilte egentlig ingen vesentlig rolle i de forskningspolitiske overveielser som etter hvert fant sted, i hvert fall ikke etter at han overlot ledelsen av instituttet til Willy Martinussen i 1973.

Med dette er scenen satt for det lille drama som skulle utspille seg i omforming av strategi og praksis ved instituttet fra 1977.

Instituttet hadde helt fra det flyttet inn i Munthes gt. 31 i 1960 fysisk sett vært delt i to. Nybygget, utført i funksjonell tegl, med plass til omlag 30 forskere, og Fuglehauggt 6, en gammel trevilla, med plass til ca 15. På denne tid var denne bygningen Vilhelm Auberts rike, besatt dels av Avdeling for sosiologi, som av vittige, men mindre selvsikre hoder i hovedbygningen, ofte kalt Katanga og hans andre baby, Institutt for rettssosiologi ved Universitetet i Oslo.

Inn på Avdeling for sosiologi rekrutterte Aubert med forskningsmidler bl.a. fra Sosialdepartementet og NAVF, tre relativt unge forskningsaspiranter, hvorav en hadde litt fartstid fra ISF allerede, nemlig Aud Korbøl. De to andre var Dag Gjestland og Ted Hanisch. Denne troikaen kom til å sette sitt preg på instituttet i minst 15 år. Fra 1975 var Ted Hanisch leder for Avdeling for sosiologi.

Krisen for instituttet ble tidlig klar for Vilhelm Aubert. Få andre så hva som holdt på å skje, særlig de som var innenfor veggene. Da det ble klart at Willy Martinussen var på vei ut, begynte Ted Hanisch et arbeid med å analysere instituttets reelle økonomiske stilling og en leting etter en fastere økonomisk grunn. Denne gjennomgangen kom også til å omfatte de økonomiske relasjonene til Institutt for rettssosiologi.

Det var to fløyer i prosessen, nemlig det store flertallet som fokuserte på en fortsettelse av tradisjonen på et nytt finansielt grunnlag. De som gikk inn for denne løsningen, argumenterte høyt og tydelig ut fra forskningens frihet, og deres ønske var at instituttet skulle virke som et universitetsinstitutt uten undervisning. De mente at staten hadde plikt til å sikre de frie stipendiatene og den frie forskningen.

På den andre siden mindretallet, som var på leting etter en rolle der instituttet kunne sikre et nytt finansielt grunnlag ved dels å utvikle en oppdragsforskning i kombinasjon med grunnforskningen, med friske midler fra departementet og ved tilskudd fra NAVF. Samtidig opprettholdt en planen om å være et utviklingsmiljø for forskere og lærere til universiteter og høyskoler.

Aubert innså at instituttet ikke kunne fortsette å få grunnstilskudd fra NAVF og at direkte midler over statsbudsjettet måtte til. Det var i denne sammenheng spørsmålet om bygging i Fuglehauggt 6 for å finne lokaler til avleggeren, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), kom opp.

Denne ideen ble testet både mot Universitetet i Oslo, som trengte de loka-

lene som INAS hadde der og departementet, som ville hjelpe INAS til mer hensiktsmessige lokaler.

Midt opp i den debatten ble Ted Hanisch tilsatt som instituttleder, og spektaklet brøt løs. Byggesaken krevde nemlig at Fuglehauggt 6 ble revet og Institutt for rettssosiologi flyttet ut. I noen måneder gikk debatten høyt, og stemningen var amper. Det var etter flertallets mening nesten ingen ende på hvilket tap rettssosiologien ville lide ved å komme for seg selv og hvilket anslag mot forskningens frihet et større innslag av oppdrag ville føre til.

Det var krevende, i ettertids meget slitsomt for en instituttleder, ikke fylt 30, med lav akademisk status å stå for en mer pragmatisk linje. Mindretallet vant likevel nokså lett. Vilhelm Aubert avgjorde det hele i en av de få prosesser hvor han brukte den makt hans akademiske status ga grunnlag for. Det stormet, men ingen gjorde virkelig opprør.

Etter hvert bygget vi opp et brukbart grunnlag for forskningen ved vekst i den nye oppdragsforskningen. Valgforskningsprogrammet under Henry Valen gikk videre. Det ble grunnlag i virksomheten for likestilling og nye familiemønstre, om velferdens fordeling og utvikling, om valg og politisk deltakelse. I en tid da det var mest mote i den forskningspolitiske debatt å satse på arbeid og arbeidsmiljø, utviklet vi et program for forskning om arbeidsmarkedet og «Retten til arbeid» og dens begrensninger. Dette ble et stort vekstområde. Etter hvert økte tilskuddene, og økonomien ble bedre.

Andre fase i konsolideringen var endringen av instituttets organisering fra å være «kontorfellesskap» for forskerspirer til å bli en reell forskningsbedrift med ansatte, arbeidsgiver og avtaleverk. Det tok sin tid, og det stormet aldri så lite, men midt på 1980-tallet var økonomien trygg, instituttets renommé var godt. Omstillingen hadde lyktes.

Hva så med innmaten, faget?

Grunnleggende sett var den gjengen av 30-åringene som ledet og drev instituttet fra 1976 til 1986 inspirert av problemorientert empirisme. Vilhelm Aubert holdt oss fast i denne tilnærmingen. Han gjentok i alle debatter om fremtidige prosjekter: Hva er problemet? Vi satte som krav at samfunnsforskningen skulle være relevant og opptatt av å belyse samfunnet i alle problemer, etter hvert også muligheter. Engasjementet var til tider sterkt, men vi holdt fast ved sakligheten og nysgjerrigheten.

I ettertids ser jeg lett at vi slet litt med en arv fra gründerne, mange var nasjonale. Det står stadig som et paradoks for meg hvorfor krigsgenerasjonen, ledet av Vilhelm Aubert og Sverre Lysgaard, etter all utvekslingen med USA på 1950-tallet, så klart mistet interessen for det internasjonale. De fant ikke denne interessen igjen før kampen mot atomvåpen skjøt fart på 1980-tallet. Vi fikk lide av det.

Da jeg som leder begynte å ta opp konkret prosjektsamarbeid med tyske og franske miljøer i begynnelsen av 1980-tallet, ble dette møtt med likgyldighet fra gründergenerasjonen. Det var faktisk ganske mye Norge som interesserte. Den andre verdenskrig sto i veien for kontinental interesse, og mccarthyismen og Korea-krigen sto i veien for den amerikanske forbindelsen som en gang hadde vært så sterk.

Det andre vi slet med var rekrutteringsgrunnlaget. Det var til dels svakt, samtidig som vår egen akademiske status var lav og forbindelsen med grunnforskningen ved Universitetet i Oslo var begrenset stort sett til Vilhelm Aubert som riktignok hele tiden produserte, og til Henry Valen, som klokkelig holdt fast ved sitt valgforskningsprogram.

Vi tok et valg for vår forskning mellom to ytterpunkter. På den ene siden kunne forskningen bli som den moderne amerikanske: Empirisk, men for hver gode artikkel avgrenset i tid og rom til et lite hjørne, båret oppe av stianalyser og tilgjengelig empiri. Denne type forskning var allerede der. Deler av det samfunnsvitenskapelige miljøet i Bergen, som var under oppbygging etter amerikansk modell, kunne observeres. På den andre siden hadde vi flere ulike miljøer som fokuserte sterkt på et politisk og ideologisk engasjement i bunnen for alt. Dette var samfunnsforskere som først og fremst utmerket seg med sterke meninger, gjerne på vegne av «svake grupper». Institutt for retts-sosiologi under Thomas Mathiesen med hans opprettelse av KROM, kjente vi. Likeså Arbeidspsykologisk Institutt med dets ideologiske kamp for arbeidsmiljøet, Nils Christies kriminologi etc etc.

Vi ønsket ikke å gå noen av disse veiene. Vi ville være solide og grundige, finne ut hva som skjedde, men vi ville være problemorienterte.

Ambisjonen var altså å lage god samfunnsforskning, med holdbar empiri. Denne forskningen skulle belyse tidens sentrale problemer, reise nye perspektiver, øke allmenhetens og politikkenes forståelse av virkeligheten. Vår tro var at dermed ville samfunnet bli bedre for det store flertall.

Vi trodde på kunnskap som grunnlag for forbedringer. Når jeg tenker tilbake på disse årene og deretter ser rundt meg, ja, så tror jeg fortsatt på det.

Vi skrev faktisk ganske mye, vi publiserte, vi ble lest og lyttet til. Instituttet ble aldri involvert i den type ideologisk synseri som såkalte radikale samfunnsforskere i Norge har brukt så mye energi på. Miljøet var grundig og relevant.

Vi ønsket å være mer internasjonale, og vi ønsket å være mer akademiske enn vi maktet å være. Om Vilhelm Aubert hadde sendt noen av oss til Amerika for å lære noe der og kanskje ta en doktorgrad, ja, så kan jeg se i ettertid at det ville ha vært en fordel.

Det dilemma vi møtte og håndterte da Institutt for samfunnsforskning ble reorganisert og reetablert fra slutten av 1970-tallet, er aktuelle også i det nye århundret.

Det er fortsatt en stor utfordring å få til god empirisk forskning som er interessant og relevant. For mange dyrker sine faglige særmiljøer og skriver artikler, riktignok mer internasjonalt enn før. Det skrives mye og trolig mer enn før, men blir det lest av mange utenfor den lille krets av særlige spesialister?

På den andre siden løser noen forskere kravet om relevans ved å fremkomme med friske, snille eller gode, men alltid uforpliktende meninger om det ene og det andre. Det skjer ofte helt uten tvil i egen eller andres forskning.

Erfaringen er ikke endret etter 1986, da en ny epoke av Institutt for samfunnsforskning ble innledet. Den er permanent for alle de 50 årene. Forskningen må ikke bare være solid, men også relevant for å kunne forsvare sin bredde og økonomiske tyngde. I denne streben står mye ugjort, både i og utenfor Institutt for samfunnsforskning, og klar for nye ivrige generasjoner.

A black and white photograph of a brick building with a window and a large tree in the foreground. The text is overlaid on the right side of the image.

Forsknings- | ||
områdene

Arbeidslivsforskning – fra industri- sosiologi til arbeidsmarkedsstudier

INNLEDNING

Helt siden Institutt for samfunnsforskning ble etablert i 1950 har forskning om arbeidslivet vært ett av de viktigste satsningsområdene. I dette kapitlet vil vi forsøke å gi et innblikk i arbeidslivsforskningen ved instituttet i disse femti årene. Målet er ikke å gi en fullstendig oversikt over alle prosjekter som har vært gjennomført. Gulbrandsen (1993) har tidligere gitt en oversikt over norsk arbeidslivsforskning som helhet i perioden 1950–1990, der også ISF er omtalt. Her har vi valgt ut noen temaområder som har vært viktige i ulike faser av instituttets historie; områder der ISF-forskere etter vår vurdering har levert viktige bidrag til kunnskapsutviklingen. Videre har vi valgt å gi mest oppmerksomhet til de første femten og de siste femten årene.

Den første perioden – årene 1950–1966 – er forholdsvis lite kjent for mange. Dette var en pionertid for norsk arbeidslivsforskning, og forskerne ved ISF spilte en dominerende rolle. Den siste perioden – fra midten av 1980-tallet fram til i dag – representerer en faglig fornyelse av arbeidslivsforskningen ved ISF. For det første ved at den tematisk er svært rikholdig, og for det andre ved at det har skjedd en formidabel utvikling når det gjelder analyse-design og empirisk metode.

Framstillingen av de siste femten årene kan kanskje framstå som nærsynt med mange detaljer om utvalgte emner og om forskning, som i ettertid, vil vise seg å ikke være like viktig. For denne siste perioden har det av plasshensyn også vært nødvendig å gjøre en avgrensning mot andre forskningsfelter ved ISF. I hovedsak holder vi oss til forskning med tilknytning til hovedområdet «Sysselsettingsvilkår og arbeidsvilkår» (Arbeidsforskningsgruppa). Vi vil derfor i liten grad dekke forskning som tar opp kvinners situasjon og vilkår i arbeidsliv og arbeidsmarked; dette er et tema som ved ISF faller inn under hovedområdet «Kjønn og samfunn». Videre dekker vi ikke prosjekter som tar

for seg innvandreres situasjon i det norske arbeidsmarkedet, som ved ISF faller inn under hovedområdet «Internasjonal migrasjon, integrasjon og etniske relasjoner».

PIONERTIDEN

Forskning om arbeidslivet hadde en sentral plass ved Institutt for samfunnsforskning i de første femten årene etter at instituttet ble etablert. Forskningen var bredt orientert og dekket emner som arbeidsmiljø og arbeidsinvolvement blant industriarbeidere, arbeidsroller innenfor ulike yrker, organiseringen av bedrifter og arbeid, faglig organisering blant arbeidere og funksjonærer, og kvinners forhold til arbeidslivet. Metodisk var det sosiologiske perspektivet dominerende, og mye av det empiriske materialet var basert på kvalitative studier.

Industriarbeidere: arbeidsmiljø og arbeidsinvolvement

I en større undersøkelse på begynnelsen av 1950-tallet kartla Harriet Gullvåg (senere Holter) holdningene til jobb og arbeidsplass hos et utvalg arbeidere i en del Oslo-bedrifter (Gullvåg 1951, 1952, 1953). I en artikkel fra 1951 viste hun for eksempel at forholdet til andre mennesker i bedriften (arbeidskamerater, formenn, ledelse) hadde stor betydning for hvor tilfredse arbeidere var med arbeidet og bedriften. Positive holdninger til overordnede fant hun oftest blant de arbeidere som syntes deres arbeid ble anerkjent, som var tilfreds med den informasjonen de fikk om tilstanden i bedriften, og som følte at de hadde en rimelig grad av medbestemmelse på egen arbeidsplass. Negative holdninger fant hun blant annet hos faglærte arbeidere og til dels hos tillitsvalgte og medlemmer av produksjonsutvalgene. Hun fant også slike holdninger hos de mest våkne og interesserte arbeidere.

Men hvordan kunne det ha seg at faglærte og tillitsmenn var de mest negative? En skulle tro at de nettopp hadde best tilgang på informasjon om bedriften og størst mulighet til å være med å påvirke beslutningene innenfor bedriften. Hun fant imidlertid at disse arbeidstakerne samtidig stilte større krav til arbeidsplassen enn andre arbeidere. Hun betegnet dem derfor som arbeidere med større behov. Harriet Gullvåg antydte selv at de innvendinger disse arbeidere hadde mot overordnede, var uttrykk for reelle svakheter ved lederskapet i bedriften: «Det faktum at den (kritikken) ser ut til å komme fra arbeidere som kanskje har krav på selvutfoldelse og har større forventninger på mange områder, henger ikke dette sammen med menneskelige egenskaper som blir anerkjent i vårt samfunn? Bør en ikke også anerkjenne dem hos industriarbeidere?» Hennes spørsmål representerte en moralsk oppfordring til lederne i næringslivet om å behandle sine ansatte på en skikkelig måte – i pakt med de verdier som for øvrig sto sterkt i norsk samfunnsliv. Det lå en klar norma-

tiv orientering i hennes forskning, et ønske om å forbedre arbeidstakeres vilkår gjennom forskning og moralsk appell.

Denne grunntonen merker en også i en artikkel hun publiserte i 1952 om «De som skal øke produksjonen» (Gullvåg 1952). Hun peker her på at Regjeringens appell til arbeiderne om å øke arbeidsinnsatsen forutsetter en positiv interesse hos arbeiderne for arbeidet og produksjonen. I sin artikkel diskuterte hun betingelsene for at arbeiderne skulle kunne ha en slik interesse. Hun fant blant annet at arbeidere som følte at de hadde betydning innenfor bedriften, viste større interesse for å bidra til å øke produksjonen. Som konklusjon anbefalte Gullvåg at bedriftene satset på å øke den enkelte arbeiders deltakelse, selvstendighet og selvutfoldelse gjennom en radikal og vitenskapelig prøving av autoritetsfordelingen i og utenfor bedriften. Hun foregrev her tanker som flere år senere skulle få sentral betydning innenfor Samarbeidsforskningene mellom LO og N.A.F.

Studier av yrkesgrupper

Studier av yrkesgrupper hadde en sterk plass i arbeidslivsforskningen i pionerfasen. Disse studiene var av to ulike slag: (i) undersøkelser av rekrutteringen til ulike yrkesgrupper, og (ii) studier av arbeidsrollene i ulike yrker.

Innenfor den første gruppen finner en undersøkelse av akademikere i norsk samfunnsstruktur i perioden 1800-1950 utført av en forskergruppe under ledelse av Vilhelm Aubert (Aubert, Torgersen, Tangen, Lindbekk og Pollan 1960), en studie av rekrutteringen til yrkesgruppene filologer og realister av Tore Lindbekk (1961), en kartlegging av kvinner i akademikeryrker av Vilhelm Aubert (1961), en undersøkelse av rekrutteringen til yrket som skipsoffiser av Oddvar Arner (1960), og et prosjekt om rekrutteringen til norsk utenriksstjeneste utført av Mari Holmboe Ruge (1965). I den sammenheng kan en også nevne Ulf Torgersens (1963) kartlegging av den sosiale bakgrunnen til ledersjiktet i næringslivet.

I sin undersøkelse var Aubert og medarbeidere særlig opptatt av å kartlegge den sosiale bakgrunnen til ulike akademikergrupper gjennom de siste 150 år. Rekrutteringen til akademikergruppene ble sett i lys av hvordan det norske samfunnet utviklet seg i denne perioden. Deres undersøkelse kan også ses som et historisk-sosiologisk bidrag til analysen av lagdelingen i Norge.

I den andre gruppen av yrkesstudier var forskerne mer interessert i å analysere ulike sider ved selve yrkesrollen, for eksempel undersøkte en mer i detalj hvilke arbeidsoppgaver yrkesgruppene hadde, og hvordan disse oppgavene ble utført. Eksempler her er Harriet Holters (1960) studie av sosialarbeiderrollen, Anita Werners (1966) studie av norske journalister og Oddvar Arners (1962) studie av arbeidsrollene ombord i skip.

I sin undersøkelse av sosialarbeiderrollen diskuterte Harriet Holter for det

første om sosialarbeiderne kunne ses som en profesjon. Hun viste at sosialarbeidet manglet mange av de elementer som teoretisk kunne sies å kjenne-tegne en profesjon. Det manglet for eksempel klare normer for rekruttering, trening, belønning, anseelse og standard arbeidsytelse. Og det manglet kontroll med indre yrkesanliggende, for eksempel med brudd på yrkesetikk. Det faglige samarbeidet innen yrket og forholdet til andre yrker var til dels løst og uklart. Det var dessuten relativt lite følelse av fellesskap blant sosialarbeidere.

For det andre viste hun at sosialarbeiderne i sitt daglige arbeid måtte balansere mellom en rekke ulike hensyn, noe som kunne skape både klarhet i yrkesrollen og stort press på den enkelte yrkesutøver. Hun pekte her på problemer som senere fikk større oppmerksomhet i studier av «utbrenthet» innenfor omsorgsprofesjonene.

Organiseringen av bedrifter og arbeid

Flere av arbeidslivsforskerne var opptatt av å studere ulike trekk ved den formelle eller uformelle organiseringen av bedriftene eller arbeidet innenfor bedriftene. Et hovedverk her var Sverre Lysgaards (1961) analyse av arbeiderkollektivet. Denne boka bygde på erfaringsmaterialet fra en undersøkelse ledet av Harriet Holter og Sverre Lysgaard om oppgavefordeling og sosiale relasjoner i en papirfabrikk i Moss. Lysgaard har selv beskrevet sitt arbeid som en studie i de underordnedes sosiologi. I boka diskuterer han hvordan arbeiderne forsøker å beskytte seg mot kravene fra bedriftens teknisk-økonomiske system ved å forsikre seg i et uformelt kollektiv med egne normer og verdier. Normene regulerer både arbeidstakernes arbeidsinnsats og deres forhold til overordnede. Lysgaard viser at normene og verdiene ikke nødvendigvis er klart uttrykt, men kommer til uttrykk i arbeidernes reaksjoner overfor kolleger som overtrer forventningene om hvordan den «gode arbeidskamerat» skal opptre.

Mens Lysgaard var opptatt av kollektivdannelse blant arbeidere viste Egil Fivelsdal (1965) i en liten studie at det også kan vokse fram tilsvarende kollektiver blant funksjonærer. Han beretter her hvordan funksjonærene i en privat bedrift med en autoritær leder organiserer seg uformelt for å sikre en noenlunde effektiv styring av bedriften. De etablerer nærmest en «skyggeledelse» under og ute av syne for den autoritære eier/leder.

På 1950-tallet var akkordlønn en vanlig form for avlønning i mange bransjer. Ved akkordlønn varierte størrelsen på lønnen med arbeidstakernes innsats. Hvordan innsatsen skulle belønnes ble avtalt på forhånd mellom partene på den enkelte arbeidsplassen. Det kunne ofte være strid om hvordan akkorden skulle fastsettes. Dagfinn Ås (1961) gjennomførte på slutten av 1950-tallet en undersøkelse av akkordlønnssystemet. Han la særlig vekt på å kartlegge hvordan akkorden ble fastsatt og hvilke aktører/personer innenfor bedriften som deltok i denne prosessen. Et av hans funn var at flere av aktø-

rene hadde uklare roller i forhandlingene om akkorden. Tilsvarende var det uklart hvordan innflytelsen underveis i beslutningsprosessen var fordelt mellom aktørene. Denne uklarheten ga opphav til såvel gnisninger mellom partene, som personlige spenninger hos de enkelte aktørene. Samtidig pekte han på at denne uklarheten hadde fordeler for partene. Så lenge det var uklart hvilke aktører som hadde «the upper hand» i fastsettingen av akkorden, var det interesse både hos arbeidsgivere og arbeidstakere for fortsatt å ta del i akkordlønnssystemet.

Sammen med John French og Joachim Israel deltok Dagfinn Ås (1957) også i et interessant forskningsbasert eksperiment med mer demokratiske former for arbeidsledelse. På 1960-tallet interesserte også flere av de andre arbeidslivsforskerne seg for demokrati i arbeidslivet. Harriet Holter (1964) kartla ansattes ønsker om økt medbestemmelse. Arnold Havelin og Sverre Lysgaard (1964) studerte hvordan produksjonsutvalgene ble brukt i norske bedrifter.

Harriet Holter (1970) gjennomførte også en systematisk analyse av de teknikker som komplekse organisasjoner eller sosiale institusjoner bruker for å avviser informasjon om hvordan organisasjonen selv fungerer.

Faglig organisering

Knyttet til en større undersøkelse av holdninger hos arbeidere (Lysgaard) og funksjonærer (Fivelsdal) gjennomførte Lysgaard (1964 og 1965) og Fivelsdal (1964a og 1964b) på midten av 1960-tallet studier av fagorganisering blant henholdsvis arbeidere og funksjonærer. De var begge opptatt av å forsøke å finne fram til faktorer som kunne bidra til å forklare forskjeller i fagorganiseringsgrad både mellom individer og mellom ulike bedrifter og næringer.

I sin analyse viste Lysgaard at organisasjonsgraden stiger med økende inntekt, alder og ansiennitet hos arbeiderne og med økende størrelse på bedriften. Han fant videre flere fagorganiserte blant arbeidere som planlegger å bli i nåværende bedrift. Dette indikerte ifølge Lysgaard at faglig organisering har sammenheng med hvor forankret en arbeider er på sin arbeidsplass. For visse bedrifter finner han at organiseringsgraden også henger sammen med hvor industrialisert kommunen er. Han forestilte seg at industrialiseringen fremmet økt fagorganisering gjennom å fremme en større tetthet av arbeidere i lokalsamfunnet. De større bedriftene og de offentlige servicebransjer viste seg imidlertid å være uavhengig av hva slags kommune det dreier seg om. I disse bedriftene lå organisasjonsgraden jevnt høyt overalt. På store arbeidsplasser ville det ifølge Lysgaard være bedre grunnlag for å opprettholde en egen fagforeningsklubb, og tillitsmenn ville være umiddelbart tilstede på arbeidsplassen. Nye arbeidere vil derfor hurtigere komme i kontakt med representanter for fagforeningen. Han fremmet også en hypotese om at de store

bedriftsmiljøer er mer arbeiderkollektiv-pregede, og at dette går sammen med en oppfatning blant arbeiderne om at en bør gå inn i fagforeningen. Lysgaard pekte på at resultatene samlet kunne betraktes innenfor en sentrum/periferi tankegang: de høyt organiserte står i sentrum og de lavt organiserte i periferien innen den norske arbeiderbefolkning.

Kvinnens forhold til arbeidslivet

Harriet Holter var også den som først tok opp systematiske studier av kvinner og arbeid. Et viktig bidrag her var hennes studie av husmorrollen, basert på intervjuer med 150 husmødre fra to distrikter på Østlandet (Holter 1966). Formålet var å etterspore det Holter kalte de indre og ytre påkjenninger i husmorrollen. Samtidig ønsket hun å kartlegge krefter som endrer eller opprettholder den tradisjonelle husmorrollen. I denne undersøkelsen tok hun opp en rekke spørsmål som siden har stått sentralt innenfor kvinneforskningen.

Hun viste hvordan husmorrollen rommer flere ulike spenninger. Familiens sosiale betydning var avtatt. Samtidig hadde husmorens betydning og autoritet innen familien økt. Husmoren skulle både være en ekspert på å gjøre det hyggelig for familien, ha hovedansvaret for familiemedlemmenes psykiske velbefinnende, og samtidig være ekspert på husarbeid. Samtidig viste Holter at husmødrene i hennes materiale hadde en forholdsvis svak kontakt med andre samfunnssektorer enn familien, som for eksempel politisk aktivitet og deltakelse i foreningsliv. Denne kontakten var så begrenset at Holter fant det rimelig å spørre om husmødrene som kategori kunne sies å være dårlig integrert i samfunnet i det hele.

Blant de utearbeidende husmødrene fant hun mye dårlig samvittighet for ugjorte ting, selv om de stilte mindre krav til seg selv når det gjaldt husarbeid. Ikke uventet fant hun da også at disse husmødrene var mindre tilfredse med ektefellens bidrag til å utføre arbeidsoppgavene i hjemmet enn de hjemmевærende husmødrene. I denne misnøyen så hun et press i retning av omfordeling av arbeidet i hjemmet til de utearbeidende kvinnene. Holter pekte på at antallet gifte kvinner i yrkeslivet på den tiden syntes å være i stigning. Hun trodde derfor at de gifte utearbeidende husmødres misnøye med arbeidsdelingen i hjemmet ville kunne bidra til å forsterke og støtte oppunder kjønns-egalitære ideologier og strømninger i samfunnet generelt.

Holter var også opptatt av hvilke forhold som kunne bidra til fremme økt yrkesdeltaking blant kvinner. Hun forventet at økonomisk framgang i samfunnet og økt utdanningsnivå blant kvinnene ville få flere av dem til gå ut i arbeid. Hun spådde også at en sterkere urbanisering kunne gjøre de psykiske belastningene for hjemmehusmødrene mer påtakelige, og trodde at dette kunne stimulere til økt søkning etter arbeid blant de hjemmearbeidende husmødre.

I et arbeid fra 1962 så hun også nærmere på den enslige kvinnes stilling i yrkeslivet (Holter 1962). I motsetning til mange gifte syntes de enslige yrkeskvinnene å være mer interessert i forfremmelser og i forholdene på arbeidsplassen. Det syntes også å være en tilbøyelighet til at de i større grad enn andre grupper av kvinner identifiserte seg sterkt med det firma de var ansatte i. Holter viste at de enslige yrkeskvinnene på mange måter hadde holdninger som liknet yrkesholdningene hos mange menn, men næringslivet overså dette. Disse kvinnene ble behandlet ut fra de mannlige lederes bilde av kvinnelige arbeidstakere generelt. For de mannlige lederne var kvinner ustabile arbeidstakere som sluttet straks de ble gift, som viste liten interesse for arbeidet og i liten grad satset på sin yrkeskarriere. En konsekvens av dette var at enslige yrkeskvinner i liten grad ble gitt opprykk og utviklingsmuligheter i arbeidet. Deres lønnsutvikling lå tydelig under mannlige arbeidstakere på samme nivå. Gjennomsnittsvurderingen av kvinnelige arbeidstakere førte dermed til at de enslige yrkeskvinner ikke fikk en rimelig del av arbeidets velsignelse. Holter drøfter her et fenomen som flere år senere fikk fornyet interesse gjennom teorier om arbeidsgiveres stereotypiske diskriminering av individuelle arbeidssøkere.

Sammenfatning

Arbeidslivsforskningen i pionerfasen ved ISF oppviste bredde i valg av temaer og problemstillinger. Gjennom perioden skjedde det imidlertid en endring i forskernes orientering. Mens de første prosjektene på 1950-tallet tok for seg enkeltindivider og deres holdninger, ble forskerne mot slutten av perioden mer opptatt av å studere yrkesroller og relasjoner mellom individer innenfor avgrensede sosiale systemer som bedriften og lokalsamfunnet. Variasjoner i egenskapene ved de sosiale systemene som yrkesgruppene eller arbeidsgruppene inngikk i, fikk mindre oppmerksomhet. Forskningen var i liten grad rettet mot de strukturelle, økonomiske og teknologiske rammene for arbeidstakernes, arbeidsgruppens og kollektivens situasjon og atferd. Som vist, ble det gjennomført undersøkelser både av arbeidere, funksjonærer og yrkesgrupper med høy utdanning. En stor del av forskningsinnsatsen var imidlertid likevel først og fremst rettet mot industriarbeidere og industriarbeidsplasser.

Også når det gjelder empirisk grunnlag og metode var det stor variasjon; fra statistisk analyse av data fra spørreskjemaer til studier basert på deltakende observasjon, arkivmateriale, historiske kilder og uformelle intervjuer.

Det har ofte vært hevdet at norsk samfunnsforskning i denne perioden var problemorientert. Dette er en betegnelse som ikke passer helt på arbeidslivsforskningen. Forskerne var egentlig relativt lite oppmerksomme på arbeidslivets skyggesider (se nedenfor). Det synes riktiger å karakterisere forskningen om

arbeidslivet som reformorientert. De fleste av forskerne i denne fasen var moralsk engasjerte personer som gjennom sin forskning ønsket å bidra til å reformere norsk arbeids- og samfunnsnivå. Dette moralske engasjement ble kombinert med empirisk etterrettelighet. Konklusjonene skulle springe ut av en skikkelig analyse av datamaterialet. De ville tas på alvor som forskere samtidig som de var opptatt av at forskningen skulle bidra positivt i samfunnsutviklingen.

Som en del av problemorienteringen var mye av samfunnsforskningen i denne perioden opptatt av situasjonen til svakere stilte grupper og med brodd mot samfunnets *top-dogs* (se for eksempel Tidsskrift for samfunnsforskning 1969). Eksempler som det ofte vises til er studiene av fengsler, psykiatriske sykehus, avvikere, og hushjelpovgivningen. Heller ikke dette *underdog*-stemplett passer helt til arbeidslivsforskningen ved ISF. Den var riktignok opptatt av å beskrive situasjonen og holdningene til de vanlige arbeiderne som deltok i gjenreisningen av landet. Gjennom forskernes analyse av deres situasjon opplever vi kravene om produktivitet og innsats og deres reaksjoner på disse kravene. Men det var hele tiden den alminnelige arbeider som ble studert. Prisen for gjenreisningen, arbeidstakere som fikk helseskader, som ble støtt ut av arbeidslivet – med eller uten uføretrygd, arbeidsledige – kom aldri i sentrum for oppmerksomheten. Det var først på 1970-tallet at disse temaene fikk forskernes fulle oppmerksomhet.

Det var også liten interesse for å avsløre og avdekke holdninger og atferd blant dem som styrte norsk arbeidsliv – eiere og toppledere. Også det var et temaområde som fikk større oppmerksomhet på 1970-tallet.

En annen oppfatning om norsk samfunnsforskning i disse årene er at den var preget av en stor interesse for det latente (Allardt 1989). Auberts bok om det skjulte samfunn og Lysgaards analyse av arbeiderkollektivet nevnes som eksempler. Dette er en dekkende beskrivelse av viktige deler av arbeidslivsforskningen. Forskerne var i liten grad opptatt av å kartlegge og analysere de formelle sider av arbeidslivet. De var mer interessert i å vise oss mønstre som ikke umiddelbart var synlige for omgivelsene og ofte heller ikke for deltakerne selv. Harriet Holters påvisning av at det var de mest ressurssterke arbeidstakerne som også var minst tilfredse med forholdet til overordnede, er et eksempel. Fivelsdals studie (1965) av det uformelle kollektivet mellom funksjonærene er et annet.

EN NY START

Gruppen av arbeidslivsforskere i pionerfasen ved Institutt for samfunnsforskning løste seg opp på midten av 1960-tallet, blant annet som følge av at flere av dem flyttet over til stillinger ved universitetene. I de neste årene foregikk det forholdsvis lite forskning om arbeidslivet ved instituttet. I 1974 tok instituttet fatt på å bygge opp en egen forskningsgruppe med arbeidsmarkedet

som samlende tema. Tanken var at en skulle bygge videre på tradisjonen fra instituttets pionerfase. Formålet var også å føre videre en sosialpolitisk forskningstradisjon. Innenfor en slik tradisjon var det blitt påvist en rekke negative konsekvenser av arbeidsmarkedets struktur og virkemåte, særlig i form av at svakere arbeidstakere var blitt sortert og støtt ut av arbeidslivet. Forskerne ved ISF opplevde imidlertid at forskerne i denne sosialpolitiske tradisjonen hadde konsentrert seg for mye om de svake gruppene i arbeidsmarkedet. De var opptatt av at en også måtte studere de forhold både i de enkelte bedriftene og i arbeidslivet som helhet som førte til utstøting av svakere arbeidstakere. Blant annet var forskerne ved ISF opptatt av at de svakes stilling i stor grad kunne ses som en konsekvens av sterkere gruppers interessenkamp (Hanisch, Halvorsen og Strømsheim 1980).

I 1975 ble det dannet en gruppe for kvinneforskning ved instituttet. I denne gruppen framsto etter hvert kvinners forhold til lønnet og ulønnet arbeid som et sentralt forskningstema.

I 1977 presenterte Institutt for samfunnsforskning et eget program for forskning om arbeidsmarkedet under tittelen *Retten til arbeid*. Formålet med dette programmet var å studere hvordan alles rett til arbeid ble påvirket av blant annet økonomisk krise og raske teknologiske endringer.

Marked for arbeid

Med finansiering fra Norges forskningsråd og flere departementer ble en rekke forskningsprosjekter gjennomført. De første resultatene fra disse prosjektene ble presentert i boken *Marked for arbeid* (Hanisch, Halvorsen og Strømsheim 1980).

I tre artikler tar forskere ved ISF opp rekruttering og formidling av arbeidskraft. Et fellestrekk for disse artiklene er at de imøtegår forestillingen om arbeidsmarkedet som én kø av arbeidstakere oppstilt etter produktiv evne. Prosjektene viser at universelle kriterier som utdanning og yrkeserfaring hadde mindre gjennomslagskraft enn tidligere antatt. Arbeidsgiverne sorterer arbeidskraften etter nokså primitive kriterier. Bak disse kriteriene ligger det stereotyper forestillinger om egenskaper ved forskjellige kategorier av arbeidssøkere. Forestillingene gir grunnlag for sortering og rangordning av arbeidstakerne etter bakgrunnskjennetegn som alder, kjønn, rase, osv. Dette har som konsekvens at enkelte grupper systematisk blir fratatt muligheten til å komme i betraktning til bestemte typer arbeid.

I boken ble det pekt på at dette mønsteret i rekrutteringen av arbeidskraften, sammen med arbeidstakernes egne preferanser og forventninger, leder til at ulike kategorier av arbeidskraft i liten grad konkurrerer om de samme jobbene. Konkurransen om jobbene kommer i første rekke til syne når arbeidskraftmangel gjør endring av sorteringskriteriene nødvendig.

I den siste delen av boken rapporteres det fra prosjekter som så nærmere

på hvordan utstøting eller utestenging fant sted innenfor utvalgte bedrifter eller bransjer. Spesielt var forskerne opptatt av å vurdere om de sosiale bånd og solidariteten mellom arbeidstakerne beskyttet svakere arbeidstakere fra å skyves ut av arbeidslivet.

På bakgrunn av en undersøkelse av bedriftsintern attføring innenfor en større industribedrift viste for eksempel Marit Hoel og Bjørn Hvinden (1980) hvordan arbeiderkollektivet kan hjelpe arbeidstakere som av ulike grunner har fått nedsatt arbeidsevne. Samtidig viste de at det er trekk ved arbeiderkollektivets normer som gjør det vanskelig å innpasse svake arbeidstakere utenfra. De var opptatt av at endringer i teknologi og arbeidsorganisering som svekker arbeiderkollektivet, også vil øke muligheten for at eldre og delvis arbeidsuføre skyves ut av arbeidet.

Jørgen Lund (1978) viste i en undersøkelse av byggebransjen hvordan rammebetingelsene i bransjen preger organiseringen og styringen av arbeidet på den enkelte arbeidsplass slik at svakere arbeidstakere støtes ut. Stor konkurranse i byggebransjen skaper produktivitetspress i det enkelte byggeprosjekt. Framdrift av byggeprosjektet blir overordnet andre hensyn. Det fører blant annet til vernearbeidet på byggeplassen blir lavt prioritert av ledelsen. Samtidig gis de tillitsvalgte liten innflytelse over planer og beslutninger for bedriften. De har dermed ingen muligheter til å arbeide for forebygging av yrkesskader. Arbeidsvilkårene i bransjen bidrar dessuten til å svekke fellesskapet mellom arbeidstakerne. Arbeiderne lønnes ved akkord, noe som favoriserer de sterkere arbeidstakerne. Tidsavgrensede arbeidskontrakter skaper usikkerhet om framtidig sysselsetting og ustabile arbeidsstokker. Dessuten er mange av byggearbeiderne pendlere med en sosialt passiv tilværelse knyttet til byggeplassen, noe som synes å svekke interessen for fagligpolitisk arbeid. Disse forholdene hindrer at det vokser fram et arbeiderkollektiv som kan skjermes de ansatte mot bedriftens krav og hjelpe arbeidstakere med nedsatt arbeidsevne som følge av skader eller alder.

Stillingskrig og lønnsforhandlinger

På 1980-tallet dreide forskernes interesse seg mer mot lønnsdannelse og systemet for lønnsforhandlinger i arbeidslivet. Dette ble blant annet et hovedtema i en bok av Ted Hanisch, *Fra arbeidsfred til stillingskrig*, som kom ut i 1986. Han diskuterte her hvilke faktorer som skaper betingelser for samvirke i arbeidslivet og i forhold til offentlige myndigheter og hvilke som fremmer motsetning og konflikt. Han viser hvordan mellomkrigstidens motsetning mellom arbeid og kapital har veket plassen for et større mangfold av interessekonflikter. Dels er dette et resultat av segmenteringen i arbeidsmarkedet, som har skapt mange nye interessegrupper – på tvers av skillet mellom arbeidsgiver og arbeidstaker. Dels er det et resultat av forhandlinger har kommet til

å inngå som en sentral del av beslutningsprosessen i bedrifter, på arbeidsmarkedet og i forholdet mellom partene og i arbeidslivet og myndighetene. Han peker på at en fraksjonering av interessegrupper som før opptrådte samlet, er et hovedproblem i det norske samfunn. Det politiske systemet blir overbelastet fordi det mangler ordninger som kan avveie interesser. Han viser hvordan de mange yrkes- og interessegruppene i arbeidsmarkedet sammenlikner seg med og vokter på hverandre. Resultatet av dette er en stillingskrig – både om stillingskategorier og lønninger.

Arbeidslivsforskerne ved ISF ble også oppmerksomme på den betydningen sosiale normer har i lønnsforhandlinger. Jon Elster (1989 og 1990) pekte på at standard økonomiske teorier om lønnsforhandlinger legger vekt på egeninteresse og forhandlingsstyrke som de faktorene som er mest avgjørende for utfallet av forhandlingene. På grunnlag av en beskrivelse av det svenske systemet for kollektive lønnsforhandlinger viste han hvordan sosiale normer påvirker forhandlingene både mellom arbeidstakere og arbeidsgivere og forhandlingene mellom ulike fagforeninger om samordning av lønnskravene.

Geir Høgnes (1989) kartla fra midten av 1980-tallet den relative lønnsutvikling for ulike yrkesgrupper som et inntak til å studere systemet for lønnsdannelse i Norge på 1970- og 80-tallet. Han var opptatt av å studere hva slags strategier og argumenter ulike lønnsstakergrupper benytter i lønnsforhandlingene. Han påviste at de ulike gruppene i økende grad begrunner sine lønnskrav med henvisning til lønnsnivået i andre bedrifter eller for andre grupper av ansatte. Dette ledet ham til å se nærmere på hvilke rettferdighetsnormer som benyttes eller ligger til grunn i lønnsforhandlinger.

Men forskere ved instituttet fulgte også opp tradisjonen fra pionertiden ved å studere egenskaper ved arbeid og arbeidsorganisering. I tilknytning til forskningsprogrammet *Arbeid i 80-åra* gjennomførte Bjørn Hvinden (1986) en større undersøkelse av forholdet mellom ansatte i to servicebedrifter. Han viser i boken sin hvordan service ytes i kontakt mellom mennesker og følgelig får en helt annen karakter enn produksjon av varer. I møtet med kunden gir service-arbeideren noe av seg selv, men innenfor begrensede rammer. Service-arbeideren må følgelig hele tiden balansere mellom å opptre forretningmessig og personlig. Denne balansegangen krever at service-arbeiderne har muligheter for å skille mellom «front-stage» og «back-stage». De trenger et bakrom hvor frustrasjoner over kundene kan tas ut og hvor de kan være bare seg selv. Hvinden var også opptatt av hvilke følger organiseringen av slikt arbeid får for fellesskapet mellom arbeidstakerne, blant annet for omfanget av gnisninger og konflikter.

Søkelys på arbeidsmarkedet

Formidling av resultater fra ISFs forskning skjer gjennom mange kanaler:

tidsskriftartikler, bøker, instituttrapporter, innlegg på seminarer og vitenskapelige konferanser, og gjennom presseoppslag. Formålet med formidlingen er dels å innfri generelle forpliktelser om å spre kunnskap – rettet mot forskere, brukere og allmennheten, og samtidig delta i utviklingen av ny kunnskap, og dels å profilere ISF som forskningsinstitusjon.

Et av instituttets mest vellykkede formidlingsframstøtet, finner vi nettopp på feltet arbeidslivsforskning i form av et eget tidsskrift, *Søkelys på arbeidsmarkedet*. Tidsskriftet ble etablert i 1984. Siden da har det kommet med to hefter hvert år og er nå inne i sin 17. årgang. Redaktøren og redaksjonen hentes fra ISFs forskerstab.

Søkelys på arbeidsmarkedet har en flerfaglig og populærvitenskapelig profil med mål om å formidle kunnskap om arbeidslivsforskning til et bredt publikum; til allmennheten og til brukere i sentral- og lokalforvaltningen, i arbeidsmarkedsetaten, i arbeidstaker- og arbeidsgiverorganisasjonene.

Tidsskriftet har betydd mye for spredning av resultater fra ISFs egen forskning. De siste årene er det også tatt inn artikler fra forskere i andre miljøer. I tillegg til forskningsformidling, publiseres artikler som tar opp aktuelle, arbeidsmarkedspolitiske spørsmål.

FAGLIG FORNYELSE

I dette avsnittet presenteres forskning fra fire områder som har dominert ISFs arbeidslivsforskning de seneste årene. Vi plukker opp tråden fra forskningen på 1980-tallet, sveiper gjennom 1990-tallet og får med oss noen av prosjektene som er under arbeid i jubileumsåret.

Fra allmøtedemokrati til fleksibel arbeidsorganisering

Studier av arbeidsorganisasjoner er et felt med tradisjoner fra ISFs første år. Problemstillinger, innfallsvinkel og empirisk metode har variert, fra kasusstudier med tematisk fokusering på medbestemmelse og samarbeidsforhold til mer bredt anlagte og representative surveystudier.

Som et eksempel på det siste, kan nevnes *Arbeids- og bedriftsundersøkelsen* som ble gjennomført i 1989 i samarbeid med Statistisk sentralbyrå. Undersøkelsen omfatter intervju med 4500 ansatte fordelt på 1000 virksomheter i privat og offentlig sektor, samt intervju med daglig leder, personalansvarlig og tillitsvalgte i de samme virksomhetene (Torp og Skollerud, red., 1990). Intervjuene dekker et bredt spekter av emner: tradisjonelle arbeidsmiljøforhold, arbeidsorganisering, rekruttering, opplæring og oppsigelser, lederstrategier, konkurransesituasjon, fagorganisering, lønnsforhold og belønningssystemer, planer om jobbskifte og oppfatninger om relative lønninger. Til intervjuaterialet er det koblet registerbasert informasjon om virksomhetene. Arbeidstakerne ble intervjuet på nytt i 1993, slik at materialet også gir grunnlag for

analyser av sammenhengen mellom arbeidsorganisering på den ene siden, og lønnsutvikling, intern og ekstern mobilitet på den andre.

Opplegg og design for undersøkelsen er i stor grad inspirert av samarbeidet med professor Arne Kalleberg, University of North Carolina, som var med på en liknende undersøkelse i USA. Kombinasjonen av data på virksomhetsnivå og data på arbeidstakernivå gir blant annet grunnlag for *flernivå-analyser*, for eksempel analyser som viser hvor mye av samlet lønnsvariasjon som kan forklares ut fra forskjeller i individuelle kjennetegn og hvor mye som kan forklares ved at lønnsnivået varierer på tvers av bransjer og virksomheter. Analyser basert på data fra Arbeids- og bedriftsundersøkelsen har ført til en lang rekke publikasjoner fra ISF-forskere, blant annet flere artikler publisert i internasjonale tidsskrifter (Barth 1994 og 1997; Barth og Mastekaasa 1996; Barth, Naylor og Raaum 1999; Barth og Zweimüller 1993; Engelstad 1997 og 1998; Kalleberg og Mastekaasa 1994 og 1998; Mastekaasa 1992, 1993a og 1996).

Samtidig med at denne omfattende surveyundersøkelsen ble gjennomført, ble en kasusstudie med basis i 1970-tallets forskning om demokrati og medbestemmelse på arbeidsplassen avsluttet. Fredrik Engelstads doktoravhandling *Likhet og styring. Et deltakerdemokratisk eksperiment i perspektiv*, er en nærstudie av en forlagsbedrift som ble styrt etter kollektive prinsipper gjennom et allmøte (Engelstad 1988 og 1990). Et hovedtema i avhandlingen er fremmedgjøring. En sammenlikning med to tradisjonelt styrte forlag viser at de ansatte i den kollektivt styrte bedriften opplevde mindre fremmedgjøring. Likevel var de ikke mer tilfreds med arbeidet. En viktig forklaring ligger i at allmøtestyringen fører med seg større uklarhet om roller og oppgaver, noe som har en negativ virkning på tilfredshet. Over tid ble idealet om lik lønn og lik innflytelse svekket. Dette skyldtes en rekke faktorer som ulikhet i oppgaver og kompetanse, men må også ses i sammenheng både med ytre markedsmessige forhold og interne styringsproblemer. Forlaget kom stadig i økonomiske problemer til tross for gunstige ytre betingelser. Allmøtedemokratiet som styringsform var dårlig egnet til langsiktig planlegging og til slutt ble det gitt opp for å redde bedriften.

Også i Trygve Gulbrandsens doktoravhandling *Eiere og kolleger. Medeierskap i norsk arbeidsliv*, er de ansattes involvering i arbeidsplassen et sentralt tema (Gulbrandsen 1999). Ikke bare som et uttrykk for at arbeidet er meningsfylt, men like mye som en produktiv faktor – som det også er i eiers interesse å stimulere. I avhandlingens første del analyseres medeierskap i aksjeselskaper med utgangspunkt i utviklingen på 1980-tallet da mange børsnoterte og andre aksjeselskaper ga sine ansatte tilbud om aksjer (se også Gulbrandsen 1990). Gulbrandsen peker på to sentrale motiver for at selskapene kom med slike tilbud. For det første ønsket de å rekruttere, holde på og motivere høyt

utdannede arbeidstakere. For det andre var det et ønske om å prøve ut nye belønningssystemer, som både var mer fleksible og i større grad knyttet til bedriftens resultater, og som samtidig kunne stimulere den enkelte medarbeider til større innsats. Aksjetilbudene ble derfor ofte utformet som, eller kombinert med, resultatlønn og overskuddsdeling.

I avhandlingens andre del analyseres medarbeidereide bedrifter innenfor to kunnskapsbaserte bransjer, hhv rådgivende ingeniører og revisjon. Tradisjonen med medarbeidereie (i disse og andre bransjer) er dels et resultat av lover og regler som setter krav til utdanning for å lede slike virksomheter. Disse utdanningskravene hindrer at andre aktører kan bli eiere i disse virksomhetene. Som Gulbrandsen framhever, er imidlertid denne eieformen også et resultat av at de opprinnelige gründerne vil bevare sitt livsverk, og derfor overlater det til sine nærmeste medarbeidere. Men også i denne typen virksomheter er tilbud om medeierskap et virkemiddel med formål å sikre at nøkkelpersoner ikke slutter. I noen virksomheter er medeierskap også et element i et karrieresystem som stimulerer til ekstra innsats.

Arbeidsplassinvolving kan stimuleres ved medeierskap, men også ved at virksomheten investerer i medarbeiderne på andre måter, for eksempel ved opplæring og ved tilgang til interne karrierer. Stabile medarbeidere er uten tvil en viktig ressurs for virksomheten. På den annen side må virksomheten være fleksibel for å kunne tilpasse seg markedsmessige og teknologiske endringer. *Fleksibilitet* vil kreve en viss gjennomstrømning av arbeidskraft og kanskje også betydelige variasjoner i sysselsettingsnivået. Ut fra dette kan man tenke seg at den idealtypiske virksomhet som lever opp til disse tilsynelatende motstridende hensyn, består av en kjerne av stabile og kompetente medarbeidere som kan påta seg flere typer arbeidsoppgaver (funksjonell fleksibilitet), og en periferi av arbeidstakere som står for den numeriske fleksibiliteten (Atkinson 1984).

Formålet med *Fleksibilitetsundersøkelsen 1997* var nettopp å kartlegge omfanget av fleksibel arbeidsorganisering i Norge (Olsen og Torp, red., 1998). Hvilke former for fleksibilitet og hvilke tiltak med sikte på å oppnå fleksibilitet har norske virksomheter tatt i bruk? Går det et skille mellom fleksible og ikke-fleksible virksomheter, og har de førstnevnte større suksess enn de sistnevnte?

Undersøkelsen er basert på intervju daglig leder i mer enn 2000 virksomheter i privat og offentlig sektor. På samme måte som i Arbeids- og bedriftsundersøkelsen i 1989, utgjør det empiriske materialet *Fleksibilitetsundersøkelsen* en kombinasjon av informasjon om arbeidstakere og virksomheter. I denne nye undersøkelsen er imidlertid data om arbeidstakerne i helhet hentet fra *administrative registre* og dekker *samlige* ansatte i utvalgsvirksomhetene.

Kartleggingen viser at mange virksomheter har tatt i bruk tiltak som ofte assosieres med både funksjonell, numerisk og lønsmessig fleksibilitet. Jobbrotasjon og arbeidsgrupper er ganske utbredt; det samme gjelder midlertidige ansettelser og innleie av vikarer. Svært mange virksomheter tilbyr sine ansatte opplæring og utarbeider kompetanseplaner. Videre er det mange virksomheter som har innslag av resultatlønn i sine lønnsystemer. Det er imidlertid vanskelig å spore en *strategi* for fleksibilitet bak variasjonene i tilpasningen. Det er for eksempel ikke slik at virksomheter som har tatt i bruk mange tiltak for fleksibilitet, er mindre hierarkiske og har færre ledernivåer enn andre, sammenliknbare virksomheter. I tillegg til virksomhetens størrelse, synes forklaringen på variasjonene i arbeidsorganisering å ligge i særtrekk ved næringene, dvs markedsmessige og produksjonstekniske forhold.

Som antydnet, er analysene basert på generelle og enkle indikatorer for fleksibel arbeidsorganisering. For en surveyundersøkelse som skal dekke alle deler av norsk arbeidsliv, er det vanskelig å benytte mer spesifikke instrumenter som kanskje ville måle fleksibilitet på en bedre måte, men som måtte variere fra bransje til bransje. Dette kan være noe av forklaringen på manglende mønstre og sammenhenger. En annen forklaring kan være at fleksibilitet som strategi ikke har fått særlig stort innpass i norsk arbeidsliv.

Omtrent samtidig med den norske fleksibilitetsundersøkelsen ble det gjennomført lignende studier i Danmark, Finland og Sverige. Dette la grunnlaget for en nordisk komparativ studie av fleksibilitet (Nutek 1999). Sverige ligger lengst framme når det gjelder andelen av virksomheter som har tatt i bruk organisatoriske tiltak som fremmer funksjonell fleksibilitet. Mye av denne forskjellen, men ikke hele, kan forklares med at det er flere store virksomheter i Sverige enn i de tre andre landene.

Det avgjørende spørsmålet er likevel om de ulike tiltakene for fleksibilitet gir gevinster i form av bedre arbeidsmiljø, vekstmuligheter for virksomheten og overskudd. For norske industribedrifter viser Schøne (1999a) at det er en positiv samvariasjon mellom produktivitet og bruk av midlertidige ansettelser og innleid arbeidskraft, når det også kontrolleres for andre bransje- og virksomhetsspesifikke kjennetegn. Det er også slik at virksomheter som benytter arbeidsgrupper er mer produktive enn liknende virksomheter som ikke benytter arbeidsgrupper. Derimot er det ingen samvariasjon mellom produktivitet og bruk av resultatlønn.

ISF var også relativt tidlig ute med å studere tradisjonelle former for numerisk fleksibilitet, slik som permitteringer, inn- og utleie av arbeidskraft og bruk av vikarbyråer. I 1989 gjorde instituttet en utredning om «korttidsarbeidsmarkedet» for Kommunal- og arbeidsdepartementet. Denne utredningen ble seinere fulgt opp med studier av vikarbyråbransjen og arbeidsforholdene for de ansatte i vikarbyråene (Torp og Pettersen 1989; Olsen 1997;

Torp, Schøne og Olsen 1998). Både når det gjelder permitteringer (blant annet spørsmålet om rett til dagpenger eller lønn under permitteringer) og utleie av arbeidskraft (om forholdet mellom det generelle forbudet og dispensasjoner blant annet for vikarbyråer), inngikk ISFs studier som en del av beslutningsgrunnlag for offentlige utredninger, som seinere ledet til lovendringer. I det første tilfellet ble arbeidsgivers lønnsplikt skjerpet og i det andre tilfellet ble regelverket liberalisert. Begge endringene var i tråd med faglige argumenter – framsatt blant annet i ISFs studier.

Det har vært relativt lite forskning om tradisjonelle *arbeidsmiljøspørsmål* ved ISF på 1990-tallet. Organisatorisk arbeidsmiljø, arbeidstid og avtaleverk har fått mye større oppmerksomhet enn støy, støv og tunge løfte. Når det gjelder arbeidstid, har både deltid, overtid og deling av arbeid vært tema for ISF-forskning på 1990-tallet (Ellingsæter 1991, 1992, 1995; Hansen, red., 1995; Rogstad 1992 og 1993). Og allerede før den store etter- og videreutdanningsreformen (EVU) kom på den politiske dagsorden, ble det tatt initiativ til studier av virksomhetsintern opplæring ved ISF (Gulbrandsen 1995a, 1995b og 1996a; Schøne 1996a). Videre har også arbeidsgiverorganisering vært tema for ISF-forskning på 1990-tallet (Bowman og Gulbrandsen 1998). Men også tradisjonelle arbeidsmiljøproblemer har vært et viktig sidetema i noen studier, blant annet i studiene av kvinner i omsorgsykker (Abrahamsen 1986 og 1991).

Også på et annet felt knyttet til arbeidsmiljø, har instituttet gjort en betydelig forskningsinnsats på 1990-tallet, og det gjelder *sykefravær* (Abrahamsen 1991; Mastekaasa 1987, 1990, 1993b og 1998; Mastekaasa og Dale-Olsen 1998; Olsen og Mastekaasa 1997). ISFs sykefraværstudier har blant annet fokusert på kjønnsforskjeller i sykefravær. Forskningen viser at kvinners høye sykefravær ikke kan forklares med at kvinner er i mer belastende jobber enn menn. Det ser heller ikke ut til å skyldes at kvinner i større grad enn menn har ansvar for hjem og barn. Forskjellen mellom kvinners og menns sykefravær er nemlig omtrent like stor enten de har barn eller ikke. Noe av det høye fraværet blant kvinner kan knyttes til sykefravær i forbindelse med graviditet og fødsel (utover fravær under permisjon). For øvrig skyldes det høye fraværet blant kvinner trolig mer generelle forskjeller mellom kvinner og menn i sykelighet og i reaksjoner på helseproblemer.

Lønnsdannelse og lønnsforskjeller: strategi og marked

I 1986 fikk Institutt for samfunnsforskning sin første sosialøkonom i forskerstaben siden Harriet Holter, som var knyttet til ISF på 1950- og 60-tallet. Ved inngangen til jubileumsåret teller forskerstaben 6 økonomer. Dette nye faglige innslaget har selv sagt preget arbeidslivsforskningen ved instituttet, både den teoretiske og den empiriske.

ISFs første doktorgrad i økonomi er Erling Barths avhandling *Pay differentials and bargaining institutions. Five essays on wage determination with empirical evidence from Norway* (Barth 1993). I avhandlingen analyseres lønnsdannelsen under ulike forhandlingsregimer. Barth viser bl.a. hvordan alternativlønnen kan virke inn på utfallet av lønnsforhandlinger når partene har begrensede muligheter til å holde ut i en konflikt over lengre tid. Han tar også for seg strategisk oppbygging av streikefond og liknende før forhandlingene tar til, og viser blant annet hvordan partene har en tendens til å bruke opp den potensielle gevinsten fra forhandlinger i forberedende investeringer i forhandlingsstyrke.

I den empiriske delen av avhandlingen analyseres og sammenliknes lønnsstrukturen i USA, Østerrike og Norge med fokus på betydningen av fagorganisering for lønnsforskjeller mellom bransjer. Det norske materialet brukes også til å analysere lønnsfordeling mellom virksomheter i samme bransje. En dekomponering av lønnsforskjellen mellom kvinner og menn viser at i privat sektor kan en stor andel av lønnsforskjellen mellom kvinner og menn forklares med at kvinner jobber oftere i lavtlønnsbransjer (og lavtlønnsvirksomheter) enn menn. Denne typen forskjeller har svært liten betydning for lønnsforskjellene i offentlig sektor.

Også seinere har Barth arbeidet med teoretiske studier av lønnsdannelse basert på formell modellanalyse av ulike forhandlingsregimer, men også med empiriske studier av lønnsstrukturer (Barth og Zweimüller 1994; Barth, Naylor og Raaum 1999).

Forskning om lønnsdannelse og lønnsforskjeller har imidlertid lang tradisjon ved ISF. Geir Høgsnes har blant annet studert lønnsoppgjørene i Norge og utviklingene i relative lønninger for ulike yrkesgrupper helt siden 1970-tallet og fram til i dag (Høgsnes 1987, 1995a og 1999). I 1994 forsvarte han sin doktoravhandling *Collective wage bargaining and the impact of norms of fairness – an analysis based on the Norwegian experience* (Høgsnes 1994a). Avhandlingen er basert inngående studier av tariffoppgjørene i 1982 innenfor ulike bransjer i privat og offentlig sektor. Et hovedtema i avhandlingen er hvilken rolle argumenter basert på sosiale normer om rettferdighet spiller i lønnsforhandlingene. Det at slike argumenter brukes relativt ofte, er i seg selv en indikasjon på at de har en viss effekt. Høgsnes understreker at man ikke kan forstå forhandlingsprosessen og partenes tilpasning uten å ta hensyn til de sosiale og institusjonelle rammene som oppgjørene finner sted innenfor.

I tillegg til den direkte motparten, må hver enkelt aktør også forholde seg til partene som forhandler i andre sektorer og bransjer. Et fagforbund må for eksempel forholde seg til både samarbeidende og konkurrerende fagforbund – og deres motparter. Videre må partene forholde seg til meglingsinstitusjoner som Riksmeglingsmannen og korporative organer som Det teknisk bereg-

ningsutvalg. Partene må også forholde seg til Regjeringen som en mulig tredje part i lønnsoppgjøret, som kan komme til å få avgjørende innflytelse over det endelige resultatet. Og endelig, den som lykkes i vinne opinionens sympati under forberedelsene til forhandlingene, har – i følge Høgsnes – allerede kommet et viktig skritt nærmere suksess. På alle disse frontene vil argumenter basert på normer om rettferdighet ha en viss effekt og kan dermed være av avgjørende betydning for utfallet.

I internasjonale sammenlikninger kommer Norge alltid ut med relativt små lønnsforskjeller totalt og en svært *sammenpresset lønnsstruktur*. En hovedforklaring på dette er nettopp systemet for lønnsforhandlinger. Gjennom samordning og koordinering på tvers av yrkesgrupper og bransjer vil både makroøkonomiske hensyn og argumenter om rettferdighet få større gjennomslagskraft enn ved desentraliserte forhandlinger. Tradisjonelt har rettferdighetsargumenter trukket i retning av lik lønn og utjevning av forskjeller. I de senere år er argumentasjonen dreid mer i retning av legitime lønnsforskjeller, for eksempel forskjeller knyttet til investering i utdanning og ansvar i jobben. På 1990-tallet har det da også vært en svak tendens til større lønnsforskjeller (i privat sektor); i internasjonal målestokk er forskjellene fremdeles små.

En konsekvens av den sammenpressede lønnsstrukturen i Norge, er *lav avkastning* av utdanning, målt i timelønn. Vi har vært med på å dokumenterer dette i flere sammenhenger, blant annet i et stort nordisk prosjekt, der flere ISF-forskere var involvert, og som resulterte i to bøker (Wadensjö, red., 1996). Foruten analyser av lønnsstrukturer og lønnsforskjeller, omfattet prosjektet også studier av arbeidsløshet, migrasjon, overgang fra skole til arbeidsliv og tidligpensjonering. Som Asplund et al. (1996) viser, er den sammenpressede lønnsstrukturen et felles kjennetegn for de nordiske land, og da særlig for Sverige og Norge. Avkastningen av utdanning er lav i Norden, bare Finland er i nærheten av det kontinentale nivået. Barth og Røed (1999) gir en oppsummering av studier som er gjort i Norge når det gjelder avkastning av utdanning. I jubileumsåret er ISF involvert i et større EU-finansiert prosjekt som tar for seg avkastningen av utdanning i 15 europeiske land med hovedfokus på sammenhengen mellom offentlige finansierings- og støtteformer og den privatøkonomiske avkastningen av utdanning.

Lønnsnivået for *ledere i private og offentlige virksomheter* i Norge er lave sammenliknet med andre land. De er også lave sammenliknet med det gjennomsnittlige lønnsnivået for arbeidstakere. Høgsnes (1994b) viser at lønningene for ledere i norsk næringsliv i perioden 1973–92 i stor grad følger utviklingen i lønningene for vanlige arbeidstakere. Også for næringslivsledere ser det med andre ut til at normen om like prosentvise tillegg står sterkt. Når det gjelder variasjon i lederlønninger, finner Gulbrandsen (1994) i sin studie av lederlønninger i private aksjeselskaper at foruten alder, utdanning og erfa-

ring, har virksomhetens størrelse en positiv effekt på leders lønn. Det gir også lønsmessig uttelling å ha verv i andre bedrifter, bransjeorganisasjoner og offentlige utvalg. Mens det å eie aksjer i egen bedrift i seg selv har en negativ effekt på leders lønn, har beslutningsmakt (i forhold til selskapets styre) en klar positiv effekt. I en annen studie viser Gulbrandsen at det – noe overraskende – er svært liten sammenheng mellom leders lønn og virksomhetens økonomiske resultater (Gulbrandsen 1996b).

På 1990-tallet er det også gjort flere studier av lønnspolitikken i kommunal og statlig sektor, med særlig vekt på hvordan stillingsplassering, tilleggslønn og lokal tilpasning til sentralt avtalte rammer påvirker lønnsforskjellene generelt og *lønnsforskjellen mellom kvinner og menn* spesielt (Barth og Yin 1996; Dale-Olsen og Høgsnes 1999; Hoel 1994; Hoel og Lauvås 1993; Høgsnes 1995b; Høgsnes og Dale-Olsen 1997; Jensen 1994; Schøne 1997). Det er også gjort en rekke studier av lønnsforskjeller mellom kvinner og menn i privat sektor (Barth 1992; Barth og Mastekaasa 1996; Hoel 1997, red).

Studier av lønnsforskjeller mellom kvinner og menn reiser mange problemstillinger, av både metodisk, substansiell og politisk karakter. For det første er det ikke opplagt hva folk flest – og forskere – faktisk mener med lønnsforskjeller mellom kvinner og menn, eller hva man bør mene. Skal det kontrolleres for forskjeller i utdanning, yrke og stillingsbrøk, erfaring og ansiennitet – eventuelt også virksomhet og stilling, eller er det bruttoforskjellen som er av interesse? Og videre: Hvordan kan eventuelle brutto- og nettoforskjeller i lønn forklares, og i hvilken grad kan slike forskjeller sies å være et resultat av kvinnediskriminering?

Forskningen viser at en stor del av lønnsforskjellene mellom kvinner og menn med samme utdanning kan forklares med at de arbeider i ulike typer virksomheter og har stillinger på ulikt nivå. Lønnsforskjeller kan dermed i stor grad føres tilbake til forskjeller i begynnerstilling og i karriereutvikling. I en ny studie forsøker Barth og Dale-Olsen (1999a) å forklare lønnsforskjellene mellom kvinner og menn som et resultat av en form for monopsonistisk diskriminering. Poenget her er at kvinner som gruppe reagerer mindre på endringer i alternativlønn og forhold i arbeidsmarkedet utenfor bedriften, enn menn. Når dette er tilfellet, kan bedriftene nøye seg med å betale mindre for å beholde kvinner enn menn. Empiriske resultater gir støtte til en slik teori. Det viser seg nemlig at på virksomhetsnivå er gjennomstrømningen av kvinnelig arbeidskraft mindre lønnsfølsom enn gjennomstrømningen av mannlig arbeidskraft.

Etter 1991 er lønns- og forhandlingssystemet i staten endret på vesentlige punkter. De enkelte virksomheter har fått større innflytelse over stillingsstrukturen, lønnsstigen er erstattet av lønnsrammer, og deler av forhandlingspotten er satt ut til lokale forhandlingsområder. På forhånd var det antatt at

dette vil føre til større lønnsforskjeller, blant annet større forskjeller mellom kvinner og menn. Omfattende analyser som ISF har gjennomført, viser imidlertid at dette ikke har skjedd så langt. Også etter endringene i lønnsystemene i staten, er lønnsstrukturen blitt stadig mer sammenpresset, mens lønnsforskjellene i privat sektor har økt i den samme perioden. Analysene til Barth og Yin (1994), Schøne (1997 og 1999b) viser at det er de generelle tilleggene som gjennomgående har presset lønnsstrukturen sammen i staten. For de etterfølgende sentrale justeringer, lokale forhandlinger og ytterligere glidning er det ikke noen entydig effekt. De sentrale partene har imidlertid sørget for mindre og mindre lønnsforskjeller i statlig sektor gjennom hele perioden 1991–98, dvs også etter at lønnsdannelsen ble sentralisert.

Karriere og mobilitet

Tradisjonen fra 1960-tallet med å studere spesifikke yrkesgrupper og deres arbeidsbetingelser og karrieremønstre tas opp igjen av blant annet Bente Abrahamsen og Marit Hoel, med særlig fokus på de *harde yrkene i den myke sektoren*, det vil si pleie- og omsorgsyrkene (Hoel 1991; Abrahamsen 1986, 1991, 1994 og 1997).

Avgang fra yrket er et hovedtema i Bente Abrahamsens studie av kvinnelige hjemmehjelpere, hjelpepleiere og sykepleiere. Over et tidsrom på 20 år studeres sammenhengen mellom utviklings- og karrieremuligheter i yrket og kvinnene yrkesinnsats. Karrieremulighetene er opplagt bedre for sykepleiere enn for de to andre gruppene. Avgangen fra sykepleieryrket er da også lavere enn for de to andre. Når det gjelder deltidsarbeid, er det imidlertid ingen klare forskjeller mellom sykepleiere, hjelpepleiere og hjemmehjelpere.

I 1995 forsvaret Marit Hoel sin doktoravhandling *Yrkestilpasning og yrkesutvikling. En studie av arbeidstilknytning, yrkeskarrierer og yrkesmotiver blant et kull høgstskolestudenter*» (Hoel 1995, 1997).

I avhandlingen sammenliknes personer som ti år tidligere (1978) hadde fullført en 3-årig høgstskoleutdanning; to mannsdominerte og tre kvinnedominerte utdanninger. Av temaene som analyseres, kan nevnes tilpasning i forhold til familie og yrkesliv, karriereutvikling (opptrykk), og holdninger til arbeid. Når det gjelder familie, viser Hoel at kvinner med mannsdominert utdanning får barn seinere og får færre barn enn de andre kvinnene. Videre finne hun at når det gjelder karriere, er sannsynligheten for å komme i lederposisjon større for personer med mannsdominert utdanning enn for dem som har kvinnedominert utdanning. (Deler av arbeidet med avhandlingen ble gjort mens Hoel var ansatt ved NAVFs utredningsinstitutt.)

Mobilitet, men da i betydningen sosial mobilitet, er også et av temaene i Marianne Nordli Hansens doktoravhandling *Class and inequality in Norway. The impact of social class origin on education, occupational success, marriage and*

divorce (Hansen 1995). Som tittelen angir, tar avhandlingen for seg et bredt spekter av problemstillinger med fokus på i hvilken grad klassebakgrunn påvirker viktige begivenheter i livet som valg av utdanning, karriere i yrkeslivet, ekteskap og skilsmisse. Hansen benytter et klassebegrep med større vekt på status og kulturelle skillelinjer enn økonomiske, og viser at klasseforskjellene har vært mer stabile i etterkrigstidens Norge enn tidligere antatt. I analysene av mobilitet og karriere i arbeidslivet, finner Hansen at sosial bakgrunn har en signifikant effekt på lønnsnivå, også når det kontrolleres for utdanningsnivå og andre individuelle kjennetegn. Det innebærer blant annet at en akademiker fra den øvre middelklasse har høyere lønn enn en akademiker med samme utdanning, men med arbeiderklassebakgrunn. Denne effekten avtar ikke i tid, men forsterkes snarere utover i karrieren, og er mest fremtredende for dem som velger et yrke i tråd med egen bakgrunn, dvs i samme sektor eller bransje som far. Både disse og andre resultater i Hansens avhandling gir en klar indikasjon på at sosial bakgrunn og de bånd og nettverk dette gir tilgang til, er av betydning i arbeidslivet – også i det egalitære Norge. (Deler av arbeidet med avhandlingen ble gjort mens Hansen var ansatt ved Universitetet i Oslo.)

Mobilitet i arbeidsmarkedet har vært tema for flere studier på 1990-tallet; det gjelder både mobilitet mellom arbeidsplasser, mellom privat og offentlig sektor, internt i store private og offentlige selskaper, og mellom statlige etater (Barth og Yin 1996; Hoel 1997, red; Barth og Dale-Olsen 1997, 1999b og 1999c). Mange av disse studiene er basert på registerdata for store utvalg av arbeidstakere (eller hele populasjonen av utvalgte grupper av arbeidstakere). Flere, sammenliknbare datasett med mange observasjoner og mange kjennetegn gir grunnlag for å gjennomføre avanserte og detaljerte analyser og til å teste resultatenes robusthet både for valg av modellspesifikasjon og på tvers av datasett.

Pål Schøne, Harald Dale-Olsen og Hang Yin (1999) presenterer flere typer av mobilitetsanalyser, noen med arbeidstaker som analyseenhet og noen med virksomhet som analyseenhet. De sistnevnte analysene viser blant annet at kvinnelige arbeidstakere strømmer raskere gjennom virksomheten enn mannlige; både i privat og offentlig sektor. Forklaringen er ikke hyppigere jobbskifte blant kvinner, men at kvinner oftere enn menn går ut og inn av arbeidsstyrken. Et annet robust resultat er at andelen som skifter jobb er høyere i privat enn i offentlig sektor. En mulig forklaring på dette er at lønnsforskjellene mellom ellers likt kvalifiserte arbeidstakere er større i privat sektor enn i offentlig sektor. Muligheten for å oppnå høyere lønn ved jobbskifte er derfor større. Mobilitetsstudiene viser også at forskjeller i jobbskiftehappighet og avkastning av jobbskifte kan være en kilde til lønnsforskjeller mellom kvinner og menn. Menns mobilitet synes i større grad enn kvinners å være

styrt av lønsmessig avkastning. Menn som skifter jobb, får større lønsmessig avkastning enn kvinner som skifter jobb.

Migrasjon er en mer dramatisk form for mobilitet, men motivene kan være de samme. For det første kan migrasjon være lønnsomt dersom karrieremulighetene er bedre i utlandet enn i hjemlandet (korrigert for forskjeller i levekostnader og for at det koster noe å flytte, både finansielt og sosialt). For det andre kan migrasjon være lønnsomt dersom erfaringer og kompetanse opparbeidet i utlandet har en positiv effekt på karrieremulighetene i hjemlandet – etter en periode i utlandet. Og det er nettopp denne typen avkastning som står i fokus for Marianne Røeds studier av *midlertidig migrasjon* som investering i personkapital (Røed 1996a og 1996b; Røed og Stark 1998).

En hovedhypotese for disse studiene er at gevinsten ved midlertidig migrasjon avhenger av hva slags utdanning man har, og av hvilken sektor man arbeider innenfor. Avkastningen hjemme av arbeidserfaringer fra utlandet vil typisk være større for personer med teknisk utdanning på høyt nivå som arbeider innenfor eksport- og importtrettet virksomhet, enn for personer med lite utdanning og nasjonsspesifikk kompetanse og/eller som arbeider i virksomheter rettet mot hjemmemarkedet. Empiriske analyser gir støtte til disse hypotesene, blant annet ved at både migrasjonstilbøyeligheten og returmigrasjonen er økende med utdanning og høyere for dem som arbeidet i eksporttrettet virksomhet før de flyttet ut, enn blant dem som arbeidet i nasjonalt orienterte sektorer før de flyttet ut (Røed 1996c).

Aktive tiltak mot arbeidsløshet: Har de noen effekt?

Økningen i arbeidsløsheten tidlig på 1980-tallet fikk stor oppmerksomhet, men var svært kortvarig. En ny – og både dypere og mer langvarig – lavkonjunktur satte inn i 1987. Antall arbeidsløse økte fra under 50 000 i 1987 til 125 000 i 1992. Myndighetene var raskt ute med å øke omfanget av aktive arbeidsmarkedstiltak. Likevel økte langtidsarbeidsløsheten kraftig. Mange arbeidsløse hadde ikke rett til dagpenger (ungdom og kvinner) eller de mistet dagpengene etter 80 uker. Dagpengesystemet kom under press, og dagpengeperiodens maksimale varighet ble økt til det dobbelte (Hardoy og Torp 1994). I tråd med *arbeidslinja* i velferdspolitikken, var det likevel de aktive arbeidsmarkedstiltakene man satte sin lit til (Torp 1999).

Forskningen ved ISF med arbeidsløshet som tema har på 1990-tallet vært konsentrert om studier av *arbeidsmarkedspolitikken* med særlig fokus på mulige *insentiveffekter av dagpengesystemet* og på *effekten av deltakelse i aktive arbeidsmarkedstiltak* på seinere jobbmuligheter. Særlig på det sistnevnte feltet har ISF-forskere markert seg ved relativt tidlig å ta bruk økonomiske analysemetoder med sikte på løse et viktig metodeproblem knyttet til seleksjons-

skjevhet som følge av uobservert heterogenitet. Det er gjort effektevalueringer av flere typer tiltak, både formidlings-, kvalifiserings-, sysselsettings- og mobilitetsfremmende tiltak (Hardoy 1994a og 1994b; Røed og Try 1993; Schøne 1996b; Torp 1994; Try 1993). Det er også gjort en implementerings-evaluering (Lorentzen og Visser 1997).

For en av effektevalueringene ble det gjennomført et eksperiment ved at deltakerne i tiltaket ble plukket ut ved loddtrekning blant en gruppe av kvalifiserte søkere (Raaum og Torp 1997; Torp et al. 1993).

Sammenliknet med tilsvarende tiltak i andre land, blant annet i Sverige og Danmark, viser effektevalueringene av arbeidsmarkedstiltak i Norge relativt positive resultater: Flere av ISFs analyser viser at deltakernes jobbmuligheter er bedre enn de ville vært dersom de ikke hadde deltatt. En annen effekt er at deltakerne i mindre grad enn arbeidsløse som ikke deltar, slutter å melde seg som arbeidssøkere; tiltakene bidrar med andre ord til å hindre tilbaketrekking og passivering. Analysene viser imidlertid at seleksjonsskjevhet kan være et betydelig problem, og at resultatene (etter at det er forsøkt korrigert for seleksjon) er lite robuste, både for valg av modellspesifikasjon og på tvers av undersøkelser.

NOEN HOVEDLINJER I FORSKNINGEN OM ARBEIDSLIVET VED INSTITUTT FOR SAMFUNNSFORSKNING

Allerede i pionerfasen viste arbeidslivsforskningen ved Institutt for samfunnsforskning stor bredde i valg av temaer og tilnærminger. I årene siden har dette mangfoldet blitt ytterligere utvidet, slik at arbeidslivsforskningen ved instituttet i dag må sies å være preget av pluralisme i problemstillinger, teoretiske perspektiver og empirisk tilnærming. Det har imidlertid skjedd en endring i forskernes valg av studieobjekter. I pionerfasen var en overvekt av studiene konsentrert om å kartlegge forholdene for de ansatte på arbeidsplassene i industrien. Seinere har forskerne vendt interessen mot arbeidsvilkårene innenfor andre bransjer, blant annet mot arbeidsplasser i offentlig sektor. Videre er perspektivet utvidet fra individ- og gruppenivå til også omfatte virksomhetsnivå, ved at søkelyset er rettet mot virksomhetene som aktører – og da særlig som arbeidsgivere.

Siden midten av 1970-tallet – og fortsatt i dag – har arbeidslivsforskerne ved Institutt for samfunnsforskning vært opptatt av å kartlegge og forstå virkemåten til arbeidsmarkedet som sådan, herunder systemet for lønnsdannelse.

Forskningen ved ISF har i løpet av 50 år beveget seg mot større grad av flerfaglighet og tverrfaglighet. Mens arbeidslivsforskningen i pionerfasen i stor grad var preget av et sosiologisk perspektiv, er i dag også en økonomisk tilnærming en sentral del av forskningsprofilen.

Kanskje enda mer slående er utviklingen i empirisk metode. Flere av

pionerfasens forskere benyttet seg av statistiske analyseteknikker, hovedsakelig i form av forholdsvis enkle tabellanalyser. Men i hovedsak var arbeidslivsforskningen i de første årene kjennetegnet av at forskerne studerte arbeidslivet ved hjelp av historiske og kvalitative metoder, blant annet personlige intervjuer og deltakende observasjoner som ble tolket friere enn hva som gjøres i mer formelle statistiske analyser. Seinere, og særlig i løpet av de siste ti årene, har utviklingen gått i retning av studier som bygger på til dels avanserte statistiske analyser av data fra store surveyundersøkelser – og fra enda større registerbaserte datasett. Utviklingen av EDB og endringene i metodisk tilnærming har også ført til at en klassisk tilnærming innenfor norsk arbeidslivsforskning har kommet noe mer i bakgrunnen ved instituttet, nemlig studiet av de uformelle relasjoner mellom arbeidstakerne og de «latente» mønstrene innenfor arbeidsorganisasjonene.

Helt siden 1950-tallet har arbeidslivsforskernes valg av problemstillinger vært preget av hva aktører i arbeidslivet eller offentlige myndigheter betrakter som viktige problemer. I pionerfasen var det i hovedsak problemer og belastninger som vanlige arbeidstakere sto overfor, som fikk forskernes oppmerksomhet. Dette var i samsvar med en normativ orientering hos forskerne. De hadde et samfunnsmessig og politisk engasjement som motiverte dem til å interessere seg for å undersøke og peke ut problemer i arbeidslivet. En kan si at mange av arbeidslivsforskere følte solidaritet med arbeidstakerne.

Også på 1970-tallet hadde arbeidslivsforskerne ansiktet hovedsakelig vendt mot de problemene som vanlige arbeidstakere møtte i arbeidslivet, særlig tendensen til utstøting av svake arbeidstakere fra aktiv yrkesdeltakelse. På 1980-tallet skiftet den anvendte orienteringen noe karakter. Den tradisjonelle tilbøyeligheten til å se problemene fra arbeidstakernes synsvinkel, ble nå supplert av det vi kan kalle et styringsperspektiv. Problemstillinger knyttet til bruk av arbeidsmarkedspolitiske og andre økonomisk politiske virkemidler ble mer framtrædende i mange studier.

Arbeidslivsforskningen ved Institutt for samfunnsforskning har også i dag en anvendt orientering, i den forstand at forskerne tar opp problemstillinger som (også) offentlige myndigheter er opptatt av. Ser vi tilbake på 1990-tallet, finner vi mange handlingsrettede prosjekter med fokus på effekten av ulike typer virkemidler. Formålet har vært å gi et best mulig beslutningsgrunnlag for politikken. Men forskningen har også vært kritisk, og oppdragsgiverne har ikke alltid fått de svarene de forventet eller ønsket. Samtidig har forskerne lagt vekt på at de anvendte prosjektene skal skaffe ny og faglig interessant innsikt om arbeidslivet. Ambisjonen har vært at kunnskapen som skaffes til veie for oppdragsgiverne, samtidig skal bidra til faglig og vitenskapelig utvikling. I dag legges det derfor stor vekt på at forskerne også publiserer sine arbeider i internasjonale tidsskrifter. Det er et motto for forskerne å omdanne kunnska-

pen fra oppdragsprosjektene til grunnforskning, noe som gjør det mulig å integrere oppdragsforskningen i doktoravhandlinger.

Forskernes oppmerksomhet har selvsagt vært påvirket gjennom de finansieringsformer som har vært tilgjengelig. I pionertiden var finansieringen av arbeidslivsforskningen basert dels på midler fra Rindefamilien og dels på bevilgninger fra Norges forskningsråd til hver enkelt forsker. Dette ga forskerne frihet til å forfølge temaer og problemstillinger de selv var opptatt av. På 1970- og 80-tallet ble arbeidslivsforskningen i stor grad finansiert gjennom store forskningsprogrammer, som Levekårsundersøkelsene, Arbeid i 80-åra, Likestillingsprogrammet og LOS. Selv om forskere var med på å initiere og forme disse programmene, var de samtidig preget av problemstillinger som sto sterkt på dagsorden til de offentlige myndighetene. På 1990-tallet har forskningen dels vært finansiert gjennom liknende programmer i regi av Norges forskningsråd, og dels ved direkte oppdrag fra departementene.

REFERANSER

- Abrahamsen, Bente (1986), *Harde yrker i myk sektor: sammenliknende analyser av belastninger i forskjellige yrker*. Arbeidsnotat 86:6. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Abrahamsen, Bente (1991), *Pleiearbeid og helse. Daglige belastninger, slitasjelidelser og sykefravær blant hjelpepleiere*. Rapport 91:6. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Abrahamsen, Bente (1994), *Ustabilitet blant hjelpepleiere – jobb eller familie?* Rapport 94:9. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Abrahamsen, Bente (1997), *Kvinner i omsorgsykker. En generasjonsstudie av hjemmehjelpere, hjelpepleiere og sykepleiere*. Rapport 97:6. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Allardt, Erik (1989), «Recent developments in Scandinavian sociology». *Annual Review of Sociology* 15:31-45.
- Arner, Oddvar (1960), «Skipssamfunnet og offisersrekrutteringen». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1: 105-119.
- Arner, Oddvar (1962), «Sjømannslivet – yrke eller vandreår?». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1:17-27.
- Asplund, Rita, Erling Barth, Nina Smith og Eskil Wadensjö (1996), «The male-female wage gap in the Nordic countries». I: Eskil Wadensjö, red., *The Nordic labour markets in 1990s (Vol 1)*. Amsterdam: Elsevier Science, North Holland.
- Atkinson, Anthony B. (1984), «Manpower Strategies for Flexible Organizations». *Personell Management* (august).
- Aubert, Vilhelm, Ulf Torgersen, Karl Tangen, Tore Lindbekk og Sonja Pollan (1960), «Akademikere i norsk samfunnsstruktur 1800-1950». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1:185-204.
- Aubert, Vilhelm (1961), «Kvinner i akademiske yrker». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 2: 238-263.
- Barth, Erling (1992), *Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn i Norge*. Rapport 92:7. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Barth, Erling (1993), *Pay differentials and bargaining institutions. Five essays on wage determination with empirical evidence from Norway*. Økonomiske doktoravhandlinger, nr 16. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Barth, Erling (1994), «Wages and organisational factors: Why do some establishments pay more?». *Acta Sociologica* 37:253-268.

- Barth, Erling (1997), «Firm-specific seniority and wages». *Journal of Labor Economics* 15:495-506.
- Barth, Erling og Harald Dale-Olsen (1997), *Jobb- og arbeidskraftsmobilitet i Norge. En studie av arbeidskraftsstrømmer i 1990*. Rapport 97:17. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Barth, Erling og Harald Dale-Olsen (1999a), *Monopsonistic Discrimination and the Gender Wage Gap*. Working Paper No 7197. Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research.
- Barth, Erling og Harald Dale-Olsen (1999b), «Gender Differences in Job and Worker Mobility.» I: Siv Gustafsson og Daniele Meulders, red., *Gender and the Labour Market. Econometric Evidence on Obstacles in Achieving Gender Equality*. London: Macmillan (kommer).
- Barth, Erling og Harald Dale-Olsen (1999c), «The Employer's Wage Policy and Worker Turnover». I: John C. Haltiwanger, Julia I. Lane, James R. Spletzer, Jules J.M. Theeuwes og Kenneth R. Troske, red., *The Creation and Analysis of Employer-Employee Matched Data*. Amsterdam: North-Holland, Elsevier Science. B.V.
- Barth, Erling og Arne Mastekaasa (1996), «Decomposing the male-female wage gap: Within and between establishment differences». *Labour* 10:339-356.
- Barth, Erling, Robin Naylor og Oddbjørn Raaum (1999), *Union Wage Effects: Does Membership Matter?* Working Paper. Manchester: Manchester School (kommer).
- Barth, Erling og Marianne Røed (1999), «The Return to Human Capital in Norway, A Review of the Literature». I: Rita Asplund og Pedro T. Pereira, red., *Returns to Human Capital in Europe, A Literature Review*. Helsinki: ETLA-Taloustieto Oy.
- Barth, Erling og Josef Zweimüller (1993), «Labour market institutions and the industry wage distribution: Evidence from Austria, Norway and the U.S.» *Empirica* 19:181-201.
- Barth, Erling og Josef Zweimüller (1994), «Bargaining structure, wage determination and wage dispersion in 6 OECD countries». *Kyklos* 47:81-93.
- Barth, Erling og Hang Yin (1994), «Karriere- og lønnsforskjeller mellom kvinner og menn i departementene». *Søkelys på arbeidsmarkedet* 11:141-145.
- Barth, Erling og Hang Yin (1996), *Opprykk og karrieremuligheter i Staten*. Rapport 96:22. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Bowman, John og Trygve Gulbrandsen (1998), «Arbeidsgiverorganisasjoner i Norge». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 39:259-290.
- Dale-Olsen, Harald og Geir Høgsnes (1999), *Kjønnsforskjeller i tilleggslønn*. Rapport 99:7. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Ellingsæter, Anne Lise (1991), «Hvorfor jobber pappa overtid? Om årsaker og konsekvenser av fedres lange arbeidstid». I: Runa Haukaa, red., *Nye kvinner, nye menn*. Oslo: AdNotam.
- Ellingsæter, Anne Lise (1992), *Part-time work in European welfare states: Denmark, Germany, Norway and the United Kingdom compared*. Rapport 92:10. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Ellingsæter, Anne Lise (1995), «Kjønn, deltid og fleksibilitet: det norske eksemplet». I: Dag Olberg, red., *Endringer i arbeidslivets organisering*. Rapport 183. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo.
- Elster, Jon (1989), «Wage bargaining and social norms». *Acta Sociologica* 32:113-136
- Elster, Jon (1990), *The cement of society: a study of social order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Engelstad, Fredrik (1988), *Likhet og styring. Et deltakerdemokratisk eksperiment i perspektiv*. Rapport 88:12. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Engelstad, Fredrik (1990), *Likhet og styring. Deltakerdemokratiet på prøve*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Engelstad, Fredrik (1997), «Needs and social justice. The criterion of needs when exempting employees from layoffs». *Social Justice Research* 10:203-224.
- Engelstad, Fredrik (1998), «The significance of seniority in layoffs. A comparative study». *Social Justice Research* 11:103-119.
- Fivelsdal, Egil (1964a), «Organisasjonsgraden blant funksjonærer og tjenestemenn». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 5:56-69.
- Fivelsdal, Egil (1964b), *Funksjonærenes syn på faglige og politiske spørsmål*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fivelsdal, Egil (1965), «Reaksjoner på intolerant ledelse». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 6:268-278.
- French jr., John R. P., Joachim Israel og Dagfinn Ås (1957), *Samarbeid i industribedriften*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning/Universitetsforlaget.
- Gulbrandsen, Trygve (1990), *Aksjeeie blant ansatte*. Rapport 90:3. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Gulbrandsen, Trygve (1993), *Norsk arbeidslivsforskning. En gjennomgang av forskning om arbeidslivet 1950-90*. Rapport 93:2. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Gulbrandsen, Trygve (1994), «Ledere og lønn». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 35:75-104.
- Gulbrandsen, Trygve (1995a), *Etterutdanning av ansatte i private bedrifter*. Rapport 95:16. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Gulbrandsen, Trygve (1995b), «Fagforeninger og opplæring i private bedrifter». *Søkelys på arbeidsmarkedet* 12:169-179.
- Gulbrandsen, Trygve (1996a), «Etterutdanning i private bedrifter». *Sosiologisk tidsskrift* 4:139-160.
- Gulbrandsen, Trygve (1996b), «Lederlønninger og bedriftenes økonomiske situasjon». *Søkelys på arbeidsmarkedet* 13:155-166.
- Gulbrandsen, Trygve (1999), *Eiere og kolleger. Medeierskap i norsk arbeidsliv*. Rapport 99:5. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Gullvåg, Harriet (1951), «Industriarbeidernes innstilling til sitt arbeidsmiljø». *Statsøkonomisk tidsskrift* 65: 258-276.
- Gullvåg, Harriet (1952), «De som skal øke produksjonen». *Statsøkonomisk tidsskrift* 66:268-285.
- Gullvåg, Harriet (1953), *Posisjon og innstillinger hos industriarbeidere*. Nordisk psykologi, monografiserie nr. 6.
- Hanisch, Ted, Helge Halvorsen og Gunvor Strømsheim (1980), *Marked for arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hanisch, Ted (1986), *Fra arbeidsfred til stillingskrig. Motsetning og samvirke i norsk arbeidsliv*. Oslo: Universitetsforlaget
- Hansen, Marianne N. (1995), *Class and inequality in Norway. The impact of social class origin on education, occupational success, marriage and divorce*. Rapport 95:15. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hansen, Marianne N., red (1995), *Deling av arbeid. En utredning av mulige strategier og konsekvenser*. Rapport 95:6. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hardoy, Ines (1994a), *Lønnstilskuddsordninger i Norge. en evaluering*. Rapport 94:5. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hardoy, Ines (1994b), *Bedriftsintern opplæring. En evaluering*. Rapport 94:22. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hardoy, Ines og Hege Torp (1994), *Langtidsarbeidsledighet, dagpenger og aktive arbeidsmarkeds tiltak. En vurdering av «garantiordningen ved 80 uker»*. Rapport 94:20. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hoel, Marit (1991), *Sykepleieryrket: Fra kvinneyrke til profesjon?* Rapport 91:2. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hoel, Marit (1994), *Lønns- og personalpolitiske virkemidler i kommunesektoren*. Rapport 94:19. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hoel, Marit (1995), *Yrkestilpasning og yrkesutvikling. En studie av arbeidstilknytning, yrkeskarrierer og yrkesmotiver blant et kull høgskestudenter*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Hoel, Marit (1997), *Arbeid og kjønn: sosiologiske analyser av yrkesløp*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hoel, Marit, red. (1997), *Fra stat til marked. en analyse av lønnsforskjeller i tre større selskaper*. Rapport 97:4. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

- Hoel, Marit og Bjørn Hvinden (1980), «Arbeidsmarkedspolitik og bedriftslogikk». I: Ted Hanisch, Helge Halvorsen og Gunvor Strømsheim, red., *Marked for arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hoel, Marit og Nille Lauvås (1993), *Lokale lønnsoppgjør – fordelingspolitikk eller individuell belønning?* Rapport 93:14. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Holter, Harriet (1960), «Sosialarbeiderens yrkesrolle». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1:28-49.
- Holter, Harriet (1962), «Enslige kvinner i yrkeslivet». Opprinnelig trykket i «Kvinnerns liv og arbeid», Stockholm. Senere trykket i Harriet Holter (1974), *Kvinnerns liv og arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holter, Harriet (1964), «Ønsker om medbestemmelse og selvbestemmelse på en del norske arbeidsplasser». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 5:3-29.
- Holter, Harriet (1966), «Husmoren: En sosial rolle i omforming». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 7:241-268.
- Holter, Harriet (1970), «Motstands- og avvergeteknikker i sosiale organisasjoner». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 11:173-194.
- Hvinden, Bjørn (1986), *Kolleger i mellom. Arbeidskulturen i servicebedrifter*. Oslo: Oslo: Universitetsforlaget.
- Høgsnes, Geir (1987), *Relativ lønnsutvikling i Norge 1973 til 1985: omfordelling eller stabilitet i posisjoner* Rapport 87:2. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Høgsnes, Geir (1989), «Wage bargaining and norms of fairness. A theoretical framework for analysing the Norwegian wage formation». *Acta Sociologica* 32:339-357.
- Høgsnes, Geir (1994a), *Collective wage bargaining and the impact of norms of fairness – an analysis based on the Norwegian experience. Vol I and II*. Rapport 94:8. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Høgsnes, Geir (1994b), «Lønnsutvikling for ledere i norsk næringsliv fra 1973 til 1992». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 35:543-567.
- Høgsnes, Geir (1995a), «Lønnsdannelse og lønnsoppgjør i første del av 1980-årene». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 36:315-338.
- Høgsnes, Geir (1995b), «Wage determination and the male-female wage gap». I: Fredrik Engestad, Ragnvald Kalleberg, Arnlaug Leira og Lars Mjøset, red., *Institutional aspects of work determination*. Comparative social research 15. Conn.: JAI Press.
- Høgsnes, Geir (1999), *Kroner for krone:lønnsforhandlinger og –fordelinger*. Oslo: Gyldendal AdNotam.
- Høgsnes, Geir og Harald Dale-Olsen (1997), *Fastlønn og tilleggslønn for utvalgte yrkesgrupper i norsk arbeidsliv*. Rapport 97:21 Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Jensen, Ragnhild S. (1994), *Stillingsvurdering og likelønn i staten*. Rapport 94:21. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Kalleberg, Arne og Arne Mastekaasa (1994), «Firm internal labor markets and organizational commitment in Norway and the United States». *Acta Sociologica* 37:269-286.
- Kalleberg, Arne og Arne Mastekaasa (1998), «Organizational size, layoffs, and quits in Norway». *Social forces* 76:1243-1273.
- Lindbekk, Tore (1961), «Filologer og realister i norsk samfunnsstruktur». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 2:117-132.
- Lorentzen, Hilde og Mary Visher (1997), *En evaluering av gjennomføringen av arbeidsmarkedstiltaket KAJA*. Rapport 97:12. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Lund, Jørgen (1978), *Arbeid og miljø i bygning*. Rapport. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Lysgaard, Sverre (1961), *Arbeiderkollektive*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lysgaard, Sverre (1964), «Organisasjonsgraden blant norske arbeidere». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 5:70-84.
- Lysgaard, Sverre (1965), *Arbeidernes syn på faglige og politiske spørsmål*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lysgaard, Sverre og Arnold Havelin (1964), «Bruken av produksjonsutvalg i norske bedrifter». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 5:30-55.
- Mastekaasa, Arne (1987), «Sykelønn og sykefravær». *Søkelys på arbeidsmarkedet* 4:53-59.
- Mastekaasa, Arne (1990), «Kjønnsforskjeller i sykefravær: Betydningen av omsorgsoppgaver og jobbegenskaper». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 31:531-555.
- Mastekaasa, Arne (1992), «Organizational contexts and individual behaviour: Potential and limitations of the Norwegian study of organizations». *Acta Sociologica* 35:141-150.
- Mastekaasa, Arne (1993a), «Union – nonunion wage differentials: individual level and organizational level effects». *European Sociological Review* 9:109-124.
- Mastekaasa, Arne (1993b), «Sykefravær i et kjønnsdelt arbeidsmarked». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 34:127-152.
- Mastekaasa, Arne (1996), «Unemployment and health: Selection effects». *Journal of Community and Applied Social Psychology* 6:189-205.
- Mastekaasa, Arne (1998), *Sykefraværet i Norge 1990-1997. Hva vet vi om utvikling, kjønnsforskjeller og effekter av tiltak?* Rapport 98:10. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Mastekaasa, Arne og Harald Dale-Olsen (1998), *Kjønnsforskjeller i sykefravær*. Rapport 98:9 Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Mastekaasa, Arne og Karen M. Olsen (1998), «Gender, absenteeism, and job characteristics: a fixed effects approach». *Work and Occupation* 25:195-228.
- Nutek (1999), *Flexibility Matters. Flexible enterprises in the Nordic countries*. Report B 1999:7. Stockholm: Nutek.
- Olsen, Karen M. (1997), *Vikarbyråer i vekst*. Rapport 97:11. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Olsen, Karen M. og Arne Mastekaasa (1997), *Forskning om sykefravær – en oppsummering og vurdering av perioden 1980-96*. Rapport 97:3. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Olsen, Karen M. og Hege Torp, red. (1998), *Fleksibilitet i norsk arbeidsliv*. Rapport 98:2. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Rogstad, Jon (1992), *Overtid og bi-arbeid. Omfang og utvikling i 1980-årene*. Rapport 92:3. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Rogstad, Jon (1993), *Overtidsarbeid blant lønnstakere – mulige årsaker*. Rapport 93:13. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Ruge, Mari Holmboe (1965), «Norske utenrikstjenestemenn 1905-1965. En analyse av rekruttering og sosial bakgrunn». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 6:213-234
- Røed, Marianne (1996a), «Education and international migration – theoretical aspects». I: Eskil Wadensjö, red., *The Nordic labour markets in 1990s (Vol 1)*. Amsterdam: Elsevier Science, North Holland.
- Røed, Marianne (1996b), «Educational background and migratory behaviour in the Scandinavian labour markets». I: Eskil Wadensjö, red., *The Nordic labour markets in 1990s (Vol 1)*. Amsterdam: Elsevier Science, North Holland.
- Røed, Marianne (1996c), «Internasjonal migrasjon – en mulig strategi for inntektsøkning i hjemlandet?» *Søkelys på arbeidsmarkedet* 13:107-117.
- Røed, Marianne og Odet Stark (1998), «On the optimal duration of migration» I: Yair Mundlak, red., *Labour, food and poverty*. Houndsmills: Macmillan.
- Røed, Marianne og Sverre Try (1993), *Evaluering av mobilitetsfremmende stønader*. Rapport 93:8. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Raaum, Oddbjørn og Hege Torp (1997), *Labour market training in Norway – effects on earnings*. Rapport 97:46. Bergen-Oslo: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning.
- Schöne, Pål (1996a), *Virksomhetsintern opplæring – bedriftsspesifikk eller overførbart kompetanse?* Rapport 96:15. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Schöne, Pål (1996b), *Innvandrere i arbeidsmarkedet. Evaluering av arbeidsmarkedstiltak*. Rapport 96:15. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Schöne, Pål (1997), *Lønnsforskjeller i staten – en analyse av ansiennitetstillegg, avkastning av*

utdanning og begynnerlønnforskjeller. Rapport 97:20. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Schøne, Pål (1999a), «Fleksibel arbeidsorganisering og produktivitet – en analyse på virksomhetsnivå». *Søkelys på arbeidsmarkedet* 16:59-68.

Schøne, Pål (1999b), *Lønnsdannelse og lønnforskjeller i staten 1987-1998*. Rapport 99:15. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Schøne, Pål, Harald Dale-Olsen og Hang Yin (1999), *Mobilitet på arbeidsmarkedet. Studier av jobb- og arbeidskraftmobilitet i offentlig og privat sektor*. Rapport 99:4. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Tidsskrift for samfunnsforskning (1969), «Norsk samfunnsforskning foran 1970-årene» (diverse forfattere). *Tidsskrift for samfunnsforskning* 10:57-90.

Torgersen, Ulf (1963), «Lederskjiktet innenfor næringslivet: Stabilitet eller fornyelse?» *Tidsskrift for samfunnsforskning* 4:43-55.

Torp, Hege (1994), «The impact of training on employment: assessing a Norwegian labour market programme». *Scandinavian Journal of Economics* 96:531-550.

Torp, Hege (1999), «Hvem vil arbeide hvis det ikke lønner seg? Om arbeidslinja og insentiv-effekter av velferdsstatens ytelser». *Søkelys på arbeidsmarkedet* 16:29-39.

Torp, Hege og Stig P. Pettersen (1989), *Markedet for korttidsarbeid. En utredning om utleie og formidling*. Rapport 89:6. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Torp, Hege og Oddbjørn Raaum (1997), «Bidrar deltakelse på arbeidsmarkedstiltak til å forkorte framtidige arbeidsløshetsperioder?». *Norsk økonomisk tidsskrift* 111:154-184.

Torp, Hege, Oddbjørn Raaum, Erik Hernæs og Harald Goldstein (1993), «The first Norwegian experiment». I: *Measuring labour market measures – evaluating the effects of active labour market policy initiatives*. København: Ministry of labour, Denmark.

Torp, Hege, Pål Schøne og Karen M. Olsen (1998), *Vikarer som leies ut – hvem er og hvilke arbeidsvilkår har de?* Rapport 98:11. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Torp, Hege og Kåre Skollerud, red. (1990), *Organisasjon, arbeidsmiljø og mobilitet. Resultater fra Arbeids- og bedriftsundersøkelsen*. Rapport 90:9. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Try, Sverre (1993), *Evaluering av arbeidsmarkedstiltak rettet mot unge ledige*. Rapport 93:17. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Wadensjö, Eskil, red (1996), *The Nordic Labour Markets in the 1990s (Vol 1 og 2)*. Amsterdam: Elsevier Science (North Holland).

Werner, Anita (1966), «Norske journalister». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 7:37-72.

Ås, Dagfinn (1961), «Lønnsfastsetting og maktbalanse i industribedriften». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 2:103-116.

Henry Valen og Bernt Aardal

Valgforskning i mer enn 40 år

De første systematiske studier av valgførelse i Norge ble satt i gang ved Institutt for samfunnsforskning (ISF) i forbindelse med stortingsvalget i 1957. Initiativtakere var Stein Rokkan og Henry Valen.¹ Med unntak av valget i 1961, er alle etterfølgende stortingsvalg blitt undersøkt. Programmet har hele tiden vært knyttet til ISF.²

De første tilløp til systematiske undersøkelser av valg dukket opp etter stemmerettsreformene i slutten av forrige århundre. Systematiske variasjoner i partifordelingene mellom landsdelene fanget interessen til mange observatører. Det var geografene som først tok opp utfordringen. Basert på informasjon fra enkelte lokalsamfunn laget de kart over partifordelingene, og disse kartene kunne sees i sammenheng med beskrivelser av økonomiske og kulturelle strukturforhold i de tilsvarende geografiske enhetene.³ Aggregerte data ga verdifull informasjon om forholdet mellom politikk og sosial struktur, men de sa ingenting om atferdsmønsteret til den enkelte velger. Utviklingen av moderne intervjueteknikk i årene etter 1. verdenskrig gjorde det imidlertid mulig å nå fram til det enkelte individ. Intervjumetoden ble tatt i bruk for første gang i utforskningen av valg under presidentvalget i USA i 1940 (Lazarsfeld et al. 1944). Selv om undersøkelsen var begrenset til et enkelt lokalsamfunn, satte den valgforskning på agendaen for de nye samfunnsvitenskapene. Først ute var amerikanerne. Fra og med 1952 har det vært gjennomført sys-

1) Se S. Rokkan og H. Valen: *Forslag til opplegg av empiriske undersøkelser av sosiale prosesser og individuelle reaksjoner under stortingsvalget i 1957* (1957). Programmet er utførlig beskrevet i H. Valen og B. Aardal (1994).

2) Da Stein Rokkan flyttet til Bergen i 1958 ble Christian Michelsens Institutt og senere Universitetet i Bergen partnere i programmet. Dette samarbeidet varte inntil 1966. I 1967 ble programmet splittet opp. Rokkan og hans medarbeidere i Bergen tok heretter ansvaret for den videre utvikling av Kommunedatabanken, som i 1970 ble overført til Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste (NSD). Henry Valen og hans medarbeidere ved ISF overtok det fulle ansvar for videreføringen av surveyforskningen.

3) Etter det første rene partivalg i Norge i 1882, ble det således presentert en interessant kommentar av statistikeren Lars A. Havstad, «Stortingsvalgene i 1882» (1882). Den første splittelsen av Venstre i 1888 mellom Moderate Venstre og Rene Venstre førte til en mer omfattende analyse av geografen Andreas M. Hansen. Den ble først presentert i bladet *Ringeren*, men hans arbeid ble senere samlet i en bok om *Norsk Folkepsykologi* (1899).

tematiske landsomfattende undersøkelser av alle presidentvalg og nesten alle kongressvalg. Etter hvert ble det satt i gang valgundersøkelser i de fleste land i Vest-Europa så vel som i andre verdensdeler.

For Norges vedkommende kom det første forsøk allerede ved stortingsvalget i 1949, etter initiativ fra Paul Lazarsfeld, som den gang var gjesteprofessor ved Universitetet i Oslo. Formålet var å studere hvordan planøkonomien innvirket på velgernes holdninger. En student av Lazarsfeld, A. H. Barton, skrev en rapport fra denne undersøkelsen i form av en doktorgradsavhandling, som dessverre aldri ble offentliggjort.⁴ Undersøkelsen ble foretatt i tilknytning til miljøet ved Institutt for samfunnsforskning (ISF). Det var ingen direkte sammenheng mellom Lazarsfelds undersøkelse og det prosjektet som ble satt i gang i 1957, men de to initiativtakerne hadde sitt arbeidssted ved det samme instituttet. Rokkan hadde i flere år vært en av lederne for en komparativ undersøkelse (i sju land) av læreres holdning til internasjonale problemer og politikk, mens Valen hadde studert nominasjoner og lederrekruttering ved stortingsvalg.

HVORFOR STUDERE VELGERNE?

Motivasjonen til å sette i gang med en valgundersøkelse lå både i fagmiljøet og i den politiske situasjon etter krigen. Generelt var det et sterkt ønske om å studere forutsetningene for demokratiske regimer, ikke minst for å kunne forhindre nye autoritære regimer i å vokse frem. Mer spesielt forventet man store politiske endringer, og valg var i den forbindelse både et nærliggende og et oversiktlig felt for empiriske undersøkelser. Det var dessuten en underliggende antagelse at man gjennom studier av politiske og sosiale prosesser kunne klarlegge betingelsene for mer planmessig styring av samfunnet.

Undersøkelsen i 1957 ble organisert rundt to sentrale problemstillinger: For det første *politiske virkninger av sosiale og økonomiske endringsprosesser*. På midten av 1950-tallet var norsk politikk preget av stor stabilitet, samtidig med at dyptgående økonomiske endringsprosesser var under utvikling: sterk industriell vekst, økende overgang fra primærnæringene til sekundær- og tertiærsektorene, økende sosial og geografisk mobilitet, stigende levestandard og endringer i fritidsaktivitetene. Spørsmålet var altså hvordan disse endringene ville slå ut på velgernes atferdsmønster og på forholdet mellom konkurrerende partier. Det andre temaet var spørsmålet om *hvilke krefter som fremmet konsensus og nasjonal integrasjon og derved bidro til å dempe ideologiske spenninger*. Hvordan ville disse tendensene innvirke på velgernes

⁴) Barton, A. H.: *Sociological and Psychological Problems of Economic Planning in Norway*. Ph.D. dissertation. Columbia University, New York, 1954. Tilgjengelig på mikrofilm. Noen hovedresultater fra undersøkelsen ble presentert i Barton 1998.

holdninger, på deres politiske aktiviteter og på karakteren av politiske avgjørelsesprosesser?

Valget i 1957 kom til å bli det siste i rekken av stabile etterkrigsvalg. De forventede politiske endringene manifesterte seg først ved de etterfølgende valgene, særlig etter 1970. Samtidig dukket det opp kontroversielle strids-spørsmål som påvirket konkurranseforholdet mellom partiene. Studiet av dynamiske faktorer i moderne politisk utvikling ble et vedvarende hovedtema i valgforskningsprogrammet. Fordi undersøkelsen i 1957 dannet skole for senere norsk valgforskning, kan det være grunn til å gå noe nærmere inn på denne undersøkelsen.

DEN FØRSTE NORSKE VALGUNDERSØKELSEN

Planleggingen av undersøkelsen i 1957 var klart inspirert av amerikansk valgforskning. Boken *The People's Choice* av Lazarsfeld et al. (1944) ble slukt med glødende interesse. På midten av 50-tallet hadde den såkalte «Michigan»-skolen vunnet en ledende posisjon innenfor feltet. Selv om miljøet ved ISF var orientert i retning av empirisk samfunnsforskning, tok det tid å utvikle faglig kompetanse. De amerikanske undersøkelsene representerte en viktig kilde når det gjaldt formulering av så vel teoretiske begreper som empiriske måleinstrumenter. I tillegg var det et direkte samarbeid med Michigan-gruppen. Både Rokkan og Valen hadde hatt lengre opphold ved Survey Research Center i Michigan, og to ledende forskere fra nevnte miljø, Daniel Katz og Angus Campbell, oppholdt seg i Oslo som gjesteprofessorer i henholdsvis 1957–58 og 1958–59.

På grunn av forskjeller i så vel politiske institusjoner som i politisk kultur, var det selvsagt begrenset i hvor stor grad valgundersøkelser i andre land kunne brukes som forbilde for en studie av norske forhold. Norsk politikk og sosial struktur måtte danne utgangspunktet. Et trekk av spesiell betydning i planleggingsfasen var de vedvarende geografiske variasjoner i partifordelingene, særlig i forholdet mellom ulike regioner. På dette punkt forelå det interessante forskningsresultater, først og fremst Andreas M. Hansens bok om *Norsk Folkepsykologi* (1899). Det kan reises sterk tvil om selve analysen, men hans beskrivelse og kartlegging av det politiske landskap i den første fasen av partiutviklingen representerte en pionerinnsats. Dessverre var det ingen som fortsatte hans arbeid inntil tidlig på 1950-tallet, da en annen geograf, Gabriel Øidne publiserte en bemerkelsesverdig artikkel, «Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet», i *Syn og Segn*, 1957. Deres arbeid ble videreført i valgundersøkelsen i 1957, som omfattet følgende prosjekter:

- En landsomfattende intervjuundersøkelse, der de spurte ble oppsøkt to ganger, før og etter valget.

- En lokal intervjuundersøkelse som omfattet både velgere og ledere i Stavanger-området.
- Et økologisk dataarkiv basert på aggregerte data for hver enkelt av landets kommuner etter 1945.
- Et data-arkiv som omfatter partipersonale, kandidater og valgte representanter ved valget i 1957.

I analysene ble det tatt sikte på å kombinere informasjonen fra disse fire kildene. Spesielt viktig ble koblingen mellom intervjudata og informasjon fra Kommunedatabanken. I senere valgundersøkelser utgjør den landsomfattende intervjuundersøkelsen et hovedelement, skjønt koblingen med økologiske data er stadig like aktuell. Over tid har det skjedd betydelige endringer i intervjudesignet, dels som følge av forbedringer i målemetodene, dels for å tilpasse undersøkelsen til skiftende politiske situasjoner og krav. Fra og med slutten av 1970-årene har man således viet politiske stridsspørsmål økende oppmerksomhet. Likevel har man hele tiden beholdt en kjerne av spørsmål som skal gi grunnlag for sammenligning over tid.

ET RIKT DATAMATERIALE

De 10 landsomfattende intervjuundersøkelsene som til nå foreligger, gir et snitt gjennom det moderne Norges politiske historie. De inneholder opplysninger om norske samfunnsborgeres livssituasjon, holdninger, engasjement og politiske preferanser over en periode på mer enn 40 år. Selv om mye av forskningsinnsatsen konsentreres om nye og aktuelle undersøkelser, gir materialet mulighet for studier av langsiktige utviklingstrekk på en rekke områder. I tillegg til data fra velgerundersøkelsene er partienes prinsipp- og arbeidsprogrammer fra 1884 og fram til årtusenskiftet lagt inn i et elektronisk arkiv som vil bli kontinuerlig oppdatert for kommende perioder i samarbeid med NSD. Dette gir mulighet for interessante og spennende koblinger av ulike typer materiale for studier av politiske utviklingsprosesser over en lang tidsperiode.

Et forholdsvis nytt tema i internasjonal valgforskning gjelder forholdet mellom velgere og politiske ledere. Temaet ble først tatt opp i Stavangerundersøkelsen i 1957,⁵ og det er fulgt opp i senere undersøkelser. Det er samlet inn et materiale om politisk lederskap, som omfatter bakgrunnsdata, holdninger og oppfatninger av politiske spørsmål blant stortingsrepresentanter, samt en kartlegging av nominasjonsprosessene. Sammen med det elektroniske partiprogramarkivet og data fra lederstudiene representerer valgundersøkelsene viktige nasjonale forskningsressurser.

5) Valen og Katz (1964).

SENTRALE INTERESSEFELT OG PROBLEMSTILLINGER

Hvilke problemstillinger har man så vært opptatt av i løpet av mer enn 40 års valgforskning? Svaret på dette spørsmålet er vanskelig å oppsummere i noen korte setninger. Publikasjonslisten omfatter mer enn 20 monografier, nesten 200 tidsskriftartikler, over 100 rapporter og papers, samt en rekke hovedoppgaver og doktorgradsavhandlinger. En oversikt over noen av de viktigste publikasjonene antyder imidlertid både interessefelt og problemstillinger.

RAPPORTERING FRA VALGENE

Det har hele tiden vært en målsetting at det skulle leveres en større rapport for hvert valg. Med få unntak har dette lyktes.

Valget i **1957** ble analysert av Henry Valen og Daniel Katz i boken *Political Parties in Norway* (1964). Analysen, som var begrenset til Stavanger-området, omhandlet både velgere og politiske ledere. Sett i lys av senere politiske endringer gav boken et verdifullt innblikk i politikken i de stabile 1950-årene.

For valget i **1965** ble det ikke skrevet en spesiell bok. Derimot ble dette valget analysert sammen med valget i **1969** av Henry Valen og Willy Martinussen i boken *Velgere og politiske frontlinjer* (1972). Denne boken la hovedvekten på utviklingen av toblokk-systemet samt de økende skiftningene i velgerskaren på 1960-tallet. På bakgrunn av undersøkelsen i 1969 skrev Willy Martinussen boken *Fjerdemokratiet* (1973) som omhandler politisk deltagelse og aktivitet i velgerskaren. Det er den grundigste analysen om dette temaet som hittil er levert her i landet.

Valget i **1973** ble ikke gjort til gjenstand for en spesiell analyse. Valget ble imidlertid dekket i Henry Valens *Valg og politikk. Et samfunn i endring* (1981). Denne boken, som fokuserte på valget i **1977**, omhandlet utviklingen ved valgene siden 1960-årene. I boken ble det presentert en bred analyse av sammenhengen mellom politikk og sosial struktur. Analysen av endringsprosessene ble videreført i rapporten for valget i **1981**: Henry Valen og Bernt Aardal, *Et valg i perspektiv* (1983). Boken fokuserte ellers på «høyrebølgen» og utviklingen i den offentlige opinion, med særlig vekt på nye tendenser blant unge velgere.

Valget i **1985** ble analysert i boken *Velgere, partier og politisk avstand* (1989) av Bernt Aardal og Henry Valen. Boken representerer antagelig den mest omfattende analyse foretatt innenfor forskningsprogrammet av et enkelt valg. Boken fokuserer på målinger av politiske avstander mellom partiene og deres betydning for politiske endringer, holdninger og ideologiske tendenser. Dessuten rettes søkelyset mot kvinnenes venstredreining, samt velgernes tillit til partier og politikere.

Det etterfølgende valg (**1989**) er rapportert av Henry Valen, Bernt Aardal

og Gunnar Vogt, *Endring og kontinuitet* (1990). Som boktittelen antyder, er analysen konsentrert om kortsiktige og langsiktige endringsprosesser. Boken omhandler også lokalvalgene i 1987 som ble fulgt opp i en egen postalundersøkelse. Det ble også laget en egen analyse av kommune- og fylkestingsvalget i 1995 (Valen, Aardal og Berglund 1996).

De to stortingsvalgene i 1990-årene fant sted i en atmosfære preget av politisk ustabilitet. Gjennom de 40 årene som er dekket av valgundersøkelsene har det aldri forekommet tilnærmedesvis så store skiftninger i velgerskaren som nettopp i dette tiåret. Bernt Aardal og Henry Valens bok *Konflikt og opinion* (1995) viser at valget i **1993** i høyeste grad var preget av den pågående debatt om norsk medlemskap i EU, og at skiftningene ved valget i betydelig grad må tilskrives nettopp denne saken. I tillegg ble det lagt stor vekt på analyser av den fallende valgdeltakelsen, effekter av høy arbeidsledighet og underliggende opinionsstrømninger knyttet til miljøvern og ikke minst innvandringskepsis. Den sviktende tillit til partier og politikere ble også satt inn i en større ramme i denne boken.

I **1997** var EU-saken et tilbakelagt stadium, men boken *Velgere i 90-årene* av Bernt Aardal, i samarbeid med Henry Valen, Hanne Marthe Narud og Frode Berglund (1999) viser at striden om Norges forhold til Europa fortsatt ligger som en understrøm blant velgerne, selv om saken totalt sett spilte liten rolle ved dette valget. Spørsmålet om partienes grep på velgerne er blitt gjenstand for ny interesse igjennom Frode Berglunds pågående analyser av partiidentifikasjon. Det viser seg at nedgangen i velgernes identifikasjon med partiene ikke kan tilbakeføres til det stigende utdanningsnivå. Det er ikke slik at yngre velutdannede velgere leder an i løsrivelsen fra partiene. Videre er velgernes tillit til det politiske systemet og de politiske aktørene også grundig analysert i denne boken. Søkelyset rettes dessuten mot ungdom og kvinner, både med hensyn til engasjement, deltakelse, ideologiske orienteringer og politiske preferanser. Boken bidrar ikke minst til å avkrefte mange av de myter om norsk politikk som florerer i massemedia.

Rapportene fra de enkelte valg avspeiler den betydning som er tillagt analysen av politiske stridsspørsmål. Temaet ble forholdsvis lite påaktet i de tidligste undersøkelsene, med unntak av Willy Martinussens bidrag i boken *Velgere og politiske frontlinjer* (Valen & Martinussen 1972) som representerer et nybrottsarbeid i studiet av politiske stridsspørsmål. I tillegg ble abortsakens betydning grundig analysert av Martinussen og Valen (1976) og senere av Ragnar Waldahl (1983; 1995). Fra og med valgundersøkelsen i 1977 er det imidlertid gitt bred plass til analyser av politiske stridsspørsmål. På grunnlag av dette materialet har det vært mulig å studere endringer i offentlig opinion gjennom de siste tyve år, samt kartlegge underliggende ideologiske dimensjoner i norsk politikk.

DOKTORAVHANDLINGER

De mange avhandlinger som er basert på data fra forskningsprogrammet forteller om bredden i programmet. Vi nøyer oss med å nevne fem sentrale doktoravhandlinger:

Henry Valen, *Political Parties in Norway* (1964).

Ragnar Waldahl, *Kommunikasjon og politisk deltakelse* (1984).

Ola Listhaug, *Citizens, Parties and Norwegian Electoral Politics 1957–1985. An Empirical Study* (1989).

Bernt Aardal, *Energi og miljø. Nye stridsspørsmål i møte med gamle strukturer* (1993a).

Hanne Marthe Narud, *Voters, Parties and Governments. Electoral Competition, Policy Distances and Government Formation in Multi-party Systems* (1996).

ØKOLOGISKE ANALYSER

I 1960-årene ble det skrevet flere arbeider basert på materialet fra Kommunedatabanken. Blant de viktigste kan nevnes:

Stein Rokkan og Henry Valen, «Mobilization of the Periphery» (1962) fokuserer på valgdeltagelse og medlemskap i politiske partier. Høyest aktivitetsnivå finner man i sentrale regioner, men økningen i valgdeltagelsen fra hundreårsskiftet og fram til 1950-årene har vært forholdsvis størst i utkantstrøk. Gapet mellom sentrum og periferi har således avtatt merkbart over tid.

Stein Rokkan og Henry Valen «Regional Contrasts in Norwegian Politics» (1964) gir en systematisk framstilling av variasjonene i partienes tilslutning fra den ene region til den andre. Mønsteret fra slutten av forrige århundre har holdt seg over tid (jfr. Hansen, 1899 og Øidne 1957). Materialet viser imidlertid at de regionale forskjellene er langt større i landdistriktene enn i byer og tettsteder. Denne artikkelen presenterer for første gang en konfliktmodell bestående av 6 underliggende skillelinjer i norsk politikk. Modellen ble senere formalisert av S. M. Lipset og Stein Rokkan i *Party Systems and Voter Alignments* (1967), og er brukt i valgundersøkelser i en rekke land. Fra og med 1969 har den utgjort et fast innslag i opplegget av de norske valgundersøkelsene.

Økologiske analyser inngår også i flere kapitler i Rokkans bok, *Citizens, Elections, Parties* (1970), se spesielt kapitlet «Electoral Competition and National Integration». Internasjonalt er Rokkan best kjent for sin innsats i studiet av nasjonsbygging. Det gjaldt særlig kontrasten mellom sentrum og periferi. I arbeidet med dette temaet hentet han mange av sine ideer fra studiet av norske valg. Hans plan om å skrive en bok basert på den landsomfattende velgerundersøkelsen i 1957 ble aldri realisert. Til gjengjeld ytet han et enormt bidrag gjennom sine mange glimrende artikler innenfor forskningsprogrammet. Av nyere arbeider som viderefører sentrale temaer i Stein Rokkans forsk-

ning bør nevnes Tor Bjørklunds doktorgradsavhandling *Periferi mot sentrum* (1999). I denne avhandlingen knyttes begrepsparet sentrum-periferi til analyser av landsomfattende norske folkeavstemninger.

ANDRE PUBLIKASJONER

Foruten de nevnte typer av publikasjoner er det skrevet en rekke artikler og avhandlinger. Vi skal trekke fram noen av de viktigste etter tema:

Analysen der konfliktmodellen står sentralt

Stein Rokkan (1967), «Norway, Geography, Religion and Social Class». Artikkelen er en analyse av utviklingen av det norske politiske system siden 1814. En av Rokkans klassikere.

Henry Valen og Stein Rokkan (1974), «Norway: Conflict Structure and Mass Politics in a European Periphery». En analyse av forholdet mellom valgfaterferd i 1965 og underliggende konfliktlinjer i systemet. Artikkelen er et bidrag til et internasjonalt samleverk, der konfliktmodellen legges til grunn. Et samleverk om samme tema (1992), *Electoral Change*, redigert av Mark Franklin, Tomas Mackie og Henry Valen, retter søkelyset på den politiske utvikling i forhold til sosial struktur fra 1960-årene til 1980-årene. I sin artikkel om Norge viser Henry Valen at svekkelsen av de sosiale båndene også har gjort seg gjeldende her i landet, men i noe mindre grad enn i andre land.

Bernt Aardals artikkel «Hva er en politisk skillelinje?» (1994) reiser med utgangspunkt i skillelinjemodellens opprinnelse og bruk spørsmålet om modellens teoretiske status og ambisjonsnivå. Sentralt står diskusjonen av modellens begrensninger, men også de muligheter den åpner for fremtidige analyser. Modellen utgjør for øvrig et viktig teoretisk fundament for mange av de analyser som er foretatt i forbindelse med de enkelte valg (se punkt a). Endelig bør nevnes en nylig utkommet antologi, *Challenges to Representative Democracy. Parties, Voters and Public Opinion* (1999), redigert av Hanne Marthe Narud og Toril Aalberg. Boken gir samlet et godt uttrykk for mange av de temaer som har stått sentralt i valgforskningsprogrammet og inneholder bidrag fra tre medlemmer av forskerteamet ved ISF, Bernt Aardal, Henry Valen og Hanne Marthe Narud. Mange av de øvrige bidragsyterne har dessuten basert sine analyser på data fra valgundersøkelsene.

Nominasjon og representasjon

Også her er det naturlig å begynne med en klassiker av Stein Rokkan (1966), «Numerical Democracy and Corporate Pluralism». Med utgangspunkt i norsk politikk på 1960-tallet introduserer han en ny oppfatning av den politiske styringsprosess: Politiske avgjørelser blir fattet i et samspill mellom den representasjon som framkommer gjennom valg på den ene side, og på den andre

siden en korporativ kanal, der mektige interesseorganisasjoner fremmer sine ønsker og krav, mer eller mindre på tvers av partilinjene. Artikkelen gav støtet til en ny retning innenfor valgforskningen, den såkalte «nykorporativismen». Modellen er behandlet i en rekke internasjonale publikasjoner. Den inntar også en fremtredende plass i det første større verk om politisk representasjon i Norge, *Parliamentary Representation. The Case of the Norwegian Storting* av Donald Matthews og Henry Valen (1999). Boken er basert på velgerdata fra valget i 1985 og spørreskjemaundersøkelser av organisasjonseliter i partiene og av de valgte stortingsrepresentantene for perioden 1985–89. Forskere fra valgforskningsprogrammet deltar også i en komparativ nordisk undersøkelse av politisk representasjon som for tiden er under utgivelse, *Beyond Westminster and Congress. The Nordic Experience*.⁶ Partienes utvelgelse av kandidater ved valgene utgjør et viktig element i representasjonsprosessen. Temaet har stått sentralt i valgforskningen helt fra starten i 1957. Det gjelder dels selve organisasjonsprosessen i forbindelse med nominasjonene (Valen, 1958; 1988), dels det sosiale mønster i kandidatrekutteringen (Valen, 1966), dels nominasjonenes politiske innhold (Skare, 1994), og endelig massemedienes økende betydning for utvelgelsen av kandidater (Narud, 1991; 1993).

Medienes betydning

Medienes betydning i valgsammenheng fanget tidlig valgforskernes interesse. Særlig bør nevnes Stein Rokkans og Per Torsviks (1972) analyse av forholdet mellom pressen, velgerne og partiene. Valen og Torsvik (1967) studerte hvilken betydning innføringen av fjernsynet hadde på valgdeltakelsen. Det mest omfattende arbeidet på dette feltet er imidlertid Ragnar Waldahls doktoravhandling *Kommunikasjon og politisk deltakelse* (1984).

Innholdsanalyse

Selv om surveyforskning og økologiske studier har stått sentralt innenfor Valgforskningsprogrammet, har man også tatt i bruk andre typer data og analyseteknikker. Det gjelder ikke minst innholdsanalyse av offentlige dokumenter, medieinnhold og partiprogrammer (Grønmo, 1971; Pettersen, 1973; Aardal, 1979; Narud, 1988). Det kan også nevnes at Bernt Aardal og Hege Skjeie har hatt ansvaret for en omfattende innsamling av samtlige norske partiers programmer fra 1884 til 2001. Programmene er skannet og lagret på en CD-ROM i samarbeid med Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste. Det er utviklet et eget program som gjør det mulig med varierte søkemuligheter i hele eller deler av tekstmaterialet.

6) Boken, som vil bli utgitt på Ohio State University Press i 2000, blir redigert av Peter Esaiasson og Knut Heidar.

Institusjonelle rammebetingelser – valgordninger

Hvordan bidrar valgsystemet til å forme de alternativer som foreligger ved et valg? Dette spørsmålet som lenge har opptatt parti- og valgforskere, har også stått sentralt i det norske valgforskningsprogrammet. Bjørn Kristvik og Stein Rokkan (1964) laget en fremstilling av utviklingen av det norske valgsystemet fra 1880-årene og opp til 1953. Samspeilet mellom partiu utvikling og endringer i valgsystemet står sentralt i dette arbeidet. Det samme perspektiv går igjen i flere publikasjoner som omhandler den politiske utvikling. Særlig gjelder dette Rokkan (1967), Valen (1981) og Matthews & Valen (1999). Bernt Aardal (1997) har på sin side gitt en historisk oversikt over utviklingen av den norske valgordningen fra 1814 og frem til i dag. Også her er hovedvekten lagt på de politiske konsekvenser av endringer i rammebetingelsene. Gjeninnføringen av listeforbundsordningen i forbindelse med stortingsvalget i 1985 representerte et interessant eksperiment i politisk representasjon. Ulike sider ved denne ordningen ble grundig analysert av Henry Valen (1994). Alle disse publikasjonene er konsentrert om norsk politikk. Stein Rokkan (1968) rettet imidlertid oppmerksomheten også mot valgordningenes betydning for utviklingen av politisk konfliktstruktur rent generelt.

Valgsystemets viktigste oppgave er å omdanne stemmer til mandater. Men de enkelte valgordningene er sammensatt av svært mange enkeltbestemmelser som gjør det vanskelig å overskue de faktiske konsekvenser både på kort og lang sikt. Innenfor rammen av Valgprosjektet har Bernt Aardal utviklet et datasimuleringsverktøy kalt *Celius* der man kan foreta mandatberegninger for en lang rekke valg med ulike valgordninger og varierende bestemmelser. Programmet kan også brukes til å følge den politiske utvikling gjennom de månedlige partibarometre, med vekt på hvilke utslag partienes oppslutning får for deres mandatsjanser på Stortinget. Gjennom et slikt simuleringsverktøy er det mulig å foreta systematiske analyser av valgsystemets betydning, samtidig som det har vist seg å ha stor pedagogisk verdi for skoleelever og studenter.⁷

FREMTIDIGE UTFORDRINGER

Mens valgforskningens første år var preget av at studieobjektet – velgere og partier – over lengre tid var preget av stabilitet, er situasjonen nå en helt annen. Samfunnsmessige endringer i høyt tempo setter nye og store krav til partier, politikere og det politiske system. Valgforskningen har vist at mange populære oppfatninger og forestillinger om sentrale samfunnsmessige og politiske prosesser bygger på sviktende grunnlag. Solid kunnskap og innsikt er derfor avgjørende for å kunne forstå hva disse endringene egentlig innebærer.

7) Mandatberegnings- og valgsimuleringsprogrammet *Celius* benyttes i dag i samfunnsfagsundervisningen i en rekke videregående skoler. Se Aardal (1993b).

Den økende globalisering og internasjonalisering vil få konsekvenser også for det norske partisystemet. Spørsmålet er hvordan velgere og partier forholder seg til en slik utvikling, og ikke minst hvilken betydning det vil få for samfunnsborgernes oppslutning om demokratiske institusjoner, aktører og prosesser. Det vil derfor være behov for et sterkt fagmiljø som kan følge utviklingen gjennom systematisk empirisk forskning, samtidig som det kan sikre rekruttering og videreutvikling av faglig kompetanse. Mer konkret kan målsetningene formuleres i følgende hovedpunkter:

DATAMATERIALE, KOMPETANSE OG ANSVAR

Verdien av de etablerte tidsserier ligger særlig i at disse videreføres i årene fremover, samtidig som man fanger opp nye underliggende strømninger i befolkningen. Videre knytter det seg stor interesse til selve valgkampen som har fått økende betydning i senere år. Det henger ikke minst sammen med at kampen om den politiske dagsorden er blitt et dominerende tema i forbindelse med valgene. Spørsmålet er derfor hvordan bestemte stridsspørsmål utkrystalliseres i løpet av valgkampen, og hvilke aktører som bidrar til utvelgelsen. Søkelyset bør i særlig grad rettes mot massemedienes og de politiske lederes rolle i valgkampen. I forlengelsen av disse problemstillingene ligger det også en forpliktelse til å opprettholde og videreutvikle forskningskompetanse som tar ansvar for valgforskningen over tid, og som kan sørge for et helhetlig design.

INTERNASJONALT SAMARBEID OG KOMPARATIVE ANALYSER

I løpet av de mange år Valgforskningsprogrammet har eksistert, har det vært etablert mange kontakter med kolleger i en rekke land. I de siste ti år har dette samarbeidet blitt fastere organisert i Komiteen for forskning om valg og representativt demokrati (ICORE). Dette samarbeidet har foreløpig resultert i en felles spørsmålsmodul som er stilt i valgundersøkelser i en lang rekke land (1997 i Norge). I tillegg foreligger det konkrete planer for et ytterligere samarbeid når det gjelder samordning av spørreskjemaer og analyser sammen med valgforskningsprogrammer i Canada, Tyskland, Storbritannia, USA, Sverige og Nederland. Det er dessuten opprettet et spesielt forskningsnettverk knyttet til studier av politisk representasjon i Europa, finansiert av EU. Innenfor rammen av det såkalte TMR (Training and Mobility of Researchers) skjer det i tillegg en utveksling av yngre forskere mellom deltagende institusjoner innenfor EU/EØS området.

NYE TEORETISKE PERSPEKTIVER

Norsk valgforskning har helt fra begynnelsen hatt en klar teoretisk forankring i Stein Rokkans og Henry Valens skillelinjemodell. Som nevnt spilte de første

empiriske analysene av norsk velgeratferd en viktig rolle for senere internasjonal modellbygging. De store sosiale og politiske endringene i de siste decennier har utvilsomt også hatt konsekvenser for de teoretiske perspektiver som legges til grunn for de empiriske analysene. Forklaringskraften til Rokkan og Valens modell er blitt klart svekket over tid, selv om man skal være forsiktig med å avskrive den helt. På enkelte områder – ikke minst viste det seg under EU-debatten – spiller sosiale, geografiske og kulturelle kjennetegn fortsatt en viktig rolle. Fra enkelte hold er det blitt hevdet at norsk valgforskning i for stor grad har vært bundet til den strukturelle skillelinjemodellen og at man i for liten grad har fokusert på avviket mellom det tradisjonelle partimønsteret og tidens nye problemer.⁸ I særlig grad har man pekt på den betydning som økende individualisering og globalisering har for hvordan velgerne oppfatter verden rundt seg og for deres vurderinger av politiske alternativer. De etablerte politiske partiene er i for stor grad opphengt i industrisamfunnets konflikter og klarer ikke å møte de utfordringer som preger det postindustrielle informasjonssamfunnet, blir det hevdet. Kravet om raske omstillinger nasjonalt og økende samhandling internasjonalt peker i retning av at fremtidens politiske skillelinjer kan komme til å ligge i skjæringspunktet mellom det tradisjonelle og det endringsorienterte på den ene akse og mellom det nasjonale og det globale på den andre. Det avgjørende spørsmålet er imidlertid i hvilken grad velgerne fanger opp nye motsetninger og forholder seg til dem når de foretar sine valg. Foreløpig har det empiriske underlaget for påstandene om helt nye paradigmer vist seg å være svakt (se Aardal et al. 1999:65ff). Men, uansett peker diskusjonen om gamle og nye skillelinjer på noe viktig: Man skal være varsom med å bli forblindet av de teoretiske perspektiver og modeller som (nødvendigvis) ligger til grunn for den forskning man utfører. I den forbindelse er det imidlertid viktig å vurdere ulike typer forklaringsfaktorer opp mot hverandre og teste dem ut fra foreliggende empirisk materiale, slik at man ikke ender opp med en ufruktbar diskusjon av hvilke faktorer som «burde» være sentrale. En åpen teoretisk diskusjon og empirisk testing av ulike perspektiver og modeller vil være en avgjørende forutsetning for å kunne forstå den videre utvikling både sosialt, kulturelt og politisk.

FORMIDLING

Til sist kan det være grunn til å stanse litt ved den formidlingsvirksomhet som har vært en viktig bestanddel av Valgforskningsprogrammet. Gjennom mer enn 40 år har det vært formidlet kunnskap og innsikt fra valgundersøkelsene til et bredt sammensatt publikum, bestående av politikere, forvaltning, partier, organisasjoner, media og interesserte samfunnsborgere. På denne måten

8) Se Sejersted, 1997.

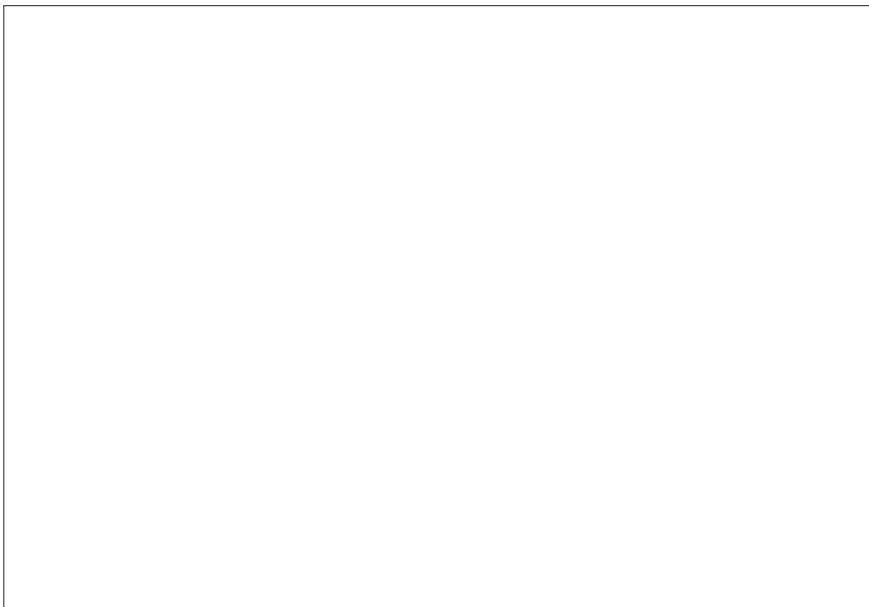
har man ikke bare tilført det norske folk kunnskaper om forskningsresultater, men også bidratt til å forme det analytiske språk som benyttes for å forstå hva som skjer og hvorfor det skjer. Henry Valen ble i 1999 tildelt Norges Forskningsråds pris for fremragende forskningsformidling for sin innsats på dette feltet. Aktiv formidling til et bredt publikum vil være en viktig oppgave også i årene fremover.

REFERANSER

- Barton, Allen H. 1954. *Sociological and Psychological Problems of Economic Planning in Norway*. Ph.D.-avhandling. New York: Columbia University.
- Barton, Allen H. 1998. «Occupational Class and Vote in the 1949 Norwegian Election.» *Scandinavian Political Studies*, 71-85.
- Bjørklund, Tor. 1999. *Periferi mot sentrum. Landsomfattende folkeavstemninger i Norge*. ISF-rapport 99:8, Doktoravhandling, Universitetet i Oslo.
- Franklin, Mark, Tom Mackie and Henry Valen. 1991. *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grønmo, Sigmund. 1971. *Yrkesbefalets forhold til sine sosiale omgivelser*. Hovedfagsoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Hansen, Andreas M. 1899. *Norsk Folkepsykologi*. Kristiania: Jacob Dybwads Forlag. Ny utgave Det Nørøne Forlag, Oslo, 1934 og 1943.
- Havstad, Lars A. 1882. «Stortingsvalgene i 1882.» *Nyt Tidsskrift*, 587-592.
- Kristvik, Bjørn og Stein Rokkan. 1964. *Valgordningen*. Bergen: Chr. Michelsens Institutt. Mimeo.
- Lazarsfeld, Paul F., Bernhard Berelson, and Hazel Gaudet. 1944. *The People's Choice*. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lipset, Seymour M. and Stein Rokkan (eds.). 1967. *Party Systems and Voter Alignments*. New York: The Free Press.
- Listhaug, Ola. 1989. *Citizens, Parties and Norwegian Electoral Politics 1957-1985. An Empirical Study*. Trondheim: Tapir. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Trondheim.
- Martinussen, Willy. 1973. *Fjerdemokratiet*. Oslo: Gyldendal.
- Martinussen, Willy og Henry Valen. 1976. «Makt og moral», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, vol. 17, no.1.
- Matthews, Donald R. and Henry Valen, 1999. *Parliamentary Representation. The Case of the Norwegian Storting*. Columbus: Ohio State University Press.
- Narud, Hanne Marthe. 1988. *Vis meg din liste og jeg skal si deg hvem du er! Avisenes dekning av nominasjoner. En innholdsanalyse av en del avisers omtale av nominasjonene foran stortingsvalget i 1965 og 1985*. Hovedfagsoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Narud, Hanne Marthe. 1991. «Fra oppgjør på kammerset til spill for åpen scene: Rekruttering av kandidater til stortingsvalg.» *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift*, vol. 7(3).
- Narud, Hanne Marthe. 1993. «Nominasjoner og presse,» L. Svåsand og K. Heidar (red.). *Partiene i endring*. Bergen: Alma Mater.
- Narud, Hanne Marthe. 1996. *Voters, Parties and Governments. Electoral Competition, Policy Distances and Government Formation in Multi-party Systems*. Oslo. ISF-rapport 96:7. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo.
- Narud, Hanne Marthe and Toril Aalberg (red.). 1999. *Challenges to Representative Democracy*, Bergen: Fagbokforlaget.
- Pettersen, Per Arnt. 1973. *Konfliktlinjer og partistrategi. En analyse av partiprogrammene foran stortingsvalget i 1969*. Hovedfagsoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo.

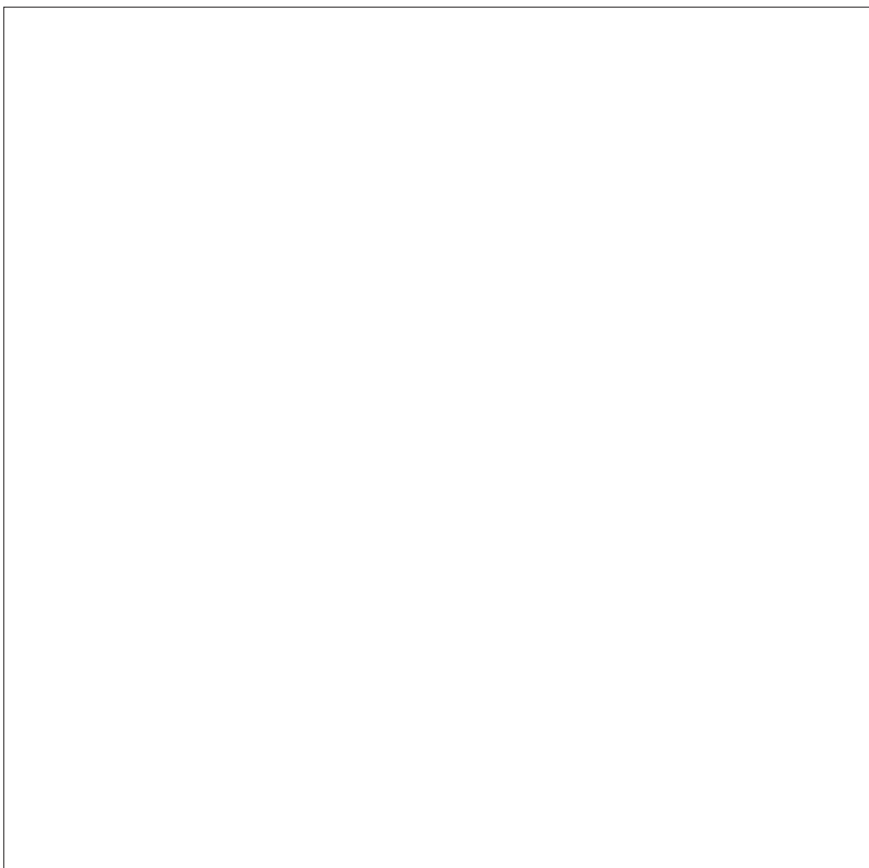
- Rokkan, Stein og Henry Valen. 1957. *Forslag til opplegg av empiriske undersøkelser av sosiale prosesser og individuelle reaksjoner under stortingsvalget i 1957*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Rokkan, Stein and Henry Valen. 1962. «Mobilization of the Periphery.» In *Approaches to the Study of Political Participation*, edited by Rokkan, Stein. Bergen: Chr. Michelsens Institutt.
- Rokkan, Stein and Henry Valen. 1964. «Regional Contrasts in Norwegian Politics.» In *Cleavages, Ideologies and Party System*, edited by Allardt, E. and Y. Littunen. Helsinki: Westermarck Society.
- Rokkan, Stein. 1966. «Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism.» In *Political Opposition in Western Democracies*, edited by Dahl, Robert A. New Haven: Yale University Press.
- Rokkan, Stein. 1967. «Geography, Religion and Social Class. Crosscutting Cleavages in Norwegian Politics.» In *Party Systems and Voter Alignments*, edited by Lipset, Seymour M. and Stein Rokkan. New York: The Free Press.
- Rokkan, Stein. 1968. «Electoral Systems», pp. 6-21 in David Sills (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*, London: Crowell Collier & Macmillan, Inc.
- Rokkan, Stein. 1970. *Citizens, Elections, Parties*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Rokkan, Stein og Per Torsvik. 1972. «Presse, velgere og lesere», i *Politisk kommunikasjon og massemedia*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Sejersted, Francis. 1997. «Parlamentarismens suspensjon og embedsmannsstatens gjenkomst.» *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr.1, 14. årg.
- Skare, Audun. 1994. *Kandidatutvelgelsens politiske innhold. Politisk utvelgelse og politiske endringer*. Oslo. Institutt for statsvitenskap. Hovedfagsoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Valen, Henry. 1958. «Factional activities and nominations in political parties.» *Acta Sociologica*, vol.3 (4):183-199.
- Valen, Henry and Daniel Katz. 1964. *Political Parties in Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Valen, Henry. 1966. «The recruitment of parliamentary nominees in Norway.» *Scandinavian Political Studies*, vol. I:121-166.
- Valen, Henry og Per Torsvik. 1967. «Økningen i valgdeltakelsen i 1963 og 1965», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr.23, s.187-218.
- Valen, Henry and Willy Martinussen. 1972. *Velgere og politiske frontlinjer*. Oslo: Gyldendal.
- Valen, Henry and Stein Rokkan. 1974. «Norway: Conflict Structure and Mass Politics in a European Periphery.» In *Comparative Electoral Behavior*, edited by Rose, Richard. New York: The Free Press.
- Valen, Henry. 1981. *Valg og politikk. Et samfunn i endring*. Oslo: NKS-Forlaget.
- Valen, Henry and Bernt Aardal. 1983. *Et valg i perspektiv. En studie av stortingsvalget 1981*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Valen, Henry. 1988. «Norway: decentralization and group representation.» In M. Gallagher and M. Marsh (eds.). *Candidate selection in comparative perspective*. London: Sage Publications.
- Valen, Henry, Bernt Aardal, and Gunnar Vogt. 1990. *Endring og kontinuitet. Stortingsvalget 1989*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Valen, Henry and Bernt Aardal. 1994. «The Norwegian programme of electoral research.» *European Journal of Political Research*, 1994, 287-309.
- Valen, Henry. 1994. «List Alliances: An Experiment in Political Representation», pp. 289-321 in M. Kent Jennings and Thomas E. Mann (eds.): *Elections at Home and Abroad. Essays in Honor of Warren E. Miller*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Valen, Henry, Bernt Aardal og Frode Berglund. 1996. *Velgervandringer og sviktende valgdeltakelse. Kommune- og fylkestingsvalget i 1995*, Rapport 96:13, Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Waldahl, Ragnar. 1983. «Opinion og politikk. Abortsaken i norsk politikk 1969-1981», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, vol. 24, nr. 6, s.511-536.
- Waldahl, Ragnar. 1984. *Kommunikasjon og politisk deltakelse*. Oslo, Institutt for presseforskning. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo.
- Waldahl, Ragnar. 1995. «Kampen om det ufødte liv. Abortopinionens utvikling 1969-1993.» *Sosiologisk tidsskrift* nr. 2:95-112.
- Øidne, Gabriel. 1957. «Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet.» *Syn og Segn*, 1957, 97-114.
- Aardal, Bernt. 1979. *Økonomi, ideologi og strategi. En komparativ analyse av EF-debatten i norske og danske organisasjonstidsskrifter 1961-72*. Magistergradsavhandling i statsvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Aardal, Bernt and Henry Valen. 1989. *Velgere, partier og politisk avstand*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Aardal, Bernt. 1993a. *Energi og miljø. Nye strids spørsmål i møte med gamle strukturer*. Oslo: ISF-rapport 93:15, Doktoravhandling, Universitetet i Oslo.
- Aardal, Bernt. 1993b. *Celius. Undervisningsopplegg om valg og valgordninger*, Bergen: Norsk samfunnsvitenskapelig Datatjeneste
- Aardal, Bernt. 1994. «Hva er en politisk skillelinje? En begrepsmessig grenseoppgang.» *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 217-248.
- Aardal, Bernt and Henry Valen. 1995. *Konflikt og opinion*. Oslo: NKS-Forlaget.
- Aardal, Bernt. 1997. *Electoral Systems in Norway 1814-1997*, Paper presented at the UCI Conference on Evolution of Electoral Systems and Party Systems in the Nordic Countries, Laguna Beach, California, December 12-13, 1997.
- Aardal, Bernt, i samarbeid med Henry Valen, Hanne Marthe Narud, and Frode Berglund. 1999. *Velgere i 90-årene*. Oslo: NKS-Forlaget.

Erik Rinde (1919–1994), instituttets første organisator. Direktør fra 1952 til 1973, medlem av instituttets styre 1950–1994, styrets formann 1950–1977 og 1988–1994.

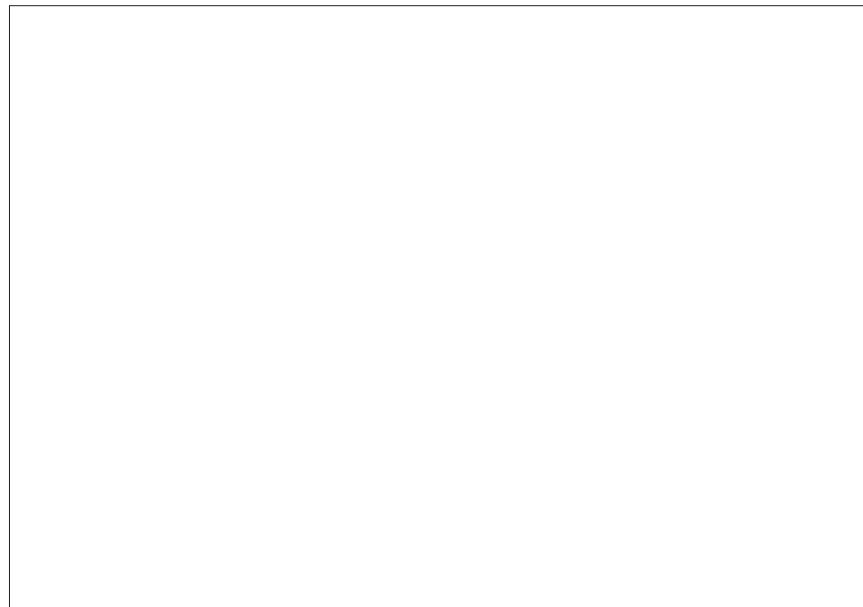
(Scanfoto/Karina Jensen)

Vilhelm Aubert (1922–1988), professor i retts sosiologi fra 1963 og professor i sosiologi 1971–1988. Som forsker sto Aubert i spissen for en rekke større prosjekter ved Institutt for samfunnsforskning, bl.a Profesjonsprosjektet og Isolasjonsprosjektet. Han var en av instituttets grunnleggere – medlem av styret 1950–1988, og styreleder 1977–1988.

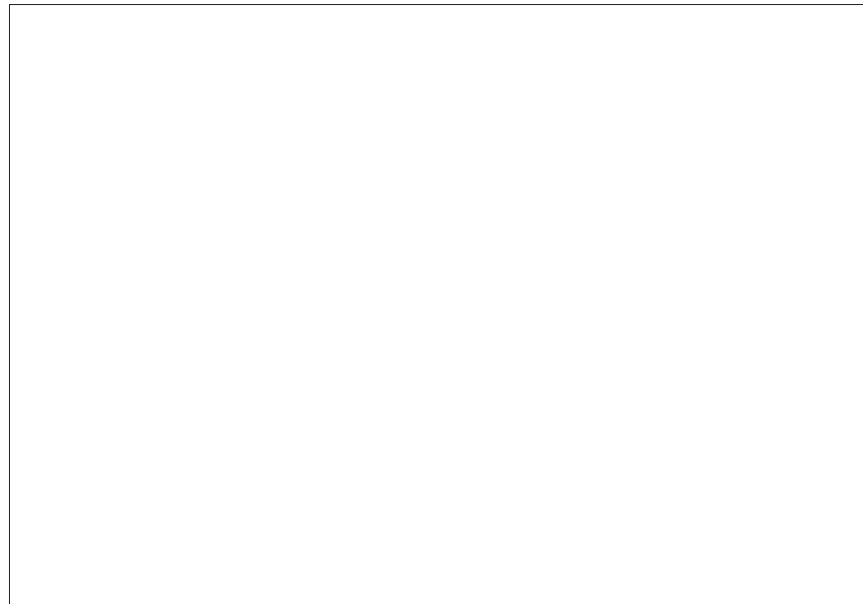
(Lagunes Hviendahl / Dagbladet)

(Scanpix)

Stein Rokkan (1921–1979) og Henry Valen, fotografert i 1957 da det første Valgforskningsprosjektet ble igangsatt. Rokkan flyttet kort tid etter til Bergen, mens Valen har vært en drivende kraft i Valgforskningsprosjektet i alle år siden.

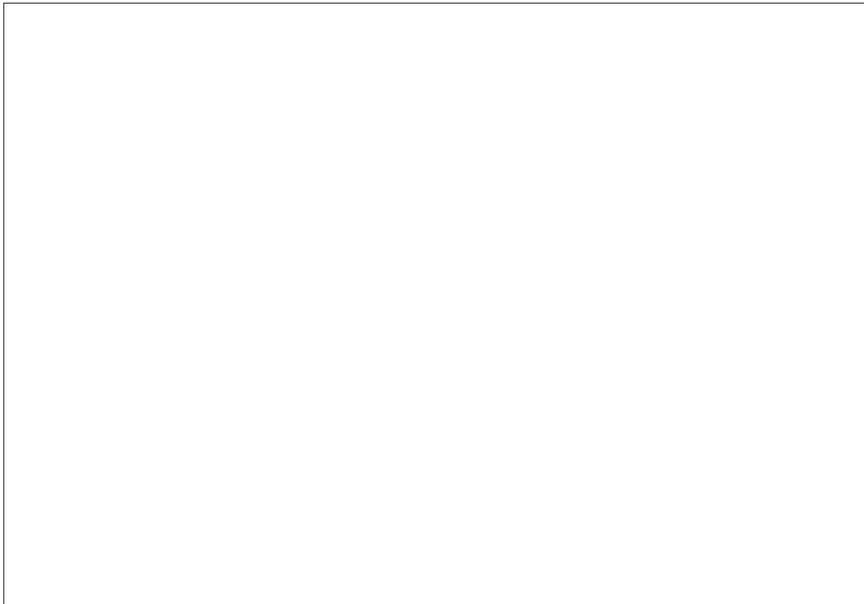
I begynnelsen av 1980-årene hadde instituttet besøk av nestoren i amerikansk statsvitenskap, professor Robert A. Dahl ved Yale University. Her sammen med Henry Valen (t.v.) og daværende instituttleder Ted Hanisch (t.h.)

Innvielsen av Vilhelm Auberts Minneforelesning september 1991. Den første minneforelesningen ble holdt av Robert K. Merton. Merton var en av Auberts lærere ved hans opphold ved Columbia University i 1940-årene. Ragnvald Kalleberg (t.v) og Fredrik Engelstad (midten) har fra begynnelsen organisert den årlige minneforelesningen.

Harriet Holter (1922–1997) i samtale med Helga Maria Hernes. Holter var knyttet til instituttet fra begynnelsen i 1950 til 1969. Hun var utdannet sosialøkonom og hennes forskning ved instituttet var for en stor del knyttet til arbeidsliv. Samtidig ble hun landets fremste pioner innen forskning om kjønnsroller og kjønnsdifferensiering. Helga Maria Hernes videreførte kjønnsforskningen ved ISF som forskningsleder 1983–1988 og som forsker i 1990.

(Bibliotek/ Aarhus, Scanpix)

Arnlaug Leira

Kjønn – et sosialt kjennetegn?

I en mye sitert artikkel har Harriet Holter lagt fram en analyse av linjeskift i den skandinaviske kvinneforskningens historie. Den første fasen, den sosial-filosofiske, løper fra ca 1850 til 1930. Deretter følger en empirisk-positivistisk fase som går fram til midten av 1960-tallet, en periode som ellers ofte karakteriseres som kjønnsrolleforskningens glansperiode. Fra slutten av 1960-tallet innledes en ny fase, en kritisk, ny-feministisk og til dels marxistisk inspirert fase med foreløpig tyngdepunkt i midten av 1970-åra (her gjengitt etter Holter 1977). I kortversjonen identifiseres denne siste perioden ofte som den nye kvinnforskningens periode, der avslutningen eller videreføringen foreløpig er uavklart. Tidligere hadde Holter (1962) hevdet at «kjønn var et sosialt kjennetegn». I 1977 drøfter hun også andre trekk ved kvinneforskningens kvinnesyn og forståelse av kjønn i de nevnte fasene.

Utover dette, og noe på tvers av den faseinndelingen Holter gir, vil jeg framholde to tradisjoner som har vært viktige i de siste 40–50 års tenkning om kvinner og kjønn. Den ene er tradisjonen fra Simone de Beauvoir, som reiser spørsmål om hvordan 'kjønn' blir skapt, om hvilke kjønnsforskjeller som blir gjort sosialt betydningsfulle, hvordan og hvorfor – en videreføring av hennes vidgjetne innledning til *Det annet kjønn* fra 1949: «One is not born, but rather becomes, a woman.» (her sitert etter en engelsk utgave fra 1970). En annen tradisjon er knyttet til spørsmål som gjelder kvinners politiske og sosiale rettigheter, og hvordan de skal begrunnes; enten gjennom at kvinner og menn er grunnleggende like eller ved å framheve naturgitte forskjeller mellom kjønnene. I en mer generell drøfting er det disse spørsmålene Carole Pateman (1987) har referert til som 'Wollstonecraft's dilemma', som også har angitt hovedtema i feministisk demokrati- og velferdstatsforskning på 1980- og 1990-tallet. Spørsmål om hvordan kvinners rettigheter skal begrunnes har dessuten inngått som en av kvinnebevegelsens store utfordringer i det tjuende hundreåret.¹

1) Stor takk til biblioteket ved Institutt for samfunnsforskning ved Sven Lindblad for all hjelp med å finne fram materiale som ellers er vanskelig tilgjengelig. Takk også til Anne Lise Ellingsæter og Fredrik Engelstad.

I denne skissen er det ikke mulig å fotfølge innflytelsen fra Beauvoir og Wollstonecraft gjennom den nyere kvinneforskningens historie; ofte er den også mer implisitt til stede, som klangbunn for de spørsmål den nyere forskningen reiser. Men den gir bakgrunn for å risse opp noen sentrale tema og perspektiver i forskningen om kjønn og samfunn fra 1960-tallet til 1990-tallet. Hovedvekt er lagt på norske og i noen grad skandinaviske bidrag, spesielt fra sosiologi,² mens det bare gis enkelte henvisninger til den omfattende internasjonale diskusjonen. For en videre drøfting av nittitallets fagdebatter, se Anne Lise Ellingsæters artikkel.

KJØNN SOM SOSIALE ROLLER

Begrepet 'sosial rolle' ble ofte definert som summen av de normer og forventninger som rettet seg til et individ i en bestemt stilling eller posisjon (eller status). Rollen kunne nærmest beskrives som et system av rolleforventninger (Allardt og Littunen 1962, Aubert 1964), som m.a. bidrog til å skape forutsigbarhet i sosial samhandling. Normene måtte læres, internaliseres gjennom sosialiseringprosessen, forventningene fra omverdenen likeså. Det var vanlig å skille mellom rollen og individets rollepresentasjon, eller rolleatferden. Et individ kunne imidlertid møte ulike forventninger til en og samme rolle. Dessuten kunne individet ha flere roller, og møte forventninger som var motstridende. Rollekonflikt var dermed en vanlig erfaring, og den yrkesaktive kvinnens situasjon ble ofte brukt som eksempel på en slik opplevd eller reell rollekonflikt. Forestillingen om det normstyrte individet var kanskje mindre framtredd i skandinavisk enn i nord-amerikansk sosiologi, men også i USA kom det sterke protester mot sosiologiens overdrevne forestillinger om sosialiseringens betydning for menneskelig atferd (Wrong 1961).

Begrepene om posisjon/status og rolle var viktige elementer i sosiale systemer, som ofte ble beskrevet som nettverk av statuser eller roller. Gjennom rollen(e) ble individet forbundet med de sosiale systemene. For å beskrive sosiale roller, klassifisere og sammenlikne dem ble Talcott Parsons' mønstervariable flittig brukt. I den Parsonianske tenkning på femtitallet framstår den kjønnsmessige arbeidsdeling mellom ektefeller eller mellom mor og far som nødvendig for å imøtekomme både familiens og yrkeslivets behov, en forståelse som fikk stor betydning for kjønnsrolleforskningen i den vestlige verden (Parsons 1955). Parsons antok også at en bestemt type kjønnsrolledifferensiering, det vil si en spesialisering mellom ektefeller med hensyn til økonomisk forsørgelse (the husband economic provider role) og sosialisering og

2) Framstillingen og eksemplene bærer nok også preg av mange års erfaring fra ISFs tverrfaglige kvinneforskningsgruppe.

omsorg, var positiv for kvinner, menn og barn og dessuten for familie, yrkesliv og samfunnet som helhet.

KJØNNSROLLEFORSKNINGEN

Kjønnsrolleforskningen skyter fart i nord-amerikansk samfunnsforskning i etterkrigstida, og impulsene derfra bidrar til en blomstrende interesse for forskning om kjønnsroller og sosial struktur også i Skandinavia i 1950- og 60-åra. Men mens den amerikanske kjønnsrolleforskningen etter hvert ble heftig kritisert, bl. a. av Betty Friedan (1963), for en konservativ og til dels biologiserende framstilling av kvinner og kjønnsroller («the functional freeze»), ble den skandinaviske kjønnsrolleforskningen, ikke uten grunn, ofte betraktet som radikal i samtida, både når det gjaldt analysene av kvinners, menns og barns roller i de nordiske samfunn, men også i forhold til en ganske konservativ amerikansk familiesosiologi (Holter 1992). Der Friedan protesterte mot den amerikanske kjønnsrolleforskningens bidrag til 'the feminine mystique' var de skandinaviske forskernes sentrale anliggende nærmest det motsatte, å vitenskapeliggjøre studiet av kjønnsrelasjoner, og å skjerpe samfunnsforskningens blikk for kjønn som sentral kategori i studiet av individ og samfunn. I det nordiske forskningsmiljøet utvikles både en viss avstand til og opposisjon mot den struktur-funksjonalistiske tenkningen som betonte det funksjonelt positive for det sosiale systemet ved skarpt kjønnsdifferensierte roller i familie, yrkesliv og samfunn, noe som ellers var en vanlig forståelse spesielt i amerikansk sosiologi.

Før Friedans bok ble verdenskjent, hadde skandinaviske samfunnsforskere lagt fram viktige bidrag til forståelsen av kjønn og samfunn, blant annet gjennom pionerarbeider som *Women's Two Roles* (Myrdal and Klein 1956) og *Kvinnors liv och arbete* (Dahlström m.fl. 1962). Blant de skandinaviske kjønnsrolleforskerne var Alva Myrdal en av dem som tidlig ble internasjonalt kjent. Fra 1960-tallet var Edmund Dahlström og spesielt Rita Liljeström markerte svenske representanter, og Elina Haavio-Mannilla en av de fremste finske kjønnsrolleforskerne. Den norske kjønnsrolleforskningen fra 1950-tallet og utetter hadde sitt utspring og sin sentrale institusjonelle forankring i det levende tverrfaglige miljøet ved Institutt for samfunnsforskning i Oslo. Forskning om kvinner og kjønn har nå har en nesten ubrutt femtiårig historie ved instituttet. I den tidlige perioden engasjerte spørsmål om kjønn og samfunn spesielt sosiologer og psykologer med Harriet Holter, Erik Grønseth, Sverre Brun-Gulbrandsen, Per Olav Tiller og Berit Ås som de viktigste norske bidragsyterne. Forskere ved ISF, med Harriet Holter som sentral pådriver, tok også initiativet til et samarbeid mellom nordiske kjønnsrolleforskere.

KJØNNSROLLEFORSKNING – EN NORSK SPESIALITET

»Forskning rörande könsroller kan sägas ha blivit något av en norsk specialitet» skrev Edmund Dahlström (1962) i innledningen til artikkelsamlingen *Kvinnors liv och arbete*. Boka er et samarbeid mellom svenske forskere og norske kjønnsrolleforskere ved Institutt for samfunnsforskning spesielt. Med denne boka, et pionerverk i skandinavisk samfunnsvitenskapelig litteratur, kom kjønne eller rettere kjønnsrollene, for fullt inn i skandinavisk samfunnsforskning og offentlig ordskifte.

Forfatterne lanserte begrepet 'kjønnsroller', den gangen nytt og ukjent i skandinavisk debatt, og framhevet med dette begrepet et analytisk skille mellom biologisk og sosialt kjønn. Fokus på kjønn som 'rolle' understreket betydningen av forventninger og normer, av sosiale forskrifter for riktig atferd. Kjønnsrollebegrepet ble forskernes sentrale redskap i studiet av kvinners og menns plass og virke i samfunnet, av hvilke kjønnsforskjeller som ble gjort sosialt betydningsfulle. I den skandinaviske forskningen er både kvinner, menn og barn kjønnsvesener, som framfører sine roller med samfunnsforskerne som ivrige observatører, intervjuere og etter hvert iscenesettere (se for eksempel Grønseth 1975). Barn såvel som voksne er preget av sosiale forestillinger, av forventningspåtrykk og normpress som alt fra de tidligste leveår gir instruksjoner om kjønnsriktig atferd som også innebærer kjønnsforskjellig atferd. Gjennom sosialiseringprosessen blir individene påvirket til å oppfylle forventningene, om ikke alltid med full klaff, og, som nevnt, ikke uten konflikter mellom de mange ulike rollene et individ kan spille på og med. Rolleinnhaverne kan også legge avstand til de sosiale rollene, og overskride dem. Alva Myrdal og Viola Klein (1956) hadde eksempelvis lansert nye løsninger for det kvinnetypiske dilemma: valget mellom barn og jobb. De viste – i ord og gjerning – at denne rollekonflikten ikke representerte et enten – eller, det var mulig å finne kombinasjoner.

Til forskjell fra den kjønnsrolletenkning som knyttet kvinners og menns sosiale framreden og atferd til kjønnsforskjeller i reproduksjonen (slik det for eksempel var nærliggende å tolke Parsons 1955, 1960; Zelditch 1955) framhevet de skandinaviske kjønnsrolleforskerne sterkere at kjønnsroller var sosialt skapt, sosialt lært og derfor foranderlige. Hva som til en hver tid ble ansett som typisk kvinnelige eller typisk mannlige egenskaper kunne ikke avledes direkte av kjønnsforskjeller i forplantningen. De skandinaviske forskerne utfordret dessuten forestillingen om familien som en enhet med sammenfallende interesser, og påpekte dysfunksjonelle trekk ved den moderne, isolerte, funksjonsdifferensierte kjernefamilien.

I den nevnte artikkelsamlingen og flere andre bidrag fra de tidlige 1960- og -70-åra (for eksempel Grønseth 1960, 1966) foregriper de skandinaviske forskerne mange av de faglige og politiske debattene som seinere ble tatt opp

i større bredde internasjonalt, med framveksten av den feministiske forskningen på 1970-tallet. Den skandinaviske kjønnsrolleforskningen drøftet for eksempel spørsmål om forholdet mellom samfunnsform og kjønnsmessig arbeidsdeling, mellom produksjon og sosial reproduksjon, om farsrollens betydning for barna, om seksualitet og kjønnsidentitet.

I *Kvinnors liv och arbete* er kjønns sosialisering og kjønnsmessig arbeidsdeling de sentrale tema. Dessuten presenteres en ideologikritisk analyse av debatten om kjønnsrollene, og en drøfting av kjønnsrolleteori. I det følgende omtales bare noen av bidragene fra norsk kjønnsrolleforskning representert ved Harriet Holter, Per Olav Tiller og Sverre Brun-Gulbrandsen.

Psykologene Brun-Gulbrandsen og Tiller behandler ulike sider ved kjønnsroller og sosialisering. Brun-Gulbrandsen analyserer en rekke holdningsspørsmål stilt til mødre, og finner en betydelig avstand mellom en dominerende likhetsideologi og manglende vilje til å sette den igjennom. Så godt som alle respondenter synes at gutter og jenter bør oppdras likt (s. 117). Når spørsmålene blir mer konkrete, blir oppfatninger om likestilling mer sammensatte. Hvis det må velges, mener vel halvparten av mødrene at guttene må få bedre utdanning enn jentene, mens ingen vil gi jentene fordeler i så måte. Brun-Gulbrandsen refererer også en tankevekkende analyse av intervjuer om barneoppdragelse i holdning og handling, gjennomført med 18 mødre på femtitallet, der foreldres syn på barneoppdragelse før barn blir født er blitt sammenholdt med deres seinere praksis. Det ble ikke rapportert om sikre forskjeller med hensyn til oppdragelsesideologi, men det viste seg at guttebarna i gjennomsnitt ble ammet i seks måneder, mens jentebarna i gjennomsnitt måtte nøye seg med tre måneder (s. 118–119).

Per Olav Tiller drøfter spesielt rollefordelingen mellom foreldrene og dens betydning for barns personlighetsutvikling. Han tar som utgangspunkt at etableringen av kjønnsbestemt identifisering avhenger av den foreliggende familiestrukturen. Med utgangspunkt i den vanlige familiemodellen er det grunn til å anta at utviklingen av denne identifiseringen vil falle lettere for jenter enn for gutter etter som jentene kan bygge videre på den tidlige identifisering med mor. Det er videre grunn til å anta at fars yrkesbetingede fravær innebærer at gutter 'mangler' maskulin identifisering, og at deres utvikling er preget av en kompensatorisk maskulinitet. At Tillers artikkel fikk mye oppmerksomhet var knapt forbausende, tatt i betraktning at den stilte spørsmål ved den vanlige rollefordelingen mellom foreldre i norske småbarnsfamilier. Spesielt utfordrende var kanskje hans konklusjon når det gjaldt mødres yrkesaktivitet, som rokket ved de vanlige forestillingene om den gode mor. For barns tilpasningsevne og sunne utvikling er det, ifølge Tiller, ikke avgjørende om mor er yrkesaktiv eller går inn i en tradisjonell morsrolle. Det avgjørende er om barnet tidlig har fått grunnleg-

gende tillit til seg selv og omverdenen. Hvis mors yrkesaktivitet hindrer det lille barnets kontakt med mor kan det være uheldig, men hvis den tradisjonelle morsrollen 'overspilles' og forlenges betyr også det en risiko for at barnet blir uselvstendig og avhengig. Tiller påpeker at dette er det langt vanligste bilde. (s. 150).

KJØNN – ET SOSIALT KJENNETEGN

«Kjønn er et sosialt kjennetegn...», slik åpner det sentrale teoretiske bidrag til *Kvinnors liv och arbete*, Harriet Holters artikkel «Kjønnsroller og sosial struktur». (Kanskje kan det fornemmes en gjenklang her fra de Beauvoir.) Holter gjør nøye greie for hva som ligger i dette utsagnet. For det sosiale systemet representerer kjønn et prinsipp for tildeling av oppgaver, plikter og rettigheter. Dessuten utløser kjønn bestemte forventninger, normer og vurderinger som rettes fra omgivelsene til individet. I en kortversjon fra 1977, formulerer hun det slik: «Kjønn er en egenskap som ofte framkaller stabile, ordnede og sanksjonsbærende forventninger om atferd» (s. 287). Det er den sosiale utformingen av det biologiske råmaterialet som er forfatterens anliggende. Med begrepet om kjønnsroller kan forfatteren løfte ut fra den 'greie' biologiske forståelsesrammen og inn i samfunnsforskningen den framtrede og atferd som forstås som henholdsvis typisk kvinnelig og typisk mannlig. Kjønnsrollebegrepet viser til at kvinners og menns situasjon i samfunnet først og fremst er sosialt skapt. Dette poenget utdyper Holter i flere av sine seinere arbeider, blant annet i doktoravhandlingen *Sex Roles and Social Structure* (1970), der hun gir en sammenfatning og utdyper sin tidligere teoretiske drøfting av kjønnsrolleforskningen. Gjennom et langt forskerliv fortsatte hun utforskningen av og refleksjonen over forholdet mellom kjønn og sosial struktur (se f. eks. Holter 1970, 1977, 1992). Hun reiser m.a. spørsmål om hvordan samfunn fordeler plikter og rettigheter, og hva det betyr for et samfunn om fordelingene skjer etter ytelseskriterier eller etter ytre kjennetegn som for eksempel rase, hårfarge eller kjønn. Hva betyr det for det sosiale systemet – positivt og negativt – å bruke kjønn som fordelingsprinsipp, og hva innebærer det for individene? Hvordan blir fordelingen etter kjønn opprettholdt?

Holters tidlige analyser er tydelig influert av, men viser samtidig ut over den kjønnsrolle- og familiesosiologi som var formulert av ledende amerikanske funksjonalister (for eksempel Parsons 1955, Zelditch 1955). Holter finner grunn til å stille spørsmål ved den sentrale antakelsen om kjønnsrolledifferensieringens positive funksjoner for individ og samfunn. Hun aksepterer heller ikke at familien uten videre kan betraktes som en enhet, der ektemann og hustru har sammenfallende interesser, heller ikke om de har felles barn. Holter framholder at den tradisjonelle kvinnerollen kan bidra til å skjerme menn mot konkurranse om de gode jobbene (1962b), og at funksjonelle ana-

lyser må koples med analyser av interesser. Hun påpeker dessuten at det ikke er «... klart nødvendig for familiens beståen at menn vurderes høyere enn kvinner, eller at kvinner skal forvente å være mer passive og hjelpeløse enn menn. Det er kanskje nødvendig for å opprettholde et yrkesliv der konkurranse, mobilitet og en viss aggressivitet er ønskede egenskaper *pluss* en familietype som stort sett underordner seg yrkeslivets krav» (Holter 1974, s. 37, hennes utheving). I en annen studie fra det tidlige 1960-tallet drøfter hun moderne parforholds karakter, og påpeker at motstridende tendenser er til stede samtidig. Der er både forhold basert på kameratskap og likeverd, og trekk som tyder på en vedvarende mannsdominans og patriarkalske trekk. Manns- og kvinnerollen er ikke klart komplementære slik Holter forstår dem, og hennes blikk for samfunnsmessige konflikter peker utover den parsonianske harmonimodellen av samfunnet. I en seinere drøfting (1992) har hun avvist at kjønnsrollebegrepet ikke skulle kunne nyttes til studier av maktulighet.

Harriet Holter har beskrevet den skandinaviske kjønnsrolleforskningen som positivistisk og empirisk (1977). Den var også influert av strukturfunksjonalisme, psykologi og av psykoanalytiske bidrag. I samtida ble den, som nevnt, oppfattet som radikal politisk og faglig. Dette gjelder ikke minst Erik Grønseths arbeider. Hans Reich-inspirerte tematisering av seksualundertrykkelsens uheldige konsekvenser for både kvinner, menn og barn vakte livlig debatt. Grønseth hevdet tidlig at det var avgjørende at samfunnet hjalp familien til å frita mannen for hans førsørgerfunksjon. «Dette synes å være en betingelse ikke bare for en avvikling av den seksuelle ufrihet og det autoritært klamrende forhold mellom mann og kvinne, men også for et mer rasjonelt og naturlig forhold mellom foreldrene og deres barn» (her sitert etter Grønseth 1960, s. 126). Parsons hadde i alt vesentlig framhevet de positive aspekter for samfunnet av en kjønnsdifferensiert familie der ektemannen var den instrumentelle og økonomisk ansvarlige, som tok seg av familiens forbindelser til yrkesliv og samfunn, og hans hustru var ekspressiv, integrerende og omsorgsansvarlig. Grønseth stilte seg langt mer kritisk utprøvende til denne familieformen.

Grønseths kjønnsrolleforskning spente ellers over et bredt register, fra empiriske studier av sjømannshustruer på 1950-tallet, til en viktig kritikk av den Parsonianske forståelsen av mannsrollen, og et langvarig arbeid med familiesosiologiske og familiepolitiske spørsmål (1986). Hans faglige interesser gikk delvis i andre retninger enn det som opptok den internasjonale og skandinaviske kjønnsrolleforskningen i øvrig. Han tok m.a. tidlig opp den moderne mannens situasjon til analyse, og formulerte en skarp kritikk av forståelsen av mannsrollen i amerikansk kjønnsrolle- og familiesosiologi. I artikkelen «The Dysfunctionality of the Husband Provider Role» (1971) stiller Grønseth igjen spørsmål ved de sentrale antakelser i den Parsonianske familie-

sosiologien når det gjaldt de positive virkninger av arbeidsdelinga mellom kvinner og menn i familie, yrkesliv og samfunn. Grønseth finner klare dysfunksjonelle trekk ved den kjønnsdifferensierte kjernefamilien, ikke minst gjelder det ektemannens forsørgerrolle, som i følge Grønseth er dysfunksjonell både for menn, kvinner og barn. Den amerikanske sosiologen Jessie Bernard (1975) framhever Grønseth som en av de skarpeste kritikerne av menns spesialiserte forsørgerrolle. Hans kritikk av funksjonalismen er nærmest som en speilvendning av den kritikken som ellers er framført mot kvinners husmorrolle (s. 254, n. 12).

Grønseths omfattende og varige interesse for spørsmål som gjaldt familieorganisering, seksualitet og samfunn ledet dessuten til et sterkt engasjement i å utvikle og gi muligheter for alternative familiemodeller. (Typisk nok har et av hans seinere bidrag tittelen «Kjønnspolitiske modeller for likestilling og frigjøring» (Grønseth 1986).) Han hevdet for eksempel at det var avgjørende med en offentlig innsats overfor familien for å gi rom for nye kjønnsroller. Fars eneansvar for å forsørge familien burde oppheves. Det skulle være et offentlig ansvar å sikre barnefamiliers økonomi, og det skulle være lønn for å passe barn, men lønna skulle følge barnet og gå til dem som faktisk utførte omsorgsoppgavene. Barneomsorg skulle mor og far dele på, følgelig skulle begge foreldre være deltids yrkesaktive (Grønseth 1977).

I retrospekt, etter noen tiår med kritikk av kjønnsrollebegrepet og med 'Parsons-bashing' som en yndet sport i den internasjonale feministiske forskningen, kan det være vanskelig å forstå at kjønnsrollebegrepet skulle bli møtt med så stor iver og entusiasme på 1950- og -60-tallet. (Om kjønnsrollebegrepets betydning for norske samfunnsforskere se for eksempel Holter 1977, 1992; Ve 1992). Kjønnsrollene fikk raskt innpass i dagligspråket, i så måte må det ha vært en av samfunnsforskningens viktigste eksportvarer til almenheten. I vanlig språkbruk ble imidlertid 'kjønnsrolle' ganske snart en betegnelse som viste til kvinner, og særlig til forventninger og normer om kvinners atferd, framturen og samfunnsmessige stilling. At kvinner hadde kjønnsroller var ganske innlysende, men ikke så for menn. Dermed forsvant det analytiske potensiale som lå der som mulighet i rollebegrepet, for eksempel som spørsmål om hvorfor kvinners og menns kjønnsroller var som de var, spørsmål som viste ut over både biologi og sosialiseringsteorier. Tidlig på 1970-tallet da norsk kjønnsrolleforskning markerte seg internasjonalt (Holter 1970, 1971; Grønseth 1971, 1975) var interessen for rollebegrepet på retur i internasjonal forskning, mens interessen for betydningen av kjønn var i framgang og forskningen om kvinner og kjønn i ferd med å endre karakter.

NYE TIDER – NYE ORIENTERINGER I KJØNNSFORSKNINGEN

Fra slutten av 1960-tallet får forskningen om kvinner og kjønn en ny giv i

den vestlige verden, inspirert av internasjonale antiautoritære bevegelser, spesielt det såkalte studentopprøret og den feministiske mobiliseringen som internasjonalt gikk under betegnelsen den nye kvinnebevegelsen. Også i Norge utvikles den nye kvinneforskningen i et spenningsfelt, under innflytelse av internasjonale fagdebatter, der både marxistiske og feministiske teoritradisjoner var viktige, i debatt med heimlige fagmiljøer og under innflytelse av de store samfunnsmessige endringene som innebærer dramatiske omskifte i kvinners liv og virke. Kvinners nye atferd i forhold til arbeidsmarked og familie ble gjort til politisk-administrative interessefelt på 1970-tallet, og forvaltningen etterspurte i stigende grad forskning om de nye kvinnelivene.

1970-tallet var preget av en omfattende og intens offentlig meningsbryting om kvinners stilling i familien, på arbeidsmarkedet, i politikken og i samfunnet som helhet. De store endringene i kvinners livsmønstre bidro også til å forandre politikken kjønnsdagsorden. Disse endringene gir en vesentlig del av bakgrunnen, og er samtidig et hovedtema for den nye kvinneforskningen. Interessen for forskning om kvinners arbeid ble også drevet fram av sterk påvirkning fra den nye kvinnebevegelsen, som formulerte kvinners rett til lønnsarbeid og til økonomisk uavhengighet som sentrale krav. Kunnskap om kvinners arbeid, betalt og ubetalt, var vesentlig for å gjøre kvinners samfunnsmessige stilling synlig. Dessuten var det viktig å klargjøre det ubetalte arbeidets betydning i samfunnsøkonomien. Arbeidsstyrken ble meir heterogen. Familien forandres. Betingelsene for organisering av dagliglivet, den sosiale reproduksjonen eller det Rita Liljeström en gang omtalte som «den sosiale fornyelsen» endres også. Massemobiliseringen av kvinner til lønnsarbeid, og særlig mødrenes inntog på arbeidsmarkedet skjøt fart på syttitallet, en utvikling som seinere ble beskrevet som 'småbarnsmødrenes revolusjon' (Kjeldstad 1991). Et sett av nye lover politiserte det private, og definerte nye rammer for moderskapet og barndommen. Kvinner fikk større råderett over egen seksualitet og fruktbarhet og egen arbeidskraft. Sentrale feministiske krav fikk dermed offentlig anerkjennelse og støtte.

Dette skjedde imidlertid ikke uten konflikt. Lovene om sjølbestemt abort, om likestilling mellom kjønnene og om barnehager utfordret tradisjonelle forestillinger om kjønn, og spesielt om hvilke familieformer og morsmodeller den offentlige politikken skulle støtte. Særlig de to første lovforslagene var sterkt kontroversielle. Omstridte var også de seinere endringene i lov om foreldre og barn, som ga biologisk far større rettigheter i forhold til barna. Fars rett til å bli omsorgsperson, gjennom retten til å dele permisjonstida etter barns fødsel, var imidlertid lite debattert. Fars omsorgsrett ble dessuten lite brukt, før fedrekvotens 'milde tvang' gjorde permisjonsmuligheten populær.

Det såkalte 'kvinnekuppet' ved kommunevalget i 1971 signaliserte starten

på kvinnes inntog i politikken, lokalt og sentralt, med dannelsen av Gro Harlem Brundtlands kvinneregjeringer som symboler for den norske likestillingens frammarsj. Som i tidligere demokratiseringsprosesser fikk spørsmål om likhet og ulikhet ny betydning. Spørsmål om kvinners representasjon i politikken så vel som spørsmål som gjaldt hvordan sosiale rettigheter skulle begrunnes, gjennom likheter mellom kvinner og menn, eller forskjeller mellom kjønnene, ble mye debattert, både i politikk og forskning.

I den tidligste fasen var norsk samfunnsvitenskapelig kvinneforskning et prosjekt drevet fram av engasjerte studenter og yngre forskere. Kvinneforskerne var fåtallige, med få unntak lite etablerte, og geografisk og faglig spredt. Fra midten av syttitallet kom imidlertid en rekke faglige innspill som la grunnen for et sterkere institusjonelt feste. Av særlig betydning var det utvalget NAVF nedsatte i 1974 for å utrede muligheter og behov for samfunnsvitenskapelig forskning om kvinners livsforhold og stilling i samfunnet (NAVF 1976). Utvalget begrunnet sine forslag om å styrke denne forskningen både i manglende kunnskaper om kvinners liv og virke i samfunnsfagene, i den kvinnefaglige metodekritikken, og ved å påpeke begrensninger ved samfunnsforskningens teorigrunnlag.

I innledningen tok utvalget opp samfunnsvitenskapenes muligheter for endring: «Erfaringsvitenskapene er ideelt sett selvkorrigerende, de kan oppdage og korrigere sine egne oppfatninger ved å prøve dem mot faktiske observasjoner.» Men, resonnementet fortsetter slik: «En type feiloppfatninger har imidlertid vist seg særlig vanskelig å korrigere: de som angår *hva* som er interessant eller verdt å studere. Dette er *skjulte* forutsetninger som mange forskere ikke er seg bevisst men som kan utelukke vesentlige områder som undersøkelsesobjekt, fordi de ganske enkelt ikke oppleves som mulige eller interessante temaer.» (Fra *Forskning om kvinner*, NAVF 1976, s.32.) Utredningen gir korte statusrapporter for forskningen om kvinner i de ulike samfunnsfagene. Sosiologene Ragnhild Hoëm og Aud Korbøl avslutter sitt bidrag med et ønske som nok var delt av mange: «På lang sikt ser vi det imidlertid som målet å oppheve nødvendigheten av en egen omfattende forskning om kvinner.» (s. 72)

Utvalget fikk ikke gehør for forslaget om å opprette et eget kvinneakademi, men utredningen dannet grunnlag for at NAVF opprettet et eget sekretariat for samfunnsvitenskapelig kvinneforskning. Gjennom mange år hadde sekretariatet en uvurderlig betydning som et stabilt 'overrissingsanlegg' for kvinneforskningen i samfunnsfag. Sekretariatet fordelte ikke midler til forskningsprosjekter, men skapte møteplasser i form av seminarer og tidsskrift, og med egen forskningsleder tilknyttet virksomheten. Seinere kom også egne forskningsprogrammer for kvinne- og kjønnsrelatert forskning i forskningsråds-regi.

Viktig for det tverrfaglige samarbeidet var også den første norske samfunnsvitenskapelige kvinneforskningskonferansen, arrangert i 1975, med støtte fra Norsk sosiologforening. Dette tiltaket møtte bred og entusiastisk oppslutning. Fana-konferansen ga en mektig inspirasjon til uformelle tverrfaglige kontakter, nettverk og samarbeid. En rekke av innleggene ble bearbejdet og utgitt som den første norske samlingen av kvinnesosiologiske tekster (Berg, Berge, Kalleberg og Leira red., 1977). Erfaringene fra Fana ga også et tildriv for kvinneforskere ved Institutt for samfunnsforskning (ISF) til å danne den første tverrfaglige kvinneforskningsgruppa ved instituttet, og vel den første av sitt slag i instituttsektoren overhodet. I notatet gruppa utarbeidet risser de opp målsettingene for kvinneforskningen ved instituttet. Gruppa vil «... bidra til samfunnsfaglig teoridannelse som er egnet til å belyse kvinners liv og situasjon og gi kvinner innsikt i de forhold i produksjons- og reproduksjonssfæren som bidrar til å holde kvinnene i en undertrykt posisjon i familie og samfunn.» (Halsaa Albrektsen, Ve Henriksen, Holte og Schou Wetlesen 1975, s. 9). Noe seinere dannet kvinneforskerne en av instituttets faste forskergrupper, med egen forskningsleder.

En viss gjenklang fra ideene i det første notatet kan en finne igjen i noen av de samlede temaene for ISFs kvinneforskning i åra etter. «Dagliglivets organisering» var ett viktig tema tidlig på 1980-tallet, «Kjønnskiller i velferdsstaten» en hovedoverskrift i siste halvdel av tiåret. På nittitallet fulgte m.a. et stort prosjekt om den nye kvinneoffentligheten, og et omfattende prosjekt om EF, den sosiale dimensjon og kvinners rettigheter. (For en oversikt over forskningen om kvinner, familie og likestilling ved ISF, se ellers instituttets bibliografier, spesielt Leira og Wesche (1991)).

Tverrfaglige sentre for kvinneforskning ble etablert forholdsvis seint ved norske universiteter, og tverrfaglig (eller flerfaglig) samarbeid synes å ha hatt bedre muligheter i instituttsektoren. Tidlig på nitti-tallet omfattet for eksempel kvinneforskningsgruppa ved ISF fag som juss, historie, sosialøkonomi, litteraturvitenskap, og dessuten statsvitenskap og sosiologi som var de største fagene. Denne tverrfagligheten har bidratt til mangfold i faglige perspektiv og til bredde i kvinneforskningens prosjektportefølje, ved ISF som ved de andre oppdragsavhengige forskningsinstitusjonene. Dette, og avhengigheten av ekstern finansiering, har kan hende bidratt til at kvinneforskningen ved ISF, som andre universitetseksterne institutter har utviklet seg i et spenningsfelt av en noen annen karakter enn det som har preget den mer disiplinorienterte, og økonomisk mindre avhengige kvinneforskningen ved universitetene.

MARXISMEN-FEMINISMEN OG DET NORSKE

Den forskningsinteressen som ble nedfelt som 'den nye kvinneforskningen' kom til Norge forholdsvis seint, rundt 1970. Den internasjonale innflytelsen

er åpenbar, i en renessanse for feministiske og marxistiske teoritradisjoner. Inspirasjonen fra internasjonal kvinnebevegelse og kvinneforskning viste seg m.a. i diskusjonen om patriarkatets moderne former, om kvinneundertrykkelsens spesifikke karakterer under kapitalismen, om husarbeidets betydning for kapitalakkumuleringen, og i kritikken av sosiologiens nærmest paradigmatisk oppfatning av 'mann' som synonym for det handlende menneske. I norsk utgave tar imidlertid den 'nye' kvinneforskningen – spesielt i sosiologi – preg også av den heimlige 'problemorienterte empirismen' slik den ble formulert av Vilhelm Aubert (1969), og av den plattform for forskning om kjønn som alt var lagt gjennom den radikale kjønnsrolleforskningen (Leira 1992b).

Den intellektuelle arven fra den radikale kjønnsrolleforskningen ble dessuten personifisert gjennom Erik Grønseth, Harriet Holter og Berit Ås, som alle på ulikt vis lot seg inspirere av, og ga faglige bidrag til av den nye orienteringen i forskningen om kjønn. Spesielt må nevnes Harriet Holters innsats gjennom mange år som norsk kvinneforsknings høyt respekterte doyenne.

Både Holter og Ås publiserte på syttitallet bidrag som i deres egen produksjon markerer innflytelsen fra den nye kvinneforskningen. Ved Institutt for samfunnsforskning gjennomførte Harriet Holter og medarbeidere en omfattende komparativ undersøkelse av norske familier med bakgrunn i henholdsvis arbeiderklasse og borgerlige klasser. Et utgangspunkt for analysen er at familielivet i stor grad formes av samfunnets produksjonssystem, og familiens klassetilhørighet er det sentrale tema. Prosjektet ble da også presentert i bokform i 1975 med tittelen *Familien i klassesamfunnet*. Boka er sterkt preget av de aktuelle feministiske og spesielt marxistiske debattene om familiens betydning under seinkapitalismen, et tema som knapt har tapt aktualitet. På 1970-tallet var imidlertid interessen for familieforskning på retur, og boka fikk dermed kanskje mindre oppmerksomhet enn fortjent. I kvinneforskningen på den tida var det snarere spørsmål om kvinners klasseposisjon, og hvordan den skulle bestemmes, som vakte debatt.

Berit Ås' (1975) drøfting av kvinnekulturen gikk inn i en av tidas sentrale diskusjoner i feministisk forskning og politikk: om det fantes en egen 'kvinnekultur' og i tilfelle, hva danner grunnlaget for den, kvinners biologi eller en felles erfaring med kvinneundertrykking og mindreverd? (se også Haukaa 1977, Halsaa 1987). Som alt nevnt var Erik Grønseth langt forut for sin tid når det gjaldt å drøfte mannsrollen og begge foreldres forhold til arbeidsmarked og familie. Hans analyse av ektefelledelt arbeid fra 1975 behandler temaer som er kommet opp igjen i større bredde internasjonalt på 1990-tallet.

Den norske kvinnesosiologien, (eller den feministiske sosiologien som den også ble kalt) understreket, som den internasjonale, at den representerte noe nytt både i forhold til kjønnsrolleforskningen og den 'mannsvridde' sam-

funnsforskningen i øvrig. I ettertid kan betoningen av det nye kanskje virke noe overdrevet, innflytelsen fra etablerte tradisjoner tatt i betraktning. Men noe var nytt. Teoretisk og begrepsmessig representerte, som nevnt, inspirasjonen fra feministiske og marxistiske bevegelser og teoritradisjoner viktige nyorienteringer. I innledningen til den første kvinnesosiologiske artikkelsamlingen framhever redaktørene dette, og sier videre: «Marxismen angir en helhetlig teoriramme for den systemskapte utbyttingen av begge kjønn, mens feminismen har tilført samfunnsvitenskapene begreper og problemstillinger som gjør det mulig å analysere den spesifikke kvinneundertrykkingen. Feminismen stiller også spørsmål om undertrykkingen i personlige forhold og mellom kjønnene.» (Berg m.fl., 1977, s.8).

Men feministiske og marxistiske teoritradisjoner lot seg ikke enkelt forene. Som Live Brekke (1977) tidlig framholdt, hadde feminismen ikke noen klasseteori og marxismen var ikke en kjønnsreflektert teori. Impulsene fra begge hold, og motsetningene mellom dem, var likevel viktige, og stimulerende. De mange feminisismene gjorde kjønnsmakt til tema og var primært opptatt av å analysere kvinneundertrykkingens mange former, mens marxismene tok forholdet mellom kapital og arbeid som det sentrale tema og fokuserte konflikter mellom klasser (se også Ellingsæters (1999) drøfting av Heidi Hartmanns 'dual system theory').

Den norske samfunnsvitenskapelige kvinnefagkritikken – som den internasjonale – målbærer en generell kritikk av den forskning og de teorier som marginaliserer eller utelukker kvinners liv og erfaringer, og som tar menns atferd som mal eller norm for det handlende mennesket. Samtidig som kvinnesosiologien tok opp i seg viktige trekk fra en norsk fagtradisjon, stilte den seg klart i opposisjon til mannsentringen og neglisjeringen av kvinners virksomhet og erfaringer i den etablerte sosiologien og mangelen på et kjønns-maktperspektiv i kjønnsrolleforskningen. NAVFs kvinneforskningsutvalg påpekte m.a.: «Avansert vitenskapelig forståelse av kvinner krever korreksjoner i forskningens perspektiv, og følgelig i utforming av metode og utvikling av teori. Da først blir en helhetlig og integrert samfunnsforståelse mulig» (NAV 1976, s. 191).

Kritikken av samfunnsforskningens teoretiske og metodiske tilnærming ble tidlig formulert av Hanne Haavind (1976) som hevdet at «...samfunnsvitenskapelige undersøkelser oftest springer ut av et perspektiv som passivt aksepterer og derfor ikke makter å stille seg kritisk til kjønnsdifferensieringen og maktforholdene mellom de to kjønn i vårt samfunn. Dette preger selvfølgelig den viten vi får om kvinner og de teorier vi utvikler til å analysere deres livsforhold. Men det setter også sitt preg på samfunnsvitenskapelige teorier generelt».

Syttitallets norske kvinneforskning var et prosjekt der «fagkritikk», synlig-

gjøring og rekonstruksjon av kvinners erfaringer sto som sentrale utfordringer. Mens kjønnsrolleforskningen hadde lagt vekt på sosialiseringens betydning for kjønnsdifferensiering og utformingen av kjønnsrollene, skiftet retorikken og tolkningsrammene på 1970-tallet. Kvinneforskningen la nå større vekt på kvinneundertrykking, et nytt perspektiv, og formulerte sin forståelse av kjønnsforholdet gjennom begreper som kjønnsbestemt arbeidsdeling, kjønnsrangorden, mannsdominans og kvinners underordning så vel i parforhold som i viktige samfunnsinstitusjoner. Fra de internasjonale debattene hentet også den norske kvinneforskningen inn begreper som undertrykking og frigjøring, illegitim makt, systembetinget makt og avmakt, kvinnekultur. Begrepet 'hersketeknikker' var imidlertid et eget norsk bidrag, slik det ble utviklet av Berit Ås (se for eksempel 1981), og dette begrepet fikk rask spredning.

FRA KJØNN SOM VARIABEL TIL KVINNER SOM SOSIALE AKTØRER

Kvinnefagkritikken hevdet at det var viktig å forstå kjønn ikke bare som variabel, men at både kvinner og menn var intensjonalt handlende og tolkende aktører, preget av kjønn. Betydningen av kjønn var imidlertid underteoretisert og utforsket i samfunnsfagene, noe kvinneforskningen ville bøte på. I kvinneforskningens tolkning representerte samfunnsforskningens 'mainstream' også en 'male stream', en mannsvridning; kvinneforskningen gjorde motsatt et bevisst valg om kvinnesentrerte analyser, og så det som en utfordring å «... lyssna till de tysta» (Rowbotham 1971, Berge 1977, Leira 1977).

Metodisk understreket kvinneforskningen betydningen av kjønnsreflekterte og tverrinstitusjonelle analyser, og understreket et skille mellom den forskningen som tok kjønn som variabel og den som behandlet kjønn som analytisk kategori og kvinner som sosiale aktører. Forståelsen av kjønn i nyere norsk kvinnesosiologi impliserer med andre ord at forestillingen om sosiale aktører må inkludere både kvinner og menn, relasjonene mellom kvinner og mellom menn og mellom kjønnene. De kvinnesentrerte analysene innebar ikke at kvinneforskningen på 1970- og 1980-tallet utelukkende har handlet om kvinner og enkjønnete relasjoner. Den handler også om menn, og om relasjoner mellom kvinner og menn. Den handler dessuten om kjønnspregingen av viktige institusjoner i samfunnet. I hovedsak er kjønnsforholdet imidlertid beskrevet og analysert gjennom kvinners erfaringer, sett og fortolket i kvinners perspektiv. Karin Widerberg (1985) har sågar hevdet at kvinneforskningen har gjort mannen til det «andre» kjønn. Det er vel heller slik at kvinneforskningen har utforsket de erfaringer som det å bli gjort til det andre – det andrerangs – kjønn innebærer.

Sentralt i kvinneforskningen på 1970- og 1980-tallet sto en interesse for å beskrive, forstå og forklare kvinners samfunnsmessige stilling. Flere av de tid-

lige feministiske prosjektene i Norge og internasjonalt var både faglig og politisk orientert. Kvinneforskningen ønsket å bidra til at kvinners erfaringer og kvinnekunnskap ble integrert i fagenes kunnskapsbasis. Kvinneforskningen ville spesifisere kjønnsforholdets betydning som organiserende prinsipp i samfunn og sosialt liv. Den ville også analysere samfunnsinstitusjoners kjønnsprege, og de prosessene som genererte og bidrog til å opprettholde mannsdominans ikke bare i individuelle forhold men i sentrale institusjoner. Den ville klarlegge kjønnsrelasjonenes betydning, symbolsk og materielt, ikke minst for fordelinger av makt og ære, tid og penger, arbeid og omsorg. Den nye norske kvinneforskningen markerte seg empirisk ved å utvide samfunnsforskningens interesseområde, og ved å opparbeide nye empiriske felt for analyse. Den tidlige kvinneforskningen kom for eksempel til å bidra til en betydelig utvidelse av kunnskapen om kvinners arbeid, det betalte så vel som det ubetalte. Som kjønnsrolleforskningen hadde den nye kvinneforskningen en interesse for forholdet mellom familie og arbeidsmarked. Kvinneforskningen kom imidlertid, som nevnt, til å tematisere velferdsstatens forhold til kvinner i langt sterkere grad enn det som tidligere hadde vært gjort.

Tove Stang Dahls (1976) analyse av husmorkontrakten ble en viktig inspirasjon for seinere undersøkelser av kjønnsforskjeller med hensyn til sosiale rettigheter og plikter, hvordan de var utformet og ble begrunnet.

Tidlig på 1980-tallet lanserte Helga Maria Hernes en storstilt plan for publisering av bidrag fra den nye norske kvinneforskningen. I perioden 1982-87 var hun redaktør for bokserien *Kvinnens levekår og livsløp*, som kom ut med i alt 17 titler fra samfunnsfag og jus. Samlet gir dette verket viktige bidrag til synliggjøring både av kvinners liv og erfaringer, og av den norske kvinneforskningen. Tematisk og faglig spenner serien over et bredt felt, den omfatter m.a. innledning til kvinneretten, studier av kvinners fellesskap, av kjønn og politikk, av kvinners livsløp og organiseringen av dagliglivet, av klassemessige og regionale forskjeller mellom kvinner. Serieredaktøren framhever i sitt forord (Hernes 1982) et ønske om «...å bringe fram sammenhenger mellom arbeidslivet, familielivet og deltakelsen i det offentlige liv – slik disse samlet bestemmer kvinners livssituasjon.» I tillegg til å beskrive kvinners levekår, som sammenlikninger mellom kvinner og menn og mellom kvinner, uttrykker forordet også et ønske om at forskningen skal gi forklaringer og innsikter, som i sin tur kan bidra til visjoner om det gode kvinneliv, og slik gi grunnlag for å forandre. Serien åpner med Hernes' eget bidrag (1982), *Staten - kvinner ingen adgang?* Den slutter av med Hanne Haavinds avhandling (1987) *Liten og stor. Mødres omsorg og barns utviklingsmuligheter*. De to titlene peker også mot sentrale interessefelt i den nye kvinneforskningen, studier av den kjønnsmessige arbeidsdeling og patriarkatet (se nedenfor).

FAG OG POLITIKK

Mange kvinneforskere tok dessuten et verdistandpunkt i forhold til den rådende samfunnsorden, uttrykt som et ønske om å omforme samfunnet i en meir kvinnevennlig retning. I denne prosessen er det nødvendig å endre kvinners – og menns – posisjoner og praksis i samfunnet, men også å endre de grunnleggende sosiale strukturene: produksjon, sosial reproduksjon, sosialisering og seksualitet; – det prosjektet som Juliet Mitchell (1969) kalte «... den lengste revolusjonen». Kvinnebevegelsen formulerte parolen om å politisere det private. Kvinneforskningen utfordret også forestillingen om privatlivets fred gjennom å tematisere det ubetalte arbeidet, den ulike fordelingen av byrder og belønninger, og ikke minst den seksualiserte volden, som som oftest, men ikke alltid var menns vold mot kvinner og barn. Noe av kvinneforskningen fikk dermed en orientering mot betingelser for sosial og politisk endring, ikke så forbausende innflytelsen fra marxistiske og feministiske politiske bevegelser tatt i betraktning. Det var også ellers ganske nærliggende på 1970-tallet da lover som spesielt gjaldt kvinners rettigheter i samfunnet, som nevnt, var mye debattert og til dels skapte betydelige politiske konflikter. Men med en slik interesse kunne kvinneforskere også kople seg opp mot en norsk tradisjon for fordelingsforskning, og begrunne reformtiltak ved systematisk å sammenlikne fordelinger av goder og byrder mellom kvinner og menn. Inspirert m.a. av Freires frigjøringspedagogikk ble det også hevdet et ønske om at kvinneforskningen skulle bidra til å fremme kvinners frigjøringsinteresser, men uten at det på noe tidspunkt ble klart hvordan dette skulle gå til. Ambisjonene var med andre ord ganske store, optimismen like så.

Kanskje i større grad enn det en finner i andre land har kvinne- og kjønnsforskningen i Norge vært influert av den politiske kjønnsdagsorden. Dette kan henge sammen med det sterke innslag av empirisk forskning i norsk samfunnsforskning generelt, og av det betydelige omfang som oppdrags- eller brukerstyrt forskning har her til lands. Dessuten har det vært en interesse både i kvinneforskning og forvaltning å få bedre oversikt over og innsikt i de store endringene i politikk, arbeidsmarked og familie, – prosesser der kvinner har vært blant de sentrale aktørene. Omskifte som disse kan ikke beskrives eller forklares uten å utvikle forståelser for betydningen av kjønn (Leira 1981, 1992), og heller ikke uten en bedre forståelse av den offentlige politikken bidrag eller manglende bidrag til endring. Den raskt økende offentliggjøringen av kvinners liv og arbeid, ikke bare av reproduksjonen, bidrog også til kvinneforskernes økte interesse for den offentlige politikken, velferdsstatens virkemåte og dens kjønnspreging.

ARBEIDSDELING OG PATRIARKAT

To store temaer fikk særlig oppmerksomhet i den nye kvinneforskningens tidlige fase i Norge så vel som internasjonalt: studiene av den kjønnsmessige arbeidsdeling i produksjon og sosial reproduksjon, og undersøkelsene av kjønnsdominansforhold, eller av «patriarkatets» mange framtreddelsesformer i samfunnet, både i sosiale institusjoner og i parforhold. I det følgende skal jeg oppholde meg noe ved disse to store forskningsfeltene. Den norske kvinnesosiologien fra 1970- og 1980-tallet kan sjølsagt ikke beskrives uttømmende gjennom analysene av mannsdominans og kjønnsmessig arbeidsdeling, men dette var viktige forskningsområder som fortsatt har aktualitet. Også i forskningen på 1990-tallet representerer studier av mannsdominans, f.eks i kjønnspregingen av arbeidsmarked og velferdsstat og av den kjønnsmessige arbeidsdeling i betalt og ubetalt arbeid viktige inntak til forståelsen av kjønn (se for øvrig Anne Lise Ellingsæters artikkel).

I Erik Allardts (1975) kjente studie av de nordiske velferdsstatene er de sentrale dimensjonene «Att ha, at älska, att vara». Kvinnesosiologien i den norske velferdsstaten har i stor utstrekning handlet om å *gjøre*; «arbeid» er nærmest blitt gjort til den dominerende metaforen for menneskelig virksomhet (Leira 1981, 1992). Langt på veg blir «kvinner» og «kjønn» forstått gjennom arbeidsdelinga og de sosiale «ordningene» som er forbundet med den. I følge Margaret Stacey (1983) har sosiologien to store fortellinger om arbeidsdelinga mellom kvinner og menn; den ene starter med Adam og Eva, den andre med Adam Smith. Uansett utgangspunkt er arbeidsdelinga mellom kvinner og menn på mange måter sentral når den tidlige kvinnesosiologien, i Norge som internasjonalt, forklarer når og hvordan biologiske kjønnsforskjeller blir gjort sosialt betydningsfulle.

Den norske kvinnesosiologien sto for en ny orientering i studiet av arbeidet, ved sin interesse for hverdagsliv og velferdsstat, ved å opparbeide nye empiriske områder for analyse, og ved å tematisere det ulønte arbeidet og den ulønte arbeidskraftens vilkår, verdighet og verdi. Kvinners kjønnsbevisste forskning på 70-tallet står slik i kontrast til dominerende sosialøkonomiske og sosiologiske konvensjoner for forståelse av «arbeid», som i all hovedsak oppholdt seg ved lønnsarbeidet og tok den mannlige lønnsarbeideren som norm. Lønnsarbeid og heltidsarbeid var naturligvis viktige, som aktiviteter og begreper; men begrepene trengte nyansering og supplering.

For kvinneforskningen om arbeid var det et underliggende, om ikke alltid like tydeliggjort premiss at 'arbeid' og 'arbeidskraft' ikke kan forstås som entydige begreper eller størrelser, kvinners arbeid er sammensatt på andre måter enn menns, – både hva gjelder betalt og ubetalt arbeid. Statistiske analyser viste, for eksempel, rask vekst i kvinners lønnsarbeid, mye i form av deltidsarbeid. Deltidsarbeidet innebar en stor uformell arbeidstidsreform

(Strømsheim 1980). En annen uformell reform trer fram i surveydata som viser at småbarnsmødrenes regulære lønnsarbeid i betydelig grad var understøttet av uformelle arbeidsmarkeder for barnetilsyn (Leira 1992).

Den tidlige kvinneforskningen framholdt også, i det minste som prinsipiell posisjon, at produksjon og sosial reproduksjon måtte analyseres i sammenheng, både som motsetninger og gjensidig avhengighet. Lønnsarbeidets organisering og fordeling var avhengig av bestemte, men ofte uuttalte forutsetninger om ubetalt arbeid. Det var dessuten viktig å kartlegge hvilke belønninger og belastninger, plikter og rettigheter som følger med tilknytning til henholdsvis inntektsgivende og ikke-inntektsgivende arbeid. For spørsmålet om kvinners rett til lønnsarbeid handlet ikke bare om økonomisk uavhengighet av individuelle menn, men også om trygghet for inntektsbortfall, adgang til viktige sosiale rettigheter, mulighet for fellesskap og læring gjennom arbeidet, om hvilke forhandlingsposisjoner som følger av ulike former for arbeid, om kollektiv styrke eller individuell avmakt (Leira 1981).

Reetableringen av et begrep om 'arbeid' som omfattet både betalt og ubetalt arbeid er ett av den tidlige kvinneforskningens viktigste bidrag, både når det gjelder forståelsen av forholdet mellom kvinner og menn, og når det gjelder velferdsstatens virkemåte. Tidsbruksstudiene fra perioden ca 1970 til 1990 gir et felles mål for arbeid som er ulikt organisert, og en rikholdig dokumentasjon av den vedvarende kjønnsmessige arbeidstildeling (Kitterød og Lømo 1996). Et slående eksempel på det ikke-inntektsgivende arbeidets omfang og verdi ga Kari Wærness (1975) ved å vise at kvinners ubetalte arbeid med barn oversteg det totale antall årsverk i industrien i 1971.

Mens den tradisjonelle arbeidssosiologien i Norge i hovedsak har studert arbeidsmarkedet, arbeidsorganisasjonene og lønnsarbeidet, har kvinneforskningen fastholdt at det er nødvendig også å analysere den kjønnsmessige arbeidsdeling både i betalt og ubetalt arbeid, forholdet mellom produksjonens organisering og den sosiale reproduksjonen, og mellom arbeidsmarked, velferdsstat og familie. Med velferdsstatens ekspansjon endres relasjonene mellom institusjoner og mellom kjønn. Velferdsstaten forandrer den institusjonelle arbeidsdeling, men har på mange vis befestet den kjønnsmessige, ved å bidra til å fastholde kvinners hovedansvar for arbeid og ansvar forbundet med arbeidskraftens reproduksjon, den daglige og den generasjonsmessige.

I 1970- og 80-tallets kvinnebevegelse og kvinneforskning var diskusjonene om 'arbeidsdeling mellom kvinner og menn' ofte kjedet sammen med to andre begrepspar: det ene er 'betalt og ubetalt arbeid', det andre gjelder forholdet mellom 'det offentlige' og 'det private (jf. Stacey 1983, Bock 1989). Empirisk blir sammenkoplingen demonstrert blant annet i studier av omsorgens organisering i velferdsstaten (Leira 1989). Det mest særmerkete trekket ved de norske kvinnesosiologiske studiene av arbeid og arbeidsdeling,

både sett i forhold til den heimlige sosiologien og internasjonal kvinneforskning, finner vi i den tidlige utviklingen av begreper for omsorg og omsorgsarbeid (se for eksempel Wærness 1979, 1982, 1984).

'Omsorgens sosiologi' ble visstnok brukt første gang i siste halvdel på 1970-tallet, og begreper for ulike sider ved omsorgsarbeid ble raskt tatt opp i kvinneforskningen. Ett viktig grep var å skille omsorgen for dem som ikke kunne klare seg sjøl ut fra det alminnelige husarbeidet. Et annet viktig grep var å analysere omsorgsevne som en ervervet, ikke en medfødt egenskap. Et tredje grep var å betrakte betalt og ubetalt omsorgsarbeid i sammenheng, som variasjoner av samme type arbeid men med ulik organisasjonsform og ulike typer vederlag. Kari Wærness (1979) foreslo å skille analytisk mellom omsorg, tjenesteyting og omsorgsarbeid, der 'omsorg' refererte til sinnelaget, tjenesteyting til arbeid utført for mennesker som godt kunne greie seg uten assistanse, mens begrepet 'omsorgsarbeid' var reservert for det arbeid som ble utført for mennesker som ikke var i stand til å sørge for seg sjøl.

Til forskjell for eksempel fra den tidlige engelske forskningen om 'care' som mest var opptatt av kvinners uformelle og ubetalte omsorg for hjelp-trengende gamle og sjuke i heimen, og den amerikanske, som tidlig var mye opptatt av omsorgsetikken, hevdet skandinaviske forskere at ubetalt omsorg for egne barn kunne betraktes som arbeid (men ikke nødvendigvis bare som det). De hevdet dessuten at det var nødvendig å analysere alle former for omsorg i sammenheng, uavhengig av institusjonell forankring og om den var betalt eller ubetalt omsorg, formelt eller uformelt organisert. Bare med et slikt utgangspunkt var det mulig å få grep om de store strukturendringene i omsorgen for hjelp-trengende i samfunnet. (For en oversikt over linjer i den skandinaviske omsorgsforskningen se Leira 1994).

Omsorgsforskning har vært et av de store vekstområdene i samfunnsforskningen i 1980- og 1990-åra, ikke bare i kvinneforskning, men også i arbeids- og velferdsstatsforskningen. Den spenner også over mange disipliner. I den feministiske forskningen har spørsmål om omsorg som relasjon hatt stor plass, likeså omsorgsetikk, og det har vært hevdet at omsorgsarbeid representerer en egen rasjonalitet (Wærness 1987). Med restruktureringen av velferdsstaten i Vest-Europa har omsorgens organisering og fordeling fått bredere internasjonal oppmerksomhet på 1990-tallet, både i forskning og politikk. denne sammenhengen dreier sentrale spørsmål seg om offentliggjøring eller privatisering, defamilisering eller refamilisering, om anbudsutsettelse og kommersialisering (se for eksempel Lewis ed. 1999). Det stilles også spørsmål ved omsorg som rettighet, både som rett til å gi og til å få omsorg (Knijn og Kremer 1997).

Av de mange interessante studiene av mannsdominans kan nevnes Hanne Haavinds (1984) analyser av kvinners relative underordning i parforhold og

Berit Ås' før nevnte studier av hersketeknikker (se ellers Holter, red. (1984) og Ellingsæter (1999) for en analyse av debatten om 'patriarkatet'). Patriarkatstudiene fikk også en annen vri gjennom den økte interessen for utformingen av den offentlige kvinnerelaterte politikken og spesielt gjennom analysene av velferdsstatens betydning for kvinner og kvinners sosiale og politiske rettigheter (Hernes 1987, 1984). Velferdsstatens klassekarakter har vært et gjennomgående tema i velferdsstatsforskningen i etterkrigstida. Fra 1980-tallet har den feministiske forskningen utvidet perspektivet gjennom å introdusere kjønn som en sentral kategori, både når det gjelder velferdsproduksjonen i samfunnet og når det gjelder prinsipper for fordeling av sosiale rettigheter. Betydningen av rase og etnisitet er dessuten blitt et viktig område, og det står som en utfordring for dette som for andre forskningsfelt å få en bedre forståelse av samspillet mellom kjønn, klasse og rase.

I anglo-amerikansk feministisk forskning ble det ofte hevdet at velferdsstaten, og spesielt offentliggjøringen av den sosiale reproduksjonen, representerte et skifte i de maktstrukturene kvinner beveget seg innenfor, en overgang fra et privat til et offentlig patriarkat (Brown 1981). Skandinaviske forskere var til dels kritiske til denne oppfatningen. Birte Siim (1984) framholdt for eksempel at forholdet mellom kvinner og velferdsstat i Skandinavia også kunne analyseres som et partnerskap (se også Borchorst og Siim 1987). Men dette var ganske visst et partnerskap der kvinner var juniorpartnere (Leira 1992).

Helga Hernes (1982) beskrev den skandinaviske velferdsstaten som en formynderstat for kvinner, men hun påpekte også at kvinner hadde mulighet for å danne allianser med ulike partnere for å fremme kvinners interesser, for eksempel med andre kvinner, med menn eller med staten. I 1987 lanserte hun så begrepet om den 'kvinnevennlige velferdsstaten' som særkjenne for de nordiske velferdsstatene. Denne tolkningen viste seg omstridt, mildt sagt. Den brøt med en vanlig forståelse, ikke bare i kvinneforskningen, i det det antydes at staten grunnleggende kan ha en ikke-repressiv karakter. Begrepet skapte også debatt på grunn av den empiriske referansen. Hva var egentlig så kvinnevennlig med de nordiske velferdsstatene, og hvorfor var de mer så enn andre? Var kvinners sosiale rettigheter bedre, eller bare annerledes og annerledes begrunnet? (For en kritikk av Hernes, se for eksempel Langan and Ostner 1991).

Mens patriarkat-begrepet etter hvert ble mindre vanlig, har diskusjonene om den 'kvinnevennlige' velferdsstaten som begrep og realitet fortsatt gjennom nitti-tallet. Generelt har interessen for studier av velferdsstatens forhold til kvinner har vært økende, ikke minst i den komparative velferdsforskningen der nittitallets debatter har vært preget av analyser av forholdet mellom arbeidsmarked, velferdsstat og familie, og velferdsstatens betydning for medborgernes

sosiale rettigheter. Feministiske forskere har påpekt betydningen av den uformelle og ubetalte velferdsproduksjonen for velferdsnivået i velferdsstatens samfunn, og de har framhevet at en vedvarende kjønnsmessig arbeidsdeling bidrar til kjønnsulike sosiale rettigheter. Feministiske forskere (for eksempel Jane Lewis 1992) har levert alternativ til Gøsta Esping-Andersens (1990) velkjente typologi av velferdskapitalismens verdener. Velferdsstatens ekspansjon bidrar til å forandre aspekter av kjønnsforholdet, og til endringer av den sosiale definisjonen av kjønn – i det minste av kvinnekjønn – når mor blir lønnsarbeider i den offentlige velferdsproduksjonen og arbeidskraften har omsorgsansvar.

I internasjonal velferdsstatsforskning på 1990-tallet har det gått en livlig diskusjon om kvinners og menns ulike rettigheter og plikter, og om betydningen av kjønn og klasse i det sosiale medborgerskapets utforming (for en oppsummering se for eksempel O'Connor 1996, se også Korpi 1999). Fra 1980-tallet og gjennom 1990-tallet har også nordiske og norske kvinneforskere deltatt i debatten om velferdsstaten; om kvinners forhold til staten som klienter, konsumenter og lønnsarbeidere, og om den kvinnelige medborgerens sosiale rettigheter innafor rammene av den sosialdemokratiske velferdsstaten (Hernes 1984, 1987, 1988; Leira 1992, 1997).

ETTER POSTMODERNISMEN, – HVA DA?

I ettertid kan det vel synes som om det er fordelingsforskningens ofte deskriptive framstillinger, den som 'tok kjønn som variabel', som det hette i 1970-tallssjargongen, sammenlikninger av kvinners og menns innsats og resultater med hensyn til tid, makt, lønn og arbeid, kanskje er det bidrag fra den nye kvinneforskningen som har hatt størst gjennomslagskraft i offentlig debatt. I en oppsummering av perioden ca. 1970-85 er det også hevdet at den norske sosiologiske kvinneforskningen synes å ha hatt større spor i offentlig politikk og opinion enn i forhold til etablerte fagtradisjoner (Leira 1996).

På flere måter har kvinneforskningen bidratt til å endre kunnskapen om og forståelsen av kjønn i så vel kvinners offentlighet som i det alminnelige offentlige ordskiftet, for eksempel ved stadig å understreke at kjønn ikke bare kan forstås som biologi, men også som sosialt skapt; problematiseringen av en vedvarende kjønnsmessig arbeidsdeling og av de kjønnsulike medborgerlige rettighetene; forståelsen av kjønnsforholdet også som et kjønnsdominansforhold, og tidvis – noe ikke minst studiene av den seksualiserte volden viser – som et illegitimt maktforhold.

Etter en periode med økt rekruttering, viser 1990-åra større mangfold og økt spesialisering i kvinne- og kjønnsrelatert forskning. Også kvinneforskningen blir en bindestreks-forskning. Forskningsfeltet viser brytninger, ulike analytiske perspektiv, innflytelse fra skiftende teoretiske tradisjoner, og ikke minst, tematisering av nye empiriske felt. Det blir vanlig internasjonalt å refe-

rere til forskningsfeltet som 'gender studies', på norsk ofte gjengitt som kvinne- og kjønnsforskning. Betegnelsen signaliserer en økende interesse for menn og maskulinitet. Etter at framtrede samfunnsforskere tidlig på nitti-tallet fryktet at norsk familiesosiologi var i ferd med å forsvinne, opplever familie-forskningen en ny blomstring på nitti-tallet.

Noen faglige utfordringer kan være verdt å merke. På nittitallet, etter at postmodernismens innflytelse ser ut til å avta, kan vi antyde konturene av en faglig debatt der ulike perspektiver på forholdet mellom kjønn og samfunn konfronteres. Der er for eksempel en spenning mellom teorier om den reflek-sive moderniteten som vektlegger individualiserings- og globaliseringsproses-ser og derav følgende fragmentering av tradisjonelle kjønns-, familie- og sam-livsrelasjoner på den ene side (Beck 1992), og på den andre en mer empirisk orientert kvinne- og kjønnsforskning (f. eks. Morgan 1999, Smart 1997, Leira 1999) som betoner tregheten og det varige i sosiale forpliktelser og nære sosiale bånd.

Feltet 'kvinne- og kjønnsforskning' lar seg ikke enkelt overblikke eller oppsummere. Fra slutten av 1980-tallet viser analyser av kjønn, makt og sek-sualitet, human reproduksjon og moderskap, av menn og maskulinitet en for-nyet interesse for forholdet mellom biologisk og sosialt kjønn. Det understre-kes sterkere enn før at interessen for kvinner bærer i seg en interesse for kjønnsdannelsen som prosess, for hvordan kvinner og menn skapes som sosi-ale aktører, for betydningen av kjønn, som identitet, relasjon og som organi-serende prinsipp i sosialt liv. Influert av den anglo-amerikanske termen 'gender' er verbet å 'kjønne' blitt introdusert som nyord i norsk, foreløpig uten å vinne stor popularitet, men et bidrag til å klargjøre prosesser som gene-rerer kjønnspregingen av individer og institusjoner.

På tvers av tiårets mange 'post'-er og ismer kan vi altså fortsatt fornemme innflytelsen fra de lange linjene i tenkningen om kvinnespørsmålet, tradisjo-nen fra Beauvoir og Wollstonecraft. Innafor de nordiske velferdsstatene drøf-tes spørsmål om hvordan kjønnsulike rettigheter og plikter skapes og gjen-skapes i arrangementene mellom velferdsstat, familie og arbeidsmarked i sam-funn der likhet og universalitet har vært viktige verdier. Med en helt annen global referanseramme har internasjonal forskning igjen og igjen påvist at kvinner i store deler av verden mangler elementære sosiale, økonomiske og helsemessige rettigheter, og at de ofte er dårligere stilt enn menn. Amartya Sen har reist spørsmålet «where have all the women gone», og anslått at den manglende kvinnebefolkningen dreier seg om titalls millioner i verdens-sammenheng.

Femti år etter at *Det annet kjønn* ble utgitt, reiser Susan Sontag (1999) 'kvinnespørsmålet' på nytt. I et essay til et fotografisk verk om kvinner, hev-der hun at ei slik bok nødvendigvis «must raise the question of women». Et

bildeverk om menn ville ikke reise noe tilsvarende spørsmål. Ifølge Sontag er menn nærmest å forstå som det 'trege' kjønn, mens kvinner er i forandring. Kvinne- og kjønnsforskningen i den vestlige verden har imidlertid også, som nevnt over, lansert en annen forståelse av kjønnsforholdet, der både kvinner og menn framstår som «work in progress».

LITTERATUR

- Albrektsen, B.H., H.V. Henriksen, A. Holte, T.S. Wetlesen (1975), *Kvinneforskning og dens vilkår ved Institutt for samfunnsforskning*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Allardt, E. (1990), *Att Ha, Att Ålska, Att Vara*. Lund: Argos Förlag.
- Allardt, E. og Y. Litttunen (1962), *Sociologi*. Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Aubert, V. (1964), *Sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aubert, V. (1969), «Om metoder og teori i sosiologien». I: *Det skjulte samfunn*. Kap.9. Oslo: Pax Forlag.
- Beauvoir, S. de (1970), *The Second Sex*. London: NEL Books.
- Beck, U. (1992), *Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Berg, A. M., Å. Berge, A. Kalleberg & A.Leira, red. (1977), *I kvinners bilde*. Oslo: Pax forlag.
- Berg, Å. (1977), «Kvinneperspektiv på sosiologisk forskning – eit fagkritisk bidrag». I: Berg, A. M. m.fl., red., *I kvinners bilde*. Oslo: Pax forlag.
- Bernard, J. (1975), *Women, Wives, Mothers*. Chicago: Aldine
- Bock, G. (1989), «Challenging dichotomies: Theoretical and historical perspectives on women's studies in the humanities». I: NOS-H, *Framtidsstudier for humanistisk kvinnoforskning*.
- Borchorst, A. and B. Siim(1987), «Women and the advanced welfare state. A new kind of patriarchal power.» I: A. S. Sassoon, (ed.), *Women and the State*. London: Hutchinson.
- Brekke, L. (1978), «Marxistisk teori og teori for kvinnefrigjøring». I: Hem, L. og H. Holter, red., *Sosialpsykologi* bd. 1, Oslo: Universitetsforlaget.
- Brown, C. (1981), «Mothers, fathers and children: From private to public patriarchy». I Sargent. L. red., *Women and Revolution*. Boston: South End Press.
- Brun-Gulbrandsen, S. (1962), «Kjønnsroller og sosialisering.» I E. Dahlström m.fl., *Kvinnors liv och arbete*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle.
- Dahl, T.S. (1976), «Ekteskapet, den moderne husmannskontrakten. Noen kvinneverettslige problemstillinger. I Wetlesen T.S. og T. Støren, red., *Kvinnekunnskap*. Oslo: Gyldendal.
- Dahlström, E. m.fl. (1962), *Kvinnors liv och arbete*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle.
- Ellingsæter, A.L. (1999), «Patriarkatet. Teori og kritikk». I Engelstad F. , red., *Om makt. Teori og kritikk*. Oslo: AdNotam Gyldendal.
- Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Friedan, B. (1963), *The Feminine Mystique*. New York: Vail-Ballon Press.
- Grønseth, E. (1960), *Vår tids krav til familien*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Grønseth, E. (1966), *Familie, seksualitet og samfunn*. Oslo: Pax forlag.
- Grønseth, E. (1971), «The Dysfunctionality of the Husband Provider Role». Paper prepared for the ISA Conference, Varna.
- Grønseth, E. (1975), «Worksharing families: adaptations of pioneering families with husband and wife in part-time employment.» *Acta Sociologica*, 18:202-221.
- Grønseth, E. (1977), «Se hvor jeg støver». Intervju. I A.M. Berg, Å. Berge, A. Kalleberg og A. Leira, red., *I kvinners bilde*. Oslo: Pax forlag.
- Grønseth, E. (1986), «Kjønnspolitiske modeller for likestilling og frigjøring». I T.S. Wetlesen og J.E. Kristiansen, red., *Familien i endring*. Oslo: Cappelen.

Halsaa, B. (1987), «Har kvinner gemensamma interesser?». *Kvinnovetenskapligt Tidsskrift*, vol. 8, no. 4.

Haukaa, R. (1977), «Kommentarer til begrepet kvinnekultur» I: Berg, A. M. m.fl., red., *I kvinners bilde*. Oslo: Pax forlag.

Hernes, H.M. (1982), *Staten – kvinner ingen adgang?* Oslo: Universitetsforlaget.

Hernes, H.M. (1984), «Women and the Welfare State. The Transition from Private to Public Dependence». I H. Holter red., *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo: Norwegian University Press.

Hernes, H. M. (1987), *Welfare State and Woman Power*. Oslo: Norwegian University Press.

Holter, H. (1962a), «Kjønnsroller og sosial struktur». I Dahlström, E. m.fl., *Kvinnors liv och arbete*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.

Holter, H. (1962b), *Women in Scandinavia*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning. Stensil.

Holter, H. (1970), *Sex Roles and Social Structure*. Oslo: Universitetsforlaget.

Holter, H. (1971), «Sex Roles and Social Change.» *Acta Sociologica* vol. 14, no 1-2.

Holter, H. (1974), *Kvinnors liv og arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.

Holter, H., H. Ve Henriksen, A. Gjertsen, H. Hjort (1975), *Familien i klassesamfunnet*. Oslo: Pax forlag.

Holter, H. (1977), «Kvinneforskning: Historisk utvikling og aktuelle motsetninger». I Berg, A. M. m.fl., red., *I kvinners bilde*. Oslo: Pax forlag.

Holter, H., red. (1984), *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo: Universitetsforlaget.

Holter, H. (1992), «Berättelser om kvinnor, män och samhälle. Kvinnoforskning under trettio år.» I J. Acker et al., *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm: SNS Förlag.

Haavind, H. (1976), «Er samfunnsvitenskapene mannsvridd?» *Sosiologi i dag*, 6:2-13.

Haavind, H. (1984), «Love and Power in Marriage». I H. Holter, (ed.) *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kitterød, H og Å. Lømo (1996), «Småbarnsforeldres tidsbruk 1970-1990.» I B. Brandth og K. Moxnes, red., *Familie for tiden*. Oslo: Tano.

Kjeldstad, R. (1991), «1980-åra: Kvinneenes tiår på arbeidsmarkedet». *Samfunnspeilet*. 5:16-19.

Knijn, T. and M. Kremer (1997), «Gender and the caring dimensions of welfare states. Towards inclusive citizenship.» *Social Politics* vol. 4, no 3; 119-148.

Korpi, Walter (1999), «Faces of Inequality: Gender, Class and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare States.» *Social Politics* (forthc.)

Langan, M. og I. Ostner (1991), «Gender and Welfare: Toward a Comparative Framework.» I G. Room, ed., *Toward a European Welfare State*. Bristol: School of Advanced Studies.

Leira, A. (1977), «Kvinnfolk og mennesker». I Berg, A. M. m.fl., red., *I kvinners bilde*. Oslo: Pax forlag.

Leira, A. (1981), «Kvinneperspektiv i 70-åras arbeidssosiologi», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 22:431-442.

Leira, A. (1989), *Models of Motherhood. Welfare State Policies and Everyday Practices*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Leira, A. (1992a), *Welfare States and Working Mothers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Leira, A. (1992b), «Hanjønn, hunkjønn, intetkjønn. Forståelser av kjønn i norsk kvinnesosiologi.» I Widerberg, K. og A. Taksdal, red., *Forståelser av kjønn*. Oslo: AdNotam.

Leira, A. (1997), «Social Rights in a Gender Perspective.» I P. Koslowski og A. Føllesdal, red., *Restructuring the Welfare State*. Berlin: Springer Verlag.

Leira, A. (1999), «Family Change: Practices, Policies and Values. Introduction.» *Comparative Social Research*, 18:ix-xxii. Stamford, CT: JAI Press.

Leira, A. og I. Wesche (1991), *Forskning om kvinner, familie og likestilling ved Institutt for samfunnsforskning. Bibliografi 1985-1991*. ISF Rapport 91:7. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Lewis, J. (1992), «Gender and the Development of Welfare State Regimes.» *Journal of European Social Policy*, 2:159-173.

Lewis, J., red. (1999), *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate.

Mitchell, J. (1969), *Kvinnorna – den längsta revolutionen*. Zenit Reprint 2.

Morgan, D.H.J. (1999), «Risk and Family Practices: Accounting for Change and Fluidity in Family Life.» In Silva, E. B. and C. Smart, eds. *The New Family*. London: Sage.

Myrdal, A og V. Klein (1956), *Women's Two Roles*. London: Routledge and Kegan Paul.

NAVF (1976), *Forskning om kvinner*. Oslo: Universitetsforlaget.

O'Connor, J.S. (1996), «From Women in the Welfare State to Gendering Welfare State Regimes.» *Current Sociology*, 44:1-124.

Parsons, T. (1955), «The American family: its relations to personality and the social structure.» I: Parsons, T. & R. F. Bales, eds., *Family Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

Parsons, T. (1960), «The Stability of the American Family System.» I N.W. Bell og E.F. Vogel, red., *A Modern Introduction to the Family*. Glencoe, Ill.: The Free Press.

Pateman, C. (1987), «The Patriarchal Welfare State.» I A. Gutman, ed., *Democracy and the Welfare State*. Princeton: Princeton University Press.

Rowbotham, S. (1971), «Att lysna til de tysta». I: Matthis, I. og D. U. Vestbro, red., *Kvinnokamp*. Stockholm.

Smart, C. (1997), «Wishful Thinking or Harmful Tinkering? Sociological Reflections on Family Policy.» *Journal of Social Policy*, 26:301-321.

Sontag, S. (1999), «Essay» i A. Leibowitz, *Women*. London: Jonathan Cape.

Stacey, M. (1983), «The division of Labour Revisited or Overcoming the Two Adams.» I: Abrams, P. et al. (eds.), *Practice and Progress: British Sociology 1950-1980*. London: Tavistock.

Strømsheim, G. (1980), *Arbeidstid og sysselsettingsutvikling 1872-1978. Om deltid som arbeidsmarkedsfenomen*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Tiller, P.O. (1962), «Rollefordelingen mellom foreldre og barns personlighetsutvikling.» I E. Dahlström et al., *Kvinnors liv och arbete*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle.

Ve, Hildur (1992), «Sosiologi og forståelser av kjønn.» I K. Widerberg og A. Taksdal, red., *Forståelser av kjønn*. Oslo: AdNotam.

Wadel, C. m.fl., red. (1983), *Dagliglivets organisering*. Oslo: Universitetsforlaget.

Widerberg, K. (1985), *Finns det en nordisk modell i kvinneforskningen?* NAVFs sekretariat for kvinneforskning: Arbeidsnotat.

Wrong, D. (1961), «The Over-Socialized Concept of Man in Modern Sociology». *American Sociological Review*, 26:183-193.

Wærness (1975), *Kvinnors omsorgsarbeid i den ulønnete produksjon*. Arbeidsnotat nr. 80. Bergen: Levekårsundersøkelsen.

Wærness, K. (1979), *Omsorgsarbeid i den private og offentlige sfære, i lønnet og ulønnet omsorg*. NAVFs sekretariat for kvinneforskning: Arbeidsnotat nr. 5.

Wærness, K. (1982), *Kvinneperspektiver på sosialpolitikken* Oslo: Universitetsforlaget.

Wærness, K. (1987), «On the rationality of caring». I: A. S. Sassoon, (ed.), *Women and the State*. London: Hutchinson.

Zelditch, M. (1955), «Role differentiation in the nuclear family» I: Parsons, T. & R. F. Bales, eds., *Family Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

Ås, B. (1975), «On Female culture: an introduction to formulate a theory of women's solidarity and action». *Acta Sociologica* 18:142-162.

Ås, B. (1981), *Kvinner i alle land... Håndbok i frigjøring*. Oslo: Aschehoug.

Modernitet og forståelser av kjønn. «Problemet» med mange navn¹

KJØNN SOM ANALYTISK KATEGORI

På begynnelsen av 1960-tallet ble Betty Friedans bok *The Feminine Mystique* (1963) raskt en bestselger i mange vestlige land. Hun beskrev «problemet uten navn»; den diffuse utilfredshet og lengsel mange kvinner følte. I ettertid har problemet – mannsdominans og kvinnelig underordning, kjønnsulikhet i materielle og symbolske belønninger – fått mange navn, gjennom både politiske og akademiske kontroverser. Interessen har vært nærmest eksplosiv. Ved inngangen til det 21. århundret er norske media fulle av stoff vinklet på kjønnsdimensjonen. Den mest opphetede politiske debatt på 1990-tallet, debatten om kontantstøtte til småbarnsforeldre, dreide rundt en kjønnspolitisk akse. I Akademia er kjønn blitt en sentral sosial kategori for analyse, og kvinne- og kjønnsforskning er i dag etablerte forskningsfelt innen samfunnsvitenskap og humaniora.

I et historisk perspektiv har forståelsen av kjønn som analytisk kategori kontinuerlig vært satt under debatt. I denne artikkelen vil jeg gi noen riss av denne diskusjonen i de senere år, med fokus på det sosiologiske feltet. Hvilke teorier er fruktbare for å forstå «kjønnsforholdet» i dagens samfunn? Feltet er enormt, det sier seg selv at det bare kan bli snakk om noen spadestikk. Spørsmålet om modernitetens utvikling og form har dukket opp igjen som et grunnleggende sosiologisk problem ved overgangen til det 21. århundret (Giddens 1991). Jeg har derfor valgt å konsentrere meg om noen av de mest omdiskuterte teoretiske bidragene på 1990-tallet: postmodernismens kritikk av moderniteten, og teorier om refleksiv modernisering; en «rekonstruksjon» av moderniteten som delvis svar på postmodernismens kritikk. Som del av denne diskusjonen trekkes noen faghistoriske linjer i den norske kvinne- og

1) Takk til Fredrik Engelstad, Ragnhild Steen Jensen, Arnlaug Leira og Mari Teigen for konstruktive kommentarer.

kjønnsforskningen. De lange linjene har betydning for å forstå samtidens kunnskapsproduksjon, for brudd og kontinuitet. Teoretiske perspektiver reflekterer kompliserte samspill mellom endringer i samfunnmessige betingelser og dreininger i vitenskapsinterne fokus. I løpet av de siste ti-femten årene har tradisjonelle paradigmer og begreper i samfunnsforskningen blitt utfordret, og avslutningsvis vil jeg diskutere hvilke teoretiske forståelser som preger kjønnsosologien ved inngangen til 2000-tallet.

FAGHISTORIENS LINJER

Jeg tar utgangspunkt i de fem hovedfasene i norsk kvinne- og kjønnsforskning som Harriet Holter (1996) har avgrenset, men trekker også inn andre analyser og synspunkter. Fasene – forløperfasen, kjønnsrollefasen, patriarkat- og aktørfasen, kultur-, kontekst- og relasjonsfasen og nåtids- og fremtidsfasen – betegnes ut fra de hovedtendenser som gjør seg gjeldende. Den første fasen er *forløperfasen* til den moderne kvinneforskningen. Dette er en lang og mangslungen fase, som strekker seg fra slutten av 1700-tallet helt til 1930-tallet. Forløperfasen var preget av kvinnekamp, av filosofiske og politiske teorier om kvinners stilling, og en biologisk tenkning om kvinnens natur.

De første forsøkene på å vitenskapeliggjøre temaet kjønn og kjønnsforskjeller kom i neste fase, *kjønnsrollefasen*, i en periode fra 1930-tallet til slutten av 1960-tallet (Holter 1996). Roller, sosialisering og sosial struktur var begrepene som ble bærende for forskningen, særlig om kvinners situasjon. Fremfor alt ble kjønnsrolle det sentrale begrepet. Fasen var ifølge Holter preget av en positivistisk-empirisk orientering. Dette var det første avgjørende skritt vekk fra å forstå kjønnsforskjeller primært som biologiske forskjeller. Kjønnsroller ble forstått som sosialt konstruert. Dette var et særtrekk ved den skandinaviske kjønnsrolleforskningen (se Leira 1992b, og Leiras artikkel i denne rapporten). Holter skiller mellom struktur- og aktøranalyser av roller; mellom roller som nedfelte sosiale mønstre og roller som sosialiseringsspross.

Den nye radikale kvinneforskningen som vokste frem i kjølvannet av studentopprøret på begynnelsen av 1970-tallet tok ettertrykkelig avstand fra kjønnsrollebegrepet. Holter peker på at dette skjedde parallelt med en generell avvísning av normsosologien, som ble kritisert for manglende maktdimensjon og for å være ahistorisk. Holter kaller denne tredje fasen, som varer til midten av 1980-tallet, for *patriarkat- og aktørfasen*. Som forrige fase inneholdt denne perioden både struktur- og aktørrettede analyser. De nye målsettingene for kvinneforskningen var at de materielle, økonomiske og politiske strukturene som skapte kvinneundertrykking skulle frem i lyset, og kvinners liv og interesser skulle synliggjøres, gjerne gjennom hverdagslivets erfaringer. Leira (1992b, se også Leiras artikkel i denne rapporten), som har studert den-

ne perioden særskilt, sier at kritikken rettet seg mot teorier som marginaliserer kvinners erfaringer og legger menn til grunn som norm for det handlende mennesket. Ifølge Leira lå den nye kvinnesosologiens røtter i to norske fagtradisjoner; den problemorienterte empirismen formulert av Vilhelm Aubert, og den radikale kjønnsrolleforskningen, med Harriet Holter og Erik Grønseth som sentrale bidragsyttere. Begge med tilknytning til miljøet ved Institutt for samfunnsforskning. Essensen i den problemorienterte empirismen er en interesse for det utforskede og ignorerte, for samfunnskritikk og sosial reform, med utgangspunkt i kvalitative data og i et historisk perspektiv.

Dette var kvinnesosologiens gullalder. Virksomheten var preget av et fagkritisk program, og inneholdt også en marxistisk inspirert ideologikritikk av manskraft; «språk er makt». Det siste ble kimen til den feministiske vitenskapskritikken som kom senere, betydelig påvirket av internasjonale strømninger. På 1970-tallet utvikles også det Holter kaller de feministiske politiske retningene, som liberal feminisme, radikal feminisme, marxist-feminisme og tosystem-teori (se også Ellingsæter 1999, Halsaa 1996b). Interessen for maktspørsmål ble en fellesnevner for den nye kvinneforskningen på 1970-tallet (Halsaa 1996b). Teoriene om patriarkatet uttrykte en ambisjon om å teoretisere mannlig dominans som systemprosess på samfunnsnivå, og identifiserte også et politisk mål: oppheving av mannlig dominans og frigjøring av kvinner (Acker 1989). Men studier av kvinneundertrykking som helhetlig system fikk imidlertid liten betydning for den norske empiriske kvinneforskningen (Holter 1996). Leira (1992b) viser til at patriarkatstudier i mer løs betydning, dvs. studier som tematiserte menns makt over kvinner, hadde stor bredde, med analyser av stabilitet og endring i kjønnsdominansforhold både i sosiale institusjoner og sosiale relasjoner, og rettet søkelyset ikke bare mot manskraft og hersketeknikker, men også mot motstand og mestringsstrategier. Holter hevder at de mest fremherskende strukturanalysene var forsøk på å kople teorier om patriarkatet og kapitalismen. Samtidig vokste det frem aktørorienterte studier, og kombinasjoner av struktur- og aktørperspektiv fantes i mer lokale undersøkelser. Mange var opptatt av sammenhenger mellom makro og mikroforhold. Holter hevder at det ble gjort et betydelig nybrottsarbeid empirisk og analytisk, særlig i studier av omsorgsarbeid og hverdagsliv. En tidlig problematisering av omsorgsbegrepet er kanskje et særnorsk bidrag.

Ifølge Leira (1992b) var to temaer sentrale i denne fasen; foruten kjønnsdominansforhold i «patriarkatets» mange fremtredelsesformer, var studier av den kjønnsmessige arbeidsdelinga i produksjon og sosial reproduksjon svært omfattende. Widerberg (1987) har bemerket at i denne forskningen om kvinner og arbeid er seksualitet fraværende; kvinner arbeider og arbeider, som om det er det de lever av og for! Arbeidet er metaforen for menneskelig virksomhet (Leira 1992b). Den store interessen for organisering og fordeling av

betalt og ubetalt arbeid er bla. knyttet til at kvinners arbeid ble et politisk-administrativt spørsmål i Norge gjennom likestillingspolitikken.

I de faghistoriske analysene er perioden fra 1950 til midten av 1980-tallet mest utførlig behandlet. Det ser ut til å være enighet om at det mot slutten av 1980-tallet fremtrer en del nye trekk ved forskningen (Holter 1996, Leira 1992b, Øvrelid 1996a). Analysen blir vanskeligere når vi nærmer oss 1990-tallet. Ikke bare fordi det er utfordrende å bedrive samtidshistorie med kritisk distanse, men fordi forskningsvirksomheten antar en mer pluralistisk karakter. Holter (1996) mener at slutten på patriarkat- og aktørfasen ikke kan tidfestes, men glir over i nye faser uten dramatiske brudd. I løpet av 1980-tallet skjer det et skifte fra fagkritikk til vitenskapskritikk. Samfunnsforskningen ble stimulert i en mer refleksiv retning, bl.a. gjennom en påvirkning fra postmodernismen (se neste avsnitt). Kimen til denne vitenskapskritikken lå imidlertid der, som nevnt, fra 1970-tallet. Det er selve den kunnskapsteoretiske forståelsen som kritiseres, særlig kunnskapproduksjonens kjønnskarakter.

Dette skiftet er klart inspirert av tendenser i den internasjonale forskningen. Etter en lang fase med kamp for anerkjennelse og integrasjon i den sosiologiske hovedstrøm, gjennom synliggjøring av kvinners liv og problematisering av grunnleggende sosiologiske kategorier, utfordrer den feministiske sosiologien sosiologens kunnskapssyn på en grunnleggende måte (Ashenden 1997). Det ble reist kritikk mot den empiriske kjønnsosiologiens assimilerende tendens, det vil si at kjønnsdimensjonen bare ble sugd opp i de dominerende sosiologiske diskurser (Ashenden 1997). Det ble reist kritikk mot sosiologens tilsynelatende objektivitet; den er basert på en generalisering av maskulin kunnskap. Forståelsen av sosiologisk kunnskap som interessefri, ble også kritisert. Den feministiske kritikken fikk en ny vitenskapsteoretisk begrunnelse i utviklingen av det som omtales som feministisk standpunktteori (se for eksempel Harding 1986). Kunnskap må forstås som sosialt situert, og kvinners erfaringer er et sentralt element i den feministiske standpunktteorien. En universalistisk enhetstenkning i forhold til kvinner ble imidlertid etterhvert sterkt kritisert av svarte feministe (se Collins 1991). De hevdet at den feministiske forskningen har tatt utgangspunkt i erfaringene til hvite middelklassekvinner, og at rase/etnisitet og klasse må tas på alvor. Kjønn, klasse, rase er den «tredobbelte» undertrykkningen som må teoretiseres. Enhets-tenkningen ble også kritisert som essensialistisk, det vil si at den bygger på en forståelse av at kvinner har en felles natur, eller essens.

Det Holter ikke nevner for Norges del er oppblomstringen av retninger som oppvurderer kvinnelige egenskaper, som gjør seg gjeldende internasjonalt på begynnelsen og midten av 1980-tallet. Dette representerer en tenkning der kvinner ikke bare anses som grunnleggende forskjellige fra menn, men moralsk overlegne menn. Dette skiftet har mange navn; det omtales som

særartsfeminisme, forskjellsfeminisme og kulturfeminisme (Alcoff 1988). Debatten om «equality versus difference», likhet eller forskjell mellom kjønnene, har vært et vedvarende spørsmål i internasjonal feministisk teori. Enkelte mener imidlertid at man må oppheve dette skillet mellom likhet og forskjell som to gjensidige utelukkende posisjoner, kvinner er både like og forskjellige fra menn (Crompton 1999, Scott 1988, Widerberg 1996). Widerberg (1996) hevder at tradisjonen med skandinaviske kvinnesentrerte studier har gitt grunnlag for å forholde seg til ulikhet på en uavklart måte. Den underliggende forståelsen er at kjønnene er sosialt ulike, men dypest sett er de «egentlig» like, og likheten er kun et spørsmål om sosial organisering. Likhetstenkningen har vært institusjonalisert igjennom likestillingspolitikken. Dette er kanskje grunnen til at disse spørsmålene ikke har preget den norske debatten, selv om essensialistiske overtoner i perioder klart har vært til stede, for eksempel i «kvinneskulturbegrepet» (Ås 1975).

De to siste av de fem fasene tidfester Holter fra midten av 1980-årene og fremover. Den ene er en *kultur-, kontekst- og relasjonsfase*. Strukturelle teorier om kjønn, som for eksempel patriarkatteori, ble kritisert og avløst av studier av hvordan kvinnelighet og mannlighet skapes i sosiale samhandlingsprosesser (se for eksempel West & Zimmermanns (1987) innflytelsesrike begrep «doing gender»). Betydningen av kulturelle koder i utforming av kjønnsrelasjonene, av kjønn og seksualitet, var tema som fikk økt oppmerksomhet. I analysen av kjønnsrelasjoner blir båndet til makrostrukturene løsere, mikronivået ses ikke som en refleks av makronivået (Øvrelid 1996a). Fokus er på samhandling, og på det som gir identitet, mening og orden for aktørene; spørsmål om makt og undertrykking blir mindre sentrale, sier Øvrelid.

Den økte interessen for en konstruktivistisk tilnærming til det sosiale, inkludert kjønnsforhold, må etter min mening ses i sammenheng med at definisjoner av femininitet og maskulinitet kommer i bevegelse i samfunnet, og spiller sammen med den sterke kritikken av strukturteori (se neste avsnitt). Begge deler er med på å dreie interessen mot mikronivået og interaksjonistiske perspektiver. Konstruktivisme er imidlertid ikke noen grunnleggende ny «tenkemåte», men var del av norsk pensumlitteratur i sosiologi allerede på 1970-tallet. I Berger og Luckmanns bok *The Social Construction of Reality*, publisert første gang i 1966, heter det i innledningskapitlet: «The basic contentions of the argument of this book are...that reality is socially constructed and that the sociology of knowledge must analyse the process in which this occurs» (Berger & Luckmann 1975:13). Dette er også grunntanken i Simone de Beauvoirs berømte utsagn i *Det annet kjønn*: «En er ikke født som kvinne, en blir det». Selv en av de ledende strukturteoretikerne fra 1970-tallet, Heidi Hartmann, hadde en oppfatning av at menn og kvinner er noe som skapes sosialt som gjenkjennelige kategorier (se Ellingsæter 1999).

I denne perioden vokser også mannsforskningen frem, mannsforskning som begrep kom først for alvor i bruk på 1980-tallet (Øvrelid 1996b). Satt på spissen kan man si at det er statsfeminismen som har båret frem problematiseringen av maskulinitet. Øvrelid (1996b) sier at i Norge har staten tatt et tungt ansvar for å sette mannstemaet på dagsorden, og viser til opprettelsen av Mannsrolleutvalget i 1986, begrunnet med menns fravær i likestillingsdebatten. Mannsforskningens overordnede tema har vært ganske lik kvinneforskningens; nemlig arbeids- og familieliv, og forholdet mellom dem. Dette var også tema hos Norges «første mannsforsker», Erik Grønseth (1975, 1977). Han kritiserte den mannlige forsørgernormen, og foreslo radikale politiske reformer, bl.a. deling av lønnet og ulønnet arbeid blant ektepar. Likhetsstrekkene med kvinneforskningen ser også ut til å gjelde teoretiske forståelser av kjønn. I sin framstilling av ulike retninger innen mannsforskningen skiller Øvrelid (1996b) i hovedsak mellom psykoanalytisk baserte teorier om sosialisering og identitetsforming i barneåra, og den patriarkatkritiske mannsforskningen, som ser kvinners og menns individuelle handlinger på mikronivå i lys av patriarkatet, dvs. mannsdominans og kvinneundertrykking på systemnivå. Det hevdes at mannsforskningen er sterkt påvirket av «morsarven» fra kvinne- og kjønnsforskningen: «Mykje mannsforskning navigerer etter kvinnelege normer» (Øvrelid 1996b:112). Øvrelid er kritisk til den patriarkatkritiske tradisjonen i mannsforskningen, der man tar utgangspunkt i samfunnets makrostrukturer som rammevilkår for aktørenes handlinger. Patriarkatkritikken gjør menn til undertrykkere, og får dermed ofte et reduksjonistisk og skjematisk preg. Mannsforskningen fremstår som et diffust og svakt institusjonelt forankret forskningsfelt (Andersen et al. 1999, Øvrelid 1996b). Det er stor aktivitet i produksjon av hovedfagsoppgaver, men denne kompetansen fanges ikke opp av forskningsprogram eller stillinger (Andersen et al. 1999). Skal forskning bli til hjelp, hevdes det, er kvinners syn og krav til menn ikke tilstrekkelig. Argumentene lyder som ekko fra kvinneforskningens etableringsfase.

Den konstruktivistisk og relasjonelt orienterte kjønnsforståelsen har vært fulgt av en tendens til å erstatte kvinneforskning med betegnelsen kjønnsforskning, både internasjonalt og i Norge. Det uttrykker bl.a. et ønske om å komme vekk fra likhetstegnet mellom kvinne og kjønn – menn har også sosialt kjønn. Av den grunn foretrekker jeg selv kjønnsforskning som betegnelse. Men det er også motstand mot dette skiftet. Kvinneforskning betyr for enkelte et signal om at den primære oppgave er å generere kunnskap som kan oppheve kvinners samfunnmessige underordning (se Halsaa 1996a). For enkelte blir dobbeltbetegnelsen «kvinne- og kjønnsforskning» et kompromiss. Andre mener at begrepet kjønnsforskning er en ren importvare blant norske forskere; verken teori eller empiri er fornyet på en slik måte at det godtgjør over-

gang fra begrepet kvinneforskning (se debatt i *Apollon* 4/99 mellom Jørgen Lorentzen og Gro Hagemann). Det er en seiglivet kulturell forestilling at det bare finnes ett kjønn, og at det er kvinner. Kunnskapen om menn og maskulinitet er ofte begrenset (se også Andersen et al. 1999), men det er fullt mulig å studere «kjønn» for eksempel i hvordan maskulinitetens primat nedfelles i samfunnsinstitusjoner.

Den siste fasen i Holters (1996) inndeling er en *nåtids- og fremtidsfase*, preget av postmodernismen. Denne fasen analyseres ikke av Holter selv, men er delvis behandlet i samme bok av Halsaa (1996a, 1996b) og Øvrelid (1996a). Jeg skal nå gå nærmere inn på problemstillinger knyttet til debattene om moderniteten, med hovedvekt på internasjonale bidrag.

KRITIKKEN AV MODERNITETEN

Den internasjonale teoretiske «1990-talls»-feminismen har vært influert av postmodernisme og poststrukturalisme, og har i stor grad vært preget av en vitenskapskritisk virksomhet, orientert mot vitenskapsteori og filosofi. Barrett & Phillips (1992) hevder at «1970-tallsfeminismens» grunnlag er blitt utfordret både av kritikken som kom fra de svarte feministene, og postmodernismens underminering av mange av de teoretiske paradigmenes denne feminismen har bygd på. Det er imidlertid interessant å merke seg at mange av de sentrale begrepene som har «satt» seg på 1990-tallet; som konstruktivism, dekonstruktivism og diskurs, springer ut av teoretiske arbeider fra 1960-tallet.

Oppmerksomheten rettes mot forskjell mellom kvinner, og dekonstruksjon av nøkkelkategoriene i tenkningen om kjønn (Bradley 1996). En postmoderne subjektforståelse åpner opp for en mer fragmentert identitetsforståelse, noe som får konsekvenser for de gamle sosiale kategoriene kjønn og klasse. Postmoderne teori fokuserer på kompleksitet, og avviser begreper som kvinne, klasse, rase (Walby 1992). Det flertydige får forrang foran det entydige, noe som gir kjønnsforskningen mulighet til å understreke at kvinner og menn innbyrdes er ulike (Øvrelid 1996b). Dekonstruktive strategier utfordrer de hierarkiske, binære opposisjoner i vestlig tenkning, inkludert dem som omfatter kjønn. Feministiske kategoriske begreper som sex/gender, patriarkat osv., undergraves radikalt av den nye dekonstruktivistiske vekt på ustabilitet og tilfældighet. Barrett (1992) mener imidlertid at mens modernitetskritikken avslører problemer i tidligere teorier, er det større tvil om kritikerne har noen alternative teorier.

Det er mye uklarhet rundt postmodernitet som begrep, postmoderne teorier er dermed ikke er noen enhetlig kategori. Teoriene er komplekse, og argumentene som vektlegges varierer. Noen trekker et skille mellom en postmodernitet-tese og filosofisk postmodernisme (Berg 1996). Postmodernitet-

tesen går ut på at de samfunnsstransformasjoner vi opplever er av en slik karakter at de gjør det modernistiske begrepsapparatet i den klassiske sosiologiske tradisjonen ubrukelig. Dette er i bunn og grunn et empirisk spørsmål, men tesen fremstår ofte som en proklamasjon uten noe særlig empirisk belegg. Filosofisk postmodernisme er en stor samling filosofisk kritikk av tenkningen i opplysningstradisjonen og dens etterkommere, særlig dens undertrykkende epistemologiske fundament (op. cit.). Det synes å være her den feministiske kritikken har lagt ned mesteparten av sin energi. Den filosofiske postmodernismen avviser begreper som objektivitet, rasjonalitet og verdinøytralitet.

Andre mener også at teorier om postmodernitet kan tolkes på ulike måter, men at de delvis overlapper hverandre (Kumar 1998). Det kan bety fremveksten av en ny type samfunn, som skiller seg fra modernitetens ideer og institusjoner. Moderniteten kjennetegnes av kapitalismens strukturelle stabilitet, av vedvarende vekst gjennom materiell produksjon, klasse og klassebasert politikk står sentralt og nasjonalstaten har forrang (Owen 1997). Motsatsen kjennetegnes av kapitalismens disorganiserte karakter, fragmentering av klasseallianser, individualisering av sosiale relasjoner, vekst i forbrukerkultur, utvikling av livsstilspolitikk, økt betydning for massemedia og informasjonsteknologi, skift i produksjon og spredning av kunnskap, virkninger av globalisering på nasjonalstaten og nasjonale økonomier. Flere av disse endringstrekkene er ikke nye, men har vært beskrevet i løpet av de siste tiårene (Kumar 1995). Særlig blir kultur i økende grad sett som bestemmende for den sosiale, økonomiske, politiske og psykologiske realitet, hevder Kumar. Berg (1996) fremholder fascinasjonen av makten til det symbolske som et av de mest slående trekk ved postmodernismen.

Postmodernitet kan også bety en refleksjon over modernitetens krise, idet den er i ferd med å ebbe ut, eller iallfall å kulminere (Kumar 1998). Opplysningstradisjonens tro på fremskritt og fornuft er i krise; «de store fortellingene» har brutt sammen. Det er slutt på de store fortellingene i arven fra opplysningstradisjonen: Sannhet, Vitenskap, Historie, Fornuft, Revolusjon. De bygger på en forståelse av natur, samfunn og historie som ikke står i stil med vår evne til å fatte disse fenomenene i deres totalitet. Idealenes ytterste konsekvens finner vi i de kommunistiske eksperimentene og den vitenskapelige kommunismen. Fallet i marxismen som grunnlag for et samfunnssystem markerer slutten på en ektefødt utopi sprunget ut av kapitalismen (op. cit.). En postmoderne forståelse bygger på en mer ydmyk holdning: Lokale svar på lokale spørsmål, basert på lokal kunnskap. Motstrategien er altså analyser av det lokale, spesifikke og partikulære. Våre handlinger kan ikke begrunnes i universelle systemer, men i liv og tenkning i de samfunnene vi lever i.

Postmodernismens kritikk av moderniteten innebærer en anerkjennelse av at kunnskap ikke står utenfor historien og maktrelasjonene. Men som den

faghistoriske gjennomgangen viser er kritikken av et tilsynelatende objektivt kunnskapsbegrep neppe noe nytt. At kunnskap har en situert og historisk karakter, behøver heller ikke å bety et brudd med moderniteten (Ashenden 1997). I tråd med tankegangen ovenfor, er et av hovedpunktene i postmodernismen en kritikk av teoretisk universalisme. Ambisjonene om å bygge universelle teorier, som ikke bare ligger i marxismen, men også i liberalisme og humanisme, er bygd på falske ideer om universalisme og overgeneralisering (Barrett 1992). Dette rammer universelle teorier om «kvinner», som ikke forholder seg til spørsmålet om forskjeller mellom kvinner. Den postmoderne kritikken ser for eksempel på feministisk standpunktteori som en «epistemologisk separatisme» der en «maskulin» logikk reverseres for å produsere mer objektiv kunnskap basert på kvinners liv (Ashenden 1997). Kritikken avviser en separat feministisk epistemologi basert på forestillinger om kvinners felles autentiske identitet basert på felles erfaringer. Dette betyr en avvisning av en grunnleggende «kjønnet» identitet. Spørsmålet man må stille er hva som konstituerer kategoriene kvinne og erfaring. Man må denaturalisere antagelser om hva kvinner «er».

Postmoderne analyse er konstruert i reaksjon mot totaliserende teorier som reduserer kompleksiteten i den sosiale verden til ett eller to strukturelle prinsipper (Barrett 1992). Den avviser også ideen om kausalitet og makrososiale begreper. Man er ikke opptatt av årsak til tingenes tilstand, for eksempel årsak til kvinners undertrykking. I samfunnsvitenskapen kritiseres begreper som sosial struktur, rolle, arbeidsmarked osv., fordi de postulerer en sosial totalitet og bestemte underliggende antakelser om sosiale aktører.

I motsetning til materialismen – som forstår individets bevissthet som bestemt av det materielle, og hvor økonomiske relasjoner antas å være dominerende – insisterer poststrukturalistisk teori på betydningen av mening (op. cit.). Språket tillegges avgjørende betydning: Språk er ikke bare formidling av mening, språket konstruerer også mening. Struktur erstattes med diskurs. Den sosiale samfunnsorden forstås som diskursivt skapt, og det er de diskursive vitenskapelige praksisene som skaper mennesket, og som må være forskningens gjenstand (Foucault 1977 i Crompton 1998). Kategorier som kjønn og klasse betraktes som en funksjon av språket, og ikke skapt av økonomiske eller kulturelle forhold.

Den poststrukturalistiske feminismen har sin opprinnelse i 1970-årene, og kom for fullt på 1980-tallet (Halsaa 1996b). Poststrukturalismen springer ut av den franske strukturalismen, hvor språkteori står sentralt. Språket ses ikke som en speiling av virkeligheten – det er språket som konstruerer virkeligheten. Poststrukturalismen har et språkteoretisk utgangspunkt for å forstå samfunnet, samfunnet sees som «tekst» (op. cit.). Samfunnet består av en rekke konkurrerende språk eller diskurser. Vi er fanget inn i politiske strukturer

gjennom hegemoniske diskurser. Prosjektet blir å bryte ned maktstrukturer ved å dekonstruere rådende diskurser.

Poststrukturalismens appell til feminismen er at den er opptatt av «seksualitet, subjektivitet og tekstualitet» (Barrett 1992). Disse nye anliggende i kjønnsanalysen bringer spørsmålet om identitet til forgrunnen, og bringer subjektet og dermed aktøren (igjen) i sentrum (Bradley 1996). Debatter om subjektivitet viser behovet for bedre forståelser av begreper som aktør og identitet. Barrett tror imidlertid at det vil ta lang tid før innflytelsen fra materialismen, og fra dikotomiene struktur-kultur, basis-overbygning, er grunnleggende svekket. Særlig gjelder dette for samfunnsvitenskap og historie; poststrukturalistiske teorier har hatt større betydning i humanistiske fag.

Postmoderne og poststrukturalistisk tenkning har møtt massiv kritikk, også fra sosiologisk kjønnsforskning, både internasjonalt og i Norge. Se for eksempel Berg (1996) for en kortfattet kritikk av hovedargumentene i den filosofiske postmodernismen. Walby (1992) mener at den postmoderne fragmenteringen har gått for langt. Mange er bekymret over en økende avstand mellom akademisk teoretisering og empiriske studier av ulikhet. Feministisk teori står i fare for en akademisk tilbaketrekning til epistemologiske og filosofiske spørsmål, i stedet for å avdekke hvordan kjønn skaper ulike livssjanser for kvinner og menn, med underordning av kvinner som resultat (Crompton 1999). En diskursiv forståelse av kjønn, av hvordan kjønn skapes gjennom språket, fører ofte til en ignorering av sosial struktur, av økonomi og institusjoner, og av empirisk forskning (Connell 1996). Bradley (1996) ser en viss ironi i at den postmoderne kritikken er opptatt av ulike erfaringer blant arbeiderklassekvinner og etniske minoriteter, mens forskernes fokus på «seksualitet, subjektivitet og tekstualitet» er fjernt fra disse kvinnenes hverdag preget av fattigdom og dobbeltarbeid.

Mange er kritiske til å forstå samfunnet som tekst; kvinnelighet er mer enn en symbolsk konstruksjon, det er også en kroppslig, materiell og praktisk erfaring (Halsaa 1996b). Widerberg (1996) avviser postmoderne teorier; når alt gjøres til et spørsmål om tekst og diskurs, så usynliggjøres de faktiske makrelasjoner. Tekst er også produkt av konkrete og abstrakte sosiale relasjoner. Samtidig mener enkelte at det ligger innsikter i den postmoderne kritikken som må integreres i videre tenkning, bl.a. forståelsen av kunnskapsbegrepet (Bradley 1996). Også norske kjønnsforskere har vært opptatt av kunnskapsbegrepet, og betydningen av at kunnskap situeres sosialt (se for eksempel Valestrand & Gerrard 1999, Widerberg 1995). Enkelte hevder imidlertid at de fleste er inneforstått med den postmoderne kritikken: forskning må være følsom for historisk og kulturell variasjon, og dermed forsiktig med å generalisere og være forberedt på at en kan ha tatt feil. Det man bør styre unna er de ekstreme posisjonene; de som postulerer at all sosial kritikk er ad hoc, lokal og

ateoretisk, og at ingen forskjeller er mer grunnleggende enn andre (Wærness 1995).

Modernitetskritikken har også betydning for feminismen som politisk prosjekt. Feminismen står i gjeld til modernistiske verdier som et emansipatorisk og liberalt prosjekt, og det er vanskelig å frakople feminismen den kulturen og den diskursen den ble formet i (Barrett 1992). Enkelte hevder at en oppløsning av alle sosiale kategorier, som «kvinne», betyr at man ikke lenger har noen posisjoner å føre samfunnskritikk fra (Øvrelid 1996a). Andre mener imidlertid at å avvise universalisme ikke betyr å avvise muligheten for «progressiv» politikk, postmoderniteten er ikke nødvendigvis apolitisk eller amoralisk (Kumar 1998).

REKONSTRUKSJON AV MODERNITETEN: REFLEKSIV MODERNISERING

Mot slutten av 1990-tallet er refleksivitet blitt et sentralt begrep i sosial teori. Det hevdes at det gir et nytt grunnlag for en refortolkning av moderniteten, og foretrekkes av mange fremfor postmodernismens «nihilisme» (Delanty 1999, Tucker 1996). Særlig har Ulrich Beck og Anthony Giddens' teorier om refleksiv modernisering, som vil diskuteres her, hatt stor innflytelse (se bl.a. Beck 1992, Beck & Beck-Gernsheim 1995, Beck, Giddens & Lash 1994, Giddens 1991). Enkelte ser postmodernitet-tesen og tesen om refleksiv modernisering som to motsatser til samfunnsteori (se for eksempel Owen 1997). Refleksiv modernisering er teorier om det moderne industrisamfunnets transformasjon mot det senmoderne eller høymoderne samfunnet. Moderniteten er ikke i krise, den kjennetegnes tvert om av ekstrem dynamikk og rask endringstakt (Giddens 1991). Men den transformerte moderniteten fører til en omformulering av grunnleggende premisser for sosiologisk analyse.

Teoriene kretser rundt nye måter å forstå det grunnleggende forholdet mellom aktør og struktur i sosial teori, med utgangspunkt i den stadig økende refleksiviteten hos institusjoner og individuelle aktører. For Giddens' vedkommende bygger dette på hans strukturasjonsteori, som representerer en syntese mellom aktør og struktur i sosiologisk teori. Refleksiv modernisering er et bredt kunnskapsbegrep, det er den økende kapasitet som selvbevisste individer og grupper har til en kritisk anvendelse av kunnskap på seg selv og sine samfunn (Delanty 1999, Tucker 1996). Slik sett er sosiologien, eller samfunnsvitenskap mer allment, et iboende element i modernitetens institusjonelle refleksivitet (Giddens 1991).

Men heller ikke refleksiv modernisering er noen helhetlig teori. Det er flere komplekse og omfattende teorier. Det er mange likhetstrekk mellom Becks og Giddens' arbeider, men også forskjeller. Jeg oppfatter Giddens' perspektiv som mer sensitivt ovenfor senmodernitetens tvetydige karakter. For

eksempel foretrekker Giddens (1994b) institusjonell fleksibilitet som begrep, fordi han mener refleksiv modernisering impliserer en slags fullføring av moderniteten. Han mener vi befinner oss i en uklar situasjon, det er ingen klare utviklingsveier som vil føre oss til en ny fase. Han peker på nye former for sosial fragmentering, men også på prosesser som virker samlende (Giddens 1991). Jeg vil skissere noen av de sentrale ideene hos Beck og Giddens, men jeg vil konsentrere meg om implikasjoner for forståelsen av «kjønnsforholdet» i det senmoderne samfunnet. En del slike implikasjoner er formulert av forfatterne selv, andre er mer implisitte.

Refleksiv modernisering er nøye forbundet med globaliserings- og individualiseringsprosesser. Beck (1992) postulerer en overgang fra industrisamfunnet til «risikosamfunnet», hvor «den andre modernitet» skapes. I risikosamfunnet institusjonaliseres risiko som genereres av vitenskap og teknologi. Risiko skaper refleksivitet fordi det ikke finnes noen åpenbare svar. Vitenskapens kunnskapsmonopol er brutt, i risikosamfunnet blir alle eksperter. Den individualiserte hverdagskulturen i vesten er bygd på kunnskap og selv-tillit (Beck 1994). Avindustrialisering går parallelt med avtradisjonisering og individualisering: I senmoderniteten settes individet fri fra de sosiale formene i industrisamfunnet – klasser, familie og kjønnsstatus (Beck 1992). Senmodernitetens individualisme er et produkt av arbeidsmarkedet, det avtradisjoniserte individet blir avhengig av arbeidsmarkedet. Velferdsstaten har oppløst de sosiale klassene innen kapitalismen. Vi får et klasseløst samfunn, ikke i marxistisk forstand, men med individualisert sosial ulikhet, der sosial risiko og kriser fremtrer som individuelle kriser. Beck mener altså ikke at det er snakk om noe emansipatorisk prosjekt. For eksempel kan fristilling i forhold til kjønnsstatus for kvinner ofte føre til «nyfattigdom», gjennom f.eks. skilsmisse. Den refleksive moderniseringen løser opp limet i industrisamfunnets kollektive institusjoner; velferdsstaten, den korporative kapitalismen og klassepolitikken (Tucker 1996). Individualisering fører til politiske og sosiale allianser vil være midlertidige og bestå av ulike grupper, avhengig av sak og situasjon.

Giddens (1991) tar utgangspunkt i de moderne institusjonenes dynamikk, i forhold til den økte globale innflytelsen de har, og hvordan de undergraver tradisjoner. Et særtrekk ved moderniteten er en økt sammenveving av det globale med det lokale og det personlige. Separasjonen av tid og rom er en viktig motor i modernitetens transformasjon. Sosiale relasjoner løftes ut av deres lokale kontekster, noe som påvirker individets hverdagsliv og identitet direkte. Modernitetens refleksivitet refererer til at de fleste sosiale aktiviteter, og materielle relasjoners forhold til naturen, har en tilbøyelighet til kontinuerlig å bli refortolket i lys av ny informasjon eller ny kunnskap. Ifølge Giddens (1994b) lever vi i dag i et samfunn som opplysningstidens ledende figu-

rer ikke kunne forestille seg. De trodde at jo mer vi får vite om verden, jo bedre blir vi i stand til å kontrollere den. Moderniteten institusjonaliserer «radikal tvil»: all kunnskap tar form av hypoteser. Dette gjelder for hverdagslivets, så vel som vitenskapelig kunnskap. Typisk for vår tid er fabrikkert usikkerhet, mange av de nye usikkerhetene er skapt av økt menneskelig kunnskap. Mange sider av livene våre fremstår plutselig som åpne. Dette gir nye muligheter, men det innebærer også muligheten for katastrofen.

Vi lever i overgangen til et post-tradisjonelt samfunn, hevder Giddens (1994a). Refleksiv modernisering fører til at tradisjoner mister sin «tatt for gitt» status. Tradisjoner forsvinner ikke; de kan enten artikuleres og forsvares diskursivt, dvs. rettfærdiggjøres gjennom sine verdier i et univers av konkurrerende verdier; eller tradisjon blir fundamentalisme. Opplysningstidens modernitet er en historie om nedbryting av tradisjon, men tradisjoner ble fastholdt i noen av kjerneområdene for sosialt liv, nemlig familie og seksualitet. Kjønnsforskjeller har vært dypt forankret i tradisjoner og i samsvar med fastlåste maktstrukturer. Som et resultat av strukturelle endringer og politisk kamp stilles det i dag offentlig spørsmål ved de fleste sider ved kjønnskillene.

Flere av de spørsmålene som diskuteres, særlig av Giddens, men også hos Beck, faller tematisk sammen med spørsmål i postmoderne teorier, og med interesser i den feministiske kritikken. Kunnskapsbegrepet står sentralt, det gjør også et diskursivt perspektiv. Det flytende og ubestemmelige i samtidens situasjon understrekes av Giddens. Som vi skal se senere er mangfoldsperspektivet også til stede i hans argumentasjon for en ny type politikk, basert på individets valg. Spørsmålet om identitet har avgjørende betydning i begge teorier, og de diskuterer implikasjoner for kjærlighet, seksualitet og kropp. Det som skiller dem fra postmoderne teorier er blant annet at endringene forstås som kontinuitet, som innebygd i modernitetens egen dynamikk, og som institusjonelt forankret, i en sosio-materiell virkelighet. Særlig hos Beck er det strukturelle perspektivet utvetydig.

Kvinner og menn frigjøres fra tradisjonelle forventninger; de gis muligheter til å velge. Å skape seg selv og sin egen biografi blir individets prosjekt, ifølge Beck (1992). Men Beck ser kjønnskonflikter som grunntendens i kjølvannet av individualiseringen. Den refleksive biografien avhenger av aktørens beslutninger, men valgene formes i en institusjonell struktur som bygger på ulikhet mellom kjønnene. Kampen for å balansere karriere, kjærlighet og ekteskap, «nye» moderskap og faderskap, har i dag erstattet klassekampen (Beck & Beck-Gernsheim 1995). Satt på spissen så forutsetter den markedsmodellen som ligger under den nye moderniteten et samfunn uten familier og barn. Individet må ideelt sett være uavhengig, til fri disposisjon for markedets krav. Gapet mellom bevisstheten om likestilling mellom kjønnene og de samfunnsmessige strukturene skaper en eksplosiv atmosfære i familien.

Giddens (1991) er mer opptatt av de nye mulighetene for «emosjonelt demokrati» mellom menn og kvinner som likeverdige partnere. Han legger vekt på at i en post-tradisjonell samfunnsorden blir individets identitet mer flytende, problematisk og gjenstand for demokratisk og rasjonell diskurs. Identitet er et refleksivt prosjekt, og skapes, endres og vedlikeholdes i forhold til rask sosial endring lokalt og globalt. I den post-tradisjonelle samfunnsorden må spørsmålet «Hvordan skal jeg leve?» besvares i alle dagliglivets valg. Kvinner har vært mer eller mindre tvunget til å prioritere spørsmål om identitet. Giddens mener at Friedans (1963) analyse av 'problemet uten navn' brakte henne direkte til en diskusjon om identitet. De første kvinnene som frigjorde seg fra de tradisjonelle forventningene knyttet til hjem og familie, møtte sosiale omgivelser hvor de eneste tilgjengelige identitetene var mannlige stereotypier. Giddens problematiserer imidlertid i liten grad selve identitetsdanningsprosessen, hvilken betydning kjønn har i en slik prosess, og på hvilke måter dette samspiller med institusjonelle strukturer og kulturelle former.

Kroppen er dypt involvert i modernitetens refleksivitet, mener Giddens (1991). Kroppen får ny betydning, den kan ikke lengre tas som fiksert eller som en fysiologisk enhet. Biologiske prosesser blir også gjenstand for valg. Dette er tema tett koplet opp mot kjønn og kjønnsidentitet, sier Giddens, uten å utdype det noe nærmere. Kroppen er ikke bare blitt gjenstand for disiplinering i Foucaults betydning, kroppens utvikling blir også et sentralt element i individets livsplanlegging. Giddens snakker om prosesser der naturen forsvinner; biologi og reproduksjon sosialiseres. Reproduksjon er et eksempel på et område hvor en rekke valg foreligger; det er slutt på reproduksjon som skjebne. Slike valg angår ikke bare individet, men har globale konsekvenser.

Giddens' (1991) diskusjon av de politiske implikasjonene av den refleksive moderniseringen gir et mer tvetydig bilde av det refleksive individets situasjon. Mens Giddens' arbeid som hovedtendens betoner de mulighetene den refleksive moderniseringen skaper, er han også bevisst begrensninger. Moderne institusjoner skaper både frigjørings- og undertrykkingsmekanismer. Moderniteten skaper fortsatt forskjell, eksklusjon og marginalisering. Ulikhet langs klasse-, kjønns- og etnisitetslinjer kan delvis defineres som ulikhet i adgang til former for selvrealisering og «empowerment».

Giddens skiller mellom det han kaller emansipatorisk politikk og livspolitik (life politics). Modernitetens tradisjonelle emansipatoriske politikk tar sikte på å frigjøre individer og grupper fra begrensninger som påvirker deres livssjanser på en ugunstig måte. Den refleksive moderniseringen vil dreie fokus fra en emansipatorisk politikk til livspolitik, en «valgenes politikk, en politikk for selvrealisering. Kvinnebevegelsen har vært livspolitikens pionerer. Bevegelsen har hatt klare emansipatoriske mål, men har også vært opptatt

av grunnleggende endringer i samfunnets organisering og verdisystem. I en verden som er opprevet av sosiale skillelinjer og nye og gamle former for undertrykking, vil imidlertid ikke emansipatorisk politikk miste sin betydning. Livspolitik forutsetter emansipasjon, både fra tradisjonens fastlåsthet og fra hierarkisk dominasjon. I senmoderniteten er tilgang til ressurser for selvrealisering helt sentralt for fordeling av ulikhet. Kapitalismen er en av de dominerende krefter i modernitetens ekspansjon, med et klassesystem som tenderer mot å generere store materielle ulikheter, både globalt og i økonomisk utviklede land. Evnen til å adoptere fritt valgte livsstiler står i et spenningsforhold, ikke bare i forhold til barrierer mot emansipasjon, men også i forhold til en rekke moralske dilemma.

Teoriene om refleksiv modernisering har også skapt debatt. En hovedinnvending er at de legger for stor vekt på historiske og kulturelle brudd, som ikke kan belegges med historiske og empiriske studier. Den «rekonstruerte moderniteten» fremstilles som dramatiske forskjeller mellom historiske perioder, som bygger på spekulative tendenser med lite rot i faktiske prosesser i institusjoner og hverdagsliv (Tucker 1996). Giddens (1991) understreker imidlertid at hans analyse har et ideal-typisk utgangspunkt, i den forstand at målet er å identifisere noen strukturerende trekk ved moderniteten, og ikke hvor langt de prosessene som skisseres har kommet. Teoriens empiriske belegg er ikke uvesentlig, men jeg synes disse teoriene bidrar med innsikter som kan være et fruktbart utgangspunkt for empirisk utforskning. Særlig gjelder dette tvetydigheten som ligger i de økte muligheter for valg og ulike typer barrierer for selvrealisering, selv om tvetydighet ikke er det forfatterne betoner mest. Som Leira (1999) har påpekt, så ligger det klare spenninger mellom de refleksive moderniseringsteoriens vektlegging av fragmentering av kjønns- og familierelasjoner, og den empiriske kjønnsforskningens betoning av treghet og det varige i sosiale forpliktelser og nære sosiale bånd. Selve identitetsutforming mangler teoretisering. Særlig maskulinitet behandles som et mer passivt element i identitetsforming. Ifølge Faludi (1999) er 1990-tallet preget av en økende krise blant menn. Oppmerksomheten rettes ikke bare mot hegemoniske maskuliniteter, men også mot marginaliserte maskuliniteter (Connell 1995, se også Pedersen 1996).

Et annet ankepunkt er frigjøringen av subjektet fra den sosiale strukturen. Enkelte hevder at påstandene om at samtidens aktører har fått en enorm kontroll (refleksivitet) over selvet og omgivelsene, og selv blir eksperter, er å sne Foucault på hodet (Alexander 1996). Foucault ser makt som innvevd i alle hverdagslivets relasjoner, hvor den opererer via ulike disiplinering- og overvåkningsregimer, og teorien kritiseres for å mangle et subjekt og en aktørforståelse (Bradley 1996). Denne kritikken av refleksiv modernisering bygger på tolkninger som ikke tar hensyn til forfatternes problematisering av

refleksivitetens dobbelthet eller tvetydighet. Andre er opptatt av de sosiale begrensningene for «utøvelse» av refleksiviteten som ligger i kjønn, klasse og rase. Lash (1994) hevder at i det postindustrielle kunnskapsbaserte samfunnet vil ens plass i «the mode of information» bestemme ens «refleksivitets-sjanser».

En av de viktigste innvendingene i forhold til forståelsen av kjønnsrelasjonene er etter min mening fraværet av en teori om kultur (Alexander 1996, Delany 1999, Lash 1994). Hovedvekten hos Beck og Giddens legges på den individualiserte aktør som frigjøres fra tidligere begrensende strukturer. Kultur reduseres til en kognitiv dimensjon. Kritikerne hevder imidlertid at refleksivitet formidles via kulturen. Sosial endring foregår ikke direkte gjennom relasjonen aktør- struktur, men formidles kulturelt. Særlig Beck anklages for en vedvarende materialisme, og at han overser den utvikling man har sett innen kulturteori i de senere år (Alexander 1996). Refleksivitet historiseres som et senmoderne fenomen, men en alternativ måte å tenke på er at refleksivitet, om den nå er moderne, senmoderne eller postmoderne, må forstås i en kontekst av kulturell tradisjon, og ikke utenfor den (Alexander 1996). Det poenget Beck og Giddens mister er at den økte kapasiteten for refleksivitet er dypt forankret i meningsproduksjon, og kritisk handling avhenger av en vedvarende relasjon til ikke-tilfeldige, overindividuelle kulturelle former (op. cit.). Det er imidlertid enighet om at disse kulturelle formene er fjernere fra tilskrevne posisjoner enn noen gang tidligere. Dette er åpenbart en viktig kritikk fra et kjønnsteoretisk perspektiv. Kulturelle former og meningsproduksjon er blitt viktigere i struktureringen av ulike former for maskulin dominans og kvinnelig underordning. Det oppstår også lommer i det senmoderne samfunnet der tradisjoner opprettholdes i en fundamentalistisk form, med maktstrukturer der det ikke stilles spørsmålsteget ved kjønnsrelasjonene.

VED INNGANGEN TIL 2000-TALLET: PLURALISME OG EKLEKTISME

Hvor befinner kjønns sosiologien seg ved inngangen til 2000-tallet, teoretisk og tematisk? Som nevnt, dette er et enormt felt som vanskelig lar seg fange i noen enkel beskrivelse. Økende teoretisk pluralisme og eklektisme, dvs. teoretiske posisjoner som kombinerer elementer fra ulike tilnærminger, gjør slående betegnelser på 'nåtidsfasen' vanskelig. Men samtiden vil alltid oppleves som kompleks. Å beskrive forskningsfelt historisk som perspektiver som avløser hverandre langs en tidslinje er ikke uproblematisk. De faghistoriske linjene viser for eksempel at spørsmålet om aktør og struktur har bølget fram og tilbake i kjønns sosiologien, og at teoretiske posisjoner sjelden er så ensidige eller nye som kritikerne vil ha det til.

Fra den tidlige kjønnsrolleforskningen har norsk kvinne- og kjønnsforskning vært inspirert av internasjonale strømninger, men den nasjonale kontek-

sten har satt sitt særpreg. Postmodernismen og poststrukturalismen er langt fra å ha ført til noe paradigmatisk skifte i kjønns sosiologien i Norge. Det er en utbredt oppfatning at norsk feministisk samfunns vitenskapelig teori er mer anvendt og empirisk orientert enn filosofisk og meta-teoretisk (se Halsaa 1996b, Leira 1992b), og dermed har det heller ikke vært grobunn for de større epistemologiske debattene i feministisk teori. Generelt sett er avstanden mellom de internasjonale debattene i feministisk vitenskapsteori og den empiriske kjønnsforskningen stor.

Likevel har disse debattene hatt innflytelse på ulike måter. Særlig er det som betegnes som «den kulturelle vending» merkbar. Innen kjønnsforskningen viser dette seg som tyngdeforskyvninger både mellom, og innen disipliner. I Norge som i mange andre vestlige land har det vært disiplinære forskyvninger i kjønnsforskningen; fra samfunns vitenskapelig dominans (særlig sosiologi); til humanistiske fag og filosofi. Et skifte fra samfunns vitenskap og «ting», til kultur og «ord» (Barrett 1992). Holter (1996) har pekt på at veksten i den norske humanistiske kvinneforskningen har skjovet sosiologene mer i bakgrunnen. Men også innen samfunns vitenskapelig forskning ser man en kulturell vending i forskningens «gjenstander». Det legges generelt større vekt på å forstå samfunnet gjennom språk, symboler, normer osv. Det har skjedd en utvidelse av forskningens «gjenstandsfelt». Produksjon og reproduksjon blir ikke lenger ansett for å være de eneste materielle vilkår for kjønns maktforholdene, men også seksualitet og kropp. Interessegeltene er forskjovet fra struktur og arbeid, til kultur og identitet. Det er større interesse for kjønn som diskurs eller språklig konstruksjon, for kjønnstrukturer som ligger i symbolverdenen (Øvrelid 1996a). Fra en rekke arbeider fra 1990-tallet ser man at arbeid fremdeles er et viktig tema (se for eksempel Birkelund 1992, Ellingsæter 1995, Hoel 1995, Holter & Aarseth 1993, Kvande 1999, Leira 1992a, Rasmussen 1999, Thagaard 1996), men interessen for kropp, seksualitet, språk og kjønnsmetaforer har økt betydelig (se for eksempel Fürst 1995, Isaksen 1995, Prieur 1994, Widerberg 1995). Analysene spenner over et bredt spekter av trekk ved kjønns relasjonene på mange nivåer, og de underliggende teoretiske perspektivene varierer.

Samfunnsendring og skift i teoretiske fortolkningsrammer har ført den sosiologiske hovedstrømmens teori og feministisk kritikk nærmere hverandre. Eksempler her er forståelsen av arbeidsbegrepet, og betydningen av familie- og kjønns relasjoner i velferdsstatsteori. Det er økt oppmerksomhet om de flytende og komplekse grensene mellom statuser til ulike former for arbeid. Familien oppfattes som en grunnleggende drivkraft i samfunns utviklingen, det hevdes at velferdsstatens «krise» i virkeligheten handler om arbeidsmarkeds- og familiemodeller som ikke fungerer (Esping-Andersen 1999a). Men andre tendenser, særlig økt faglig spesialisering og teoretisk pluralisme, frem-

mer teoretisk fragmentering. Så i dag må man kanskje spørre hvilken feministisk forskning som skal reformere hvilken «normalvitenskap»?

Både internasjonalt og i Norge er det mange eksempler på eklektiske tilnærminger. Mange synes å mene at den postindustrielle epoke kjennetegnes av sirkulasjon av «mening» i tillegg til materielle produkter (Tucker 1996), og mange forsøker å integrere det strukturelle og det kulturelle perspektivet, å forene «materialitet og mening» (Bradley 1996). Holter (1996) hevder fra norske forhold at brobygging mellom retninger som struktur-aktør, og materialisme og symbolisme, er blitt vanligere og mer vellykket på 1990-tallet. En kulturtilnærming er nødvendig dersom maktrelasjonene mellom kjønnene på enkelte områder dreier fra strukturelt basert dominans og kontroll til symbolsk og kulturell dominans. Makt og kjønn må også forstås i lys av prosesser som styrer bevissthet og ideologisk hegemoni. Enkelte hevder at materielle kjønnsrelasjoner ikke kan analyseres uavhengig av de politiske diskurser og kulturelle strukturer som former dem (Christensen et al. 1997). Mens analyser av kjønnede tekster har marginal betydning for sosiologiske studier av ulikhet, er diskursive tilnærminger viktige (Bradley 1996). Det er viktig å studere hvordan kjønnsforskjeller og –eksklusjoner skapes og gjenskapes gjennom språket.

Enkelte «revisjonistiske» trender er også synlig, der man forsøker å restaurere perspektiver som ble dratt ned i postmodernismens kritiske dragsug. Standpunktteori er for eksempel gjenstand for refortolkning. Bradley (1996) betrakter de klassiske feministiske 1970-tallsteoriene som ulike feministiske standpunkt-teorier som frembragte en mengde verdifull forskning og nøkkelbegreper for forståelsen av kjønn. Andre argumenterer for at erfaringsbegrepet må gjenerobres, men at det må innreflektere kritikken av universalisering av kvinner som kategori (Mulinari & Sandell 1999). Kritikken mot de universelle, store fortellinger har hatt liten betydning for den norske forskningen fordi forskningen i liten grad har latt seg inspirere av denne typen teori. Men også denne typen forståelser lever videre. Mens få anvender patriarkatbegrepet som teoretisk utgangspunkt i dag, har Hirdmanns (1988) genusteori vært populær blant mange. Teorien kan tolkes som en variant av både patriarkat-teori og «stor fortelling» (Ellingsæter 1999, se imidlertid Hagemann & Åmark 1999 for andre tolkninger).

Det som imidlertid hevdes å ligge nær et paradigmatisk skift i den internasjonale kjønnsforskningen er, ifølge Acker (1997), gjennomslaget for det konstruktivistiske perspektivet. Sosialt kjønn (gender/genus) anses ikke som en stabil individuell egenskap, men heller noe som kontinuerlig skapes og omskapes i sosiale prosesser. Hva kjønn er, eller betyr, gjøres i mindre grad til gjenstand for universell teoretisering, men heller til et empirisk spørsmål. En bok av ledende amerikanske feministiske sosiologer som gjør opp status, revi-

derer, forståelsen av kjønn ved utgangen av 1990-tallet er et eksempel på en konstruktivistisk tilnærming (Ferree et al. 1999). Det hevdes at det er konstruksjonen av kategoriene menn og kvinner som må forklares, og denne kjønnskonstruksjonen er en dynamisk prosess som forgår på alle nivåer i samfunnet. Kjønn forstås simultant som prosess og struktur, en vev av institusjonaliserte sosiale relasjoner, som skaper og manipulerer kjønns kategorier, organiserer og tilkjenner makt på overindividuelle nivåer, fra kulturell meningsproduksjon til offentlig politikk (Lorber 1994 i Ferree et al 1999). Kjønnskategoriene er ikke homogene enheter, men kategorier som skapes og brukes for å ordne den sosiale verden. Dette innebærer ikke at man henfaller til relativisme og uorganisert «mangfold», det er tvert i mot en utfordring for samfunnsvitenskapene å begynne å forstå *hvordan* og *hva* som produseres i den aktive konstruksjonen av kjønn. Forfatterne understreker at det innebærer et kritisk blikk ikke bare på hovedstrømmen i samfunnsvitenskapen, men også på samtidens feministiske forskning. Målet blir altså å undersøke hvordan ulike former for femininitet og maskulinitet er blitt konstituert historisk, og hvordan de nedfeller seg innenfor samtidens maktrelasjoner. Det innebærer å undersøke og sette spørsmålsteget ved hegemoniske former for kjønnsrelasjoner, hvordan hegemoniske former for kjønnsrelasjoner oppstår, opprettholdes og svekkes (Ashenden 1997).

Denne typen konstruktivistiske tenkemåte tror jeg er ganske utbredt i det norske kjønnsosiolgiske feltet. Den empiriske kjønnsforskningen forholder seg i økende grad til internasjonal forskning, og vil ha mange likhetstrekk med anglo-amerikanske «mainstream» kjønnsosiolgi, som tradisjonelt har hatt størst innflytelse i Norge. Få er opptatt av kroppens «materialitet» i forståelsen av kjønn (se imidlertid Wetlesen 1997). Sosiologiens «sosialisering av biologien» (se bl.a. Giddens foran) står i en interessant kontrast til den enorme ekspansjonen i biologisk forskning som har funnet sted, og spørsmål om vesensforståelsen av mennesket i forlengelsen av denne. Det er også et interessant paradoks at jo mer problematiserende og pluralistisk kjønnsforskningen er blitt i sine teoretiske forståelser av kjønn, jo mer ser det ut til at en popularisert sosio-biologisk kjønnsforståelse seiler i medvind i 1990-tallets norske offentlighet. Toril Moi ser dette som et uttrykk for den angst og usikkerhet som skapes i en situasjon der kvinner har oppnådd formell likestilling og frihet (Aftenposten 18.11.99).

Det er også bred enighet om at kjønn ikke kan studeres løst fra andre ulikhetsskapende prosesser. Søkelyset må rettes mot «ulikhetsstrukturer», særlig hvordan betydningen av kjønn er vevd sammen med klasseposisjon og rase/etnisitet, og seksuelle orienteringer (Ferree et al. 1999). Den feministiske forskningen anerkjenner mangfoldet i kjønnsstatuser i den sosiale orden, statuser som er forbundet med en enorm variasjon i makt og innflytelse. Det har

tatt lang tid før disse problemstillingene er blitt synlige i norsk forskning, men de tematiseres i økende grad (se for eksempel Ellingsæter et al. 1997). En grunn til at arbeidet går trått er at det er snakk om uhyre komplekse spørsmål, som hverken er enkle å teoretisere eller å studere empirisk (se Acker 1997).

Men spørsmålet om hvordan selve konstruksjonene av kjønn foregår, er det ingen enighet om (Acker 1992). En grunnleggende spenning i kjønnsforskningen er kjønnsordenens varighet eller foranderlighet, dette er nærmest en tvangstanke ifølge Bourdieu (1999). Men som vi har sett er samfunnsordenens varighet eller foranderlighet selve det underliggende tema i samfunnsteori i den postindustrielle epoken (se også Ellingsæter 1995): «The decisive question is always only this: have the important things stayed the same or have they changed? If the important things have changed... And if they are significant enough they will disrupt the continuity of our life in a decisive way» (Zoll et al. 1989, i Beck & Beck-Gernsheim 1995:9).

I norsk kjønnsforskning går det et skille mellom tilnærminger som fokuserer på endring og stor bevegelighet i maktforholdene mellom kjønnene, mot dem som er mer opptatt av stabilitet og kjønnsrettet makt som et dypprogrammert samfunnsområde (Halsaa 1996a). Verken postmoderne teorier eller refleksive moderniseringsteorier betoner kjønn som dypstruktur. Det gjør imidlertid Bourdieus (1999) «strukturalistiske konstruktivisme». Han hevder at den maskuline dominans er så forankret i det ubevisste at vi ikke legger merke til det, det er en form for symbolsk diskriminering. Han stiller spørsmål om hvilke historiske mekanismer det er som bidrar til å «eviggjøre» strukturene i kjønnsoppdelingen i samfunnet. Han viser at det som historisk fremtrer som evig, er et resultat av et «eviggjørelsesarbeid» som utføres av en rekke innbyrdes forbundne institusjoner, som familie, stat, media. Den sosiale orden er en enorm symbolsk maskin med det formål å bekrefte og bevare den maskuline dominans som den bygger på. Den symbolske diskrimineringen konstrueres kulturelt, men kulturen er institusjonelt forankret. Bourdieu mener at kollektiv politisk motstand er den eneste mulige strategi som vil kunne rokke ved institusjonene som eviggjør kvinners underordning. Denne fokuseringen på reproduksjon av makt gjør at Bourdieu kritiseres for å være en forsteinet makteoretiker (Järvinen 1999).

Enkelte sammenligner den teoretiske situasjonen sosiologien står oppi med å kjøre rundt i tåke; man kan skimte omrisset av enkelte ting, men helheten er vag og ubestemmelig (Esping-Andersen 1999b). Vi vet mye om den samfunnsformen vi forlater, men ikke hva som ligger foran oss. Det eneste som hjelper er empiriske studier. Behovet for empiriske studier av samfunnsendringene er presserende, men som denne artikkelen viser, teorier finnes, selv om alle kan kritiseres. Innledningsvis reiste jeg spørsmålet om hvilke teoretiske tilnærminger som er fruktbare for å forstå samtidens «kjønnsforhold».

Jeg vil slutte meg til Rosemary Cromptons (1999) argumentasjon: Man behøver ikke bestrebe synteser mellom perspektiver, men heller forsøke å arbeide med de spenningene ulike teoretiske retninger skaper, for eksempel i debatten om forholdet mellom aktør og struktur. Veldig forenklet står vi med tre typer teorier, som forholder seg på ulike måter til grunnbegrepene aktør og struktur, og til betydningen av kultur. Postmodernistiske teorier er opptatt av aktør og kultur, refleksiv modernisering betoner mest aktør og struktur, mens strukturalistisk konstruktivisme fokuserer mest på forholdet mellom struktur og kultur. For å fange kjønnsrelasjonenes tvetydighet i det senmoderne samfunnet trenges alle disse tilnærmingene.

REFERANSER

- Acker, J. (1989), «The Problem with Patriarchy». *Sociology*, 23:235-240.
- Acker, J. (1992), «Gendering Organizational Theory». I: A.J. Mills & P. Tancred, red., *Gendering Organizational Analysis*. Newbury Park. Sage.
- Acker, J. (1997), «Rewriting Class, Race and Gender: Problems in Feminist Rethinking». *Sosiologisk tidsskrift*, 5:93-107.
- Alcoff, L. (1988), «Cultural feminism versus post-structuralism: The identity crisis in feminist theory». *Signs*, 13:405-436.
- Alexander, J. (1996), «Critical Reflections on 'Reflexive Modernization'». *Theory, Culture & Society*, 13:133-138.
- Andersen, A., Ø.G. Holter, & J. Lorentzen (1999), «Mangel på kunnskap om mannen». Kronikk i *Dagbladet*, 6. desember 1999.
- Andersen, J., A. Borchorst, A.-D. Christensen, D. Dahlerup, J.E. Larsen & B. Siim (1996), *Gender, Democracy and Welfare States in Transition*. Project Outline. Aalborg University.
- Ashenden, S. (1997), «Feminism, Postmodernism and the Sociology of Gender». I: D. Owen, red., *Sociology after Postmodernism*. London: Sage.
- Barrett, M. & Phillips, A. (1992), *Destabilizing Theory*. Cambridge: Polity.
- Barrett, M. (1992), «Words and Things: Materialism and Method in Contemporary Feminist Analysis». I: M. Barrett & A. Phillips, red., *Destabilizing Theory*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (1992), *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (1994), «The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization». I: U. Beck, A. Giddens, & S. Lasch, *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (1995), *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity.
- Beck, U., A. Giddens, & S. Lasch (1994), *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity.
- Berg, A. van der (1996), «Liberalism without Reason?». *Contemporary Sociology*, 25:19-25.
- Berger, P.L. & T. Luckmann (1975), *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Birkelund, G. (1992), *Social class, gender and occupational segregation*. Dr. polit. avhandling. Bergen: Universitetet i Bergen, Sosiologisk institutt.
- Bourdieu, P. (1999), *Den maskuline dominans*. København: Tiderne skifter.
- Bradley, H. (1996), *Fractured Identities*. Cambridge: Polity.
- Christensen, A.-D., A.-B. Ravn & I. Rittenhofer (red.), *Det konnede samfund. Forståelser af køn og social forandring*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Collins, P. H. (1991), *Black Feminist Thought*. Boston: Unwin Hyman.
- Connell, R.W. (1995), *Masculinities*. Oxford: Polity.

- Connell, R.W. (1996), «Response». *Contemporary Sociology*, 25:166-168.
- Crompton, R. (1998), *Class and Stratification*. Cambridge: Polity.
- Crompton, R. (1999): «The Decline of the Male Breadwinner: Explanations and Interpretations». I: Crompton, R., red., *Restructuring Gender Relations and Employment. The Decline of the Male Breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- Delanty, G. (1999), *Social Theory in a Changing World*. Cambridge: Polity.
- Ellingsæter, A.L. (1995a), *Gender, Work and Social Change*. Dr. philos. avhandling, Universitetet i Oslo, Institutt for sosiologi. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Ellingsæter, A.L. (1995b), «Ulikhet i det postindustrielle samfunnet: Klasse, kjønn og generasjon». *Sosiologisk tidsskrift*, 4:263-284.
- Ellingsæter, A.L. (1999), «Patriarkatet. Teori og kritikk». I: F. Engelstad, red., *Om makt. Teori og kritikk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Ellingsæter, A.L., T. Noack & M. Rønsen (1997), «Sosial ulikhet blant kvinner: Polarisering, utjevning eller status quo?». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 38:33-69.
- Esping-Andersen, G. (1999a), *The Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (1999b), «Micro Foundations of Post-industrial Society». Plenary lecture, 4th European Conference of Sociology, Amsterdam, August 18-21, 1999.
- Faludi, S. (1999), *Stiffed. The Betrayal of the Modern Man*. London: Chatto & Windus.
- Ferree, M.M, J. Lorber. & B.B. Hess, red., (1999), *Revisioning Gender*. Thousand Oaks: Sage.
- Friedan, B. (1963), *The Feminine Mystique*. New York: W.W. Norton.
- Fürst, E. L. (1995), *Mat – et annet språk: rasjonalitet, kropp og kvinnelighet*. Oslo: Pax.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1994a), «Living in a Post-Traditional Society». I: U. Beck, A. Giddens & S. Lasch, *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1994b), «Risk, trust, reflexivity». I: U. Beck, A. Giddens & S. Lasch, *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity.
- Grønseth, E. (1975), «Work sharing families». *Acta Sociologica*, 18:202-221.
- Grønseth, E. (1977), «The husband provider role- a critical appraisal. I: A. Michel, red., *Family issues of working women in Europe and America*. Leyden: Brill.
- Hagemann, G. & K. Åmark (1999), «Fra «husmorkontrakt» til «likestillingskontrakt»». I: F. Engelstad, red., *Om makt. Teori og kritikk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Halsaa, B. (1996a), «I skjæringspunktet mellom fag og politikk». I H. Holter et al., red., *Hun og han. Kjønn, forskning og politikk*. Oslo: Pax.
- Halsaa, B. (1996b), «Variasjoner over et tema: feminisme som teori». I H. Holter et al., red., *Hun og han. Kjønn, forskning og politikk*. Oslo: Pax.
- Harding, S. (1986), *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hirdmann, Y. (1988), «Genussystemet – refleksjoner kring kvinnors sociala underordning». *Kvinnoväetenskaplig tidsskrift*, 3:49-63.
- Hoel, M. (1995), *Yrkestilpasning og yrkesutvikling*. Dr. philos. avhandling, Universitetet i Oslo, Institutt for sosiologi. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Holter, H. (1996), «Kvinneforskning: Utvikling og tilnærming». I H. Holter et al., red., *Hun og han. Kjønn, forskning og politikk*. Oslo: Pax.
- Holter, Ø.G. & H. Aarseth (1993), *Menns livssammenheng*. Oslo: Gyldendal.
- Isaksen, L. W. (1995), *Den tabubelagte kroppen*. Dr. polit. avhandling. Bergen: Universitetet i Bergen, Sosiologisk Institutt.
- Järvinen, M (1999), «Immovable magic – Pierre Bourdieu on gender and power». *NORA*, 7:6-19.
- Kvande, E. (1999), *Paradoxes of Gender and Organizations*. Dr. polit. avhandling. Trondheim: NTNU, Institutt for sosiologi og statsvitenskap.
- Kumar, K. (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society*. Oxford: Blackwell.
- Kumar, K. (1998), «What is «Post» about Post-Modernity?». *Sosiologisk tidsskrift*, 6:339-345.
- Lash, S. 1994. «Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community». I: U. Beck, A. Giddens & S. Lash, *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity.
- Leira, A. (1992a), *Welfare States and Working Mothers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leira, A. (1992b), «Hankjønn, hunkjønn, intetkjønn -? Forståelsen av kjønn i norsk kvinnesosiologi». I A. Taksdal & K. Widerberg, red., *Forståelser av kjønn*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Leira, A. (1999), «Introduction». *Comparative Social Research*, 18:ix-xxii.
- Mulinari, D. & Sandell, K (1999), «Exploring the Notion of Experience in Feminist Thought». *Acta Sociologica*, 42:287-297.
- Owen, D. (1997), «The Postmodern Challenge to Sociology». I. D. Owen, red., *Sociology after Postmodernism*. London: Sage.
- Pedersen, W. (1996), «Working-class Boys at the Margins: Ethnic Prejudice, Cultural Capital, and Gender». *Acta Sociologica*, 39:257-279.
- Prieur, A. (1994), *Isenesettelser av kjønn: transvestitter og macho-menn i Mexico by*. Oslo: Pax.
- Rasmussen, B. (1999), *Dehierarchization – Reorganizing Gender?*. Dr. polit. avhandling. Trondheim: NTNU, Institutt for sosiologi og statsvitenskap.
- Scott, J. (1988), *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Thagaard, T. (1996), *Arbeid, makt og kjærlighet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Tucker, K. H. (1996), «Reflexive Modernization». *Contemporary Sociology* 25:10-13.
- Valestrand, H. & Gerrard. S. (1999), «Mellom Harvard, Honningsvåg og Coto Sur. Noen innspill om kvinne- og kjønnsforskning, sentrum og periferi». *Kvinneforskning*, 23:89-107.
- Walby, S. (1992), «Post-Post-Modernism? Theorizing Social Complexity». I: M. Barrett & A. Phillips, red., *Destabilizing Theory*. Cambridge: Polity.
- West, C. & D.H. Zimmermann (1987), «Doing Gender». *Gender & Society*, 2:125-151.
- Wetlesen, T.S. (1997), «Biologi og kultur i likestilte foreldreskap». *Sosiologisk tidsskrift*, 5:235-250.
- Widerberg, K. (1987), «Till en teori om kvinnoförtryck – barriärer och öppningar». *Kvinnovetenskaplig tidsskrift*, 13:53-64.
- Widerberg, K. (1995), *Kunnskapens kjønn*. Oslo: Pax.
- Widerberg, K. (1996), «Køn og samfund». I: H. Andersen & L.B. Kaspersen, red., *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Wærness, K. (1995), «Kvinneforskningen og utfordringen fra postmodernismen». I: *Kjønn og samfunn i endring. Konferanserapport*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Øvrelid, B. (1996a), «Notid og framtid: Dei små forteljingane, dei lokale sanningane og det postmoderne». I: H. Holter et al., red., *Hun og han. Kjønn i forskning og politikk*. Oslo: Pax.
- Øvrelid, B. (1996b), «Mannsforskningas ulike forgreiningar». I: H. Holter et al., red., *Hun og han. Kjønn i forskning og politikk*. Oslo: Pax.
- Ås, B. (1975), «On Female Culture: An attempt to formulate a theory of women's solidarity and action». *Acta Sociologica*, 18:142-162.

«Verden ellers» Glimt fra innvandringsforskningens barndom 1970–73¹

I sekstiåras tabeller over innvandringen til Norge kan man finne kategorien «Verden ellers». Den besto av hele Sør-Europa, hele Øst-Europa, hele Afrika og Asia, hele Sør- og Mellom-Amerika og alle selvstendige øyer i alle hav. Til Norge fra land i disse områdene flyttet det nemlig ingen, eller så få at det mistet sin mening i statistisk sammenheng.

Da «Verden ellers» kom til Norge, sto dørene ulåst. Kontordamene ved Statens utlendingskontor oppbevarte nøkkelknippet til arkivene i en blomsterpotte. Sjefen, A.E.Jøraanstad, ventet ingen valfart til Norge, for, som han uttalte seg til et fagblad: «Hvem i Syden går rundt og drømmer om en jobb blant isbjørner?». Skiltet på veggen utenfor Fremmedpolitiet i Oslo var teksten på norsk. Tjenestemennene der foretok rutinemessig kontroll ved ankomst av skip, utenlandstog og fly, men foretrakk Kielferja, hvor man ble servert de beste smørbrødene. I ånd var norsk fremmedlov restriktiv, men i bokstav ga den rom for vidt skjønn og personlige vurderinger. Fremmedpolitiet var på utkikk etter kriminelle personer og spioner (les: sovjetborgere), og kunne se gjennom fingrene med manglende oppholdstillatelser og halvveis utfylte søknadsskjemaer hos arbeidssøkende individer, i hovedsak nord-europeere og amerikanere, de sistnevnte i hovedsak hjemvendte norske emigranter.

I skipsfarten fantes lengre erfaring med det vi i dag kaller globalisering og kulturkontakt – både på godt og ondt. Turen til sjøs representerte den tids interrail, skipet var den tids flerkulturelle arbeidsplass, skipsfarten sto for den mobile storkapital med adgang til billig og til dels rettsløs utenlandsk arbeidskraft. Men uten bopel i landet, ble – og blir – ikke utenlandske sjømenn regnet med i statistikkene over inn- og utvandring. I innvandringsmessig for-

1) Takk for kommentarer til Ivar Bermann, Dag Gjestland, Thomas Mathiesen og Migrasjonsforskningsgruppen ved ISF.

stand var Norge fremdeles et ungt, naivt og på mange måter uskyldig land.

Noe tilsvarende gjaldt Institutt for samfunnsforskning. Folk som søkte seg hit, var i hovedsak svensker, dansker og amerikanere. Bare ett språk i denne *vår* «verden» voldte problemer: finsk. I Munthesgate sto hovedinngangen (én enkeltdør) såvel som kjeller- og bakdører åpne og ubevoktede hele dagen, ringeklokke fantes ikke, og de siste som forlot huset om kvelden, låste etter seg. I Fuglehauggata hendte det sågar at døra ble stående åpen om natta også. Mye var det ikke å stjele heller: under et innbrudd ble det borte en båndopptager, en stål lampe og to appelsiner. Og sentralborddamen kunne uhindret besvare alle oppringninger med «Instituttet». I vår virkelighet fantes bare ett: dette, norsk samfunnsforsknings arne, mor-instituttet.

Til gjengjeld hadde instituttet også et «Verden ellers» i noe videre betydning. Hvem visste hva samfunnsforskningen gikk ut på, hvor befant den seg, og hva kunne den brukes til, om noe? Forskerne selv oppfattet seg ikke isolert i noe elfenbensslott, men – som Vilhelm Aubert sier et sted – «vi var noviser». Første generasjon sosiologer trodde de kunne være med å forme samfunnet. Bare kunnskapene forelå, ville det føre til endring og forbedring. Min generasjon avla eksamen i den tro.

Allerede i midten av sekstiåra hadde man merket nye tendenser, men først i 1968 ble kategoriene Italia, Jugoslavia, Marokko, Tyrkia og Pakistan skilt ut i oversiktene over utlendinger i Norge. Hotell- og restaurantarbeiderforbundet bekymret seg, de nye havnet nesten utelukkende i oppvasken. Og de forsto ikke språket, de organiserte seg ikke, de fant seg i dobbeltarbeid, de godtok lave lønninger.

Partene i arbeidslivet kom sammen. LO fryktet lønnspress og uthuling av avtaler, og gikk inn for organisert import av arbeidskraft. Arbeidsgiverforeningen gikk imot – landet hadde tradisjoner for fri bevegelse over grensene, mangelen på arbeidskraft var stor. Og der sto debatten. Myndighetene nedsatte et utvalg og Stortinget fikk sin første melding i 1969 (St. melding nr 45 1968-69).

Det handlet ikke om rasisme. Det handlet ikke om integrering. Det handlet ikke om krig og fred, om flukt og forfølgelse. Det handlet om økonomi og arbeid. Det var som etterspurt fremmed arbeidskraft, med referanse til situasjonen på arbeidsmarkedet og som uttrykk for interessekonflikter mellom LO og NAF med staten som tredjepart, at innvandringen til Norge begynte å bli et tema – også i forskningen.

For sosiologiens vedkommende var tiden moden for å avslutte interne diskusjonen om grunnlagsproblemer, nå gjaldt det fagets anvendelse. I nr.1, 1969, brakte *Tidsskrift for samfunnsforskning* en enquête med bidrag av ti seniorfor-

skere, og her gikk det klart fram: Skulle vi ha noen fremtid, måtte forskerne kommunisere bedre med «Verden ellers» – ikke bare de menneskene det ble forsket på, men politikerne, oppdragsgiverne, forskningsrådene, studentene, forskerne ved andre institutter, ja, sågar forskerne ved samme institutt. Eller, for den saks skyld, de «sammenflettede institutter» (Institutt for retts sosiologi og Psykoanalytisk institutt i bygningene ved siden av).

Det var to tilstøtende bygninger; et tre etasjers murhus i Munthesgate 29, og en trevilla i Fuglehauggata 6. Villaen, som lå i en eplehage, var overtatt etter enkefru Meyer, hvis hushjelp, Petra, i sin tid hadde fulgt med på kjøpet og kom til å utgjøre en del av instituttens mytologi. Begge bygningene (som ble revet i søttiåra) gjenspeilte organisering i institutter og avdelinger såvel som kontorarealenes opprinnelige funksjon: Stue og soverom, bibliotek og kjøkken, pikeværelse og kvistrom samt tilliggende herligheter i form av bad og badekar, balkong og veranda. Studenter og assistenter ble gjerne plassert i kott og spiskammer. Til daglig merket man lite av de institusjonelle grensene. Men avstanden til Munthesgate 31 kunne være nokså stor, både faglig og sosialt, med ulike betingelser for arbeid og samarbeid. Jeg tror separate inngangsdører og lunsjrom spilte en avgjørende rolle.

Gjennom anvendt forskning kom «Verden ellers» i ulike varianter veltende inn over instituttene. Snart het det oppdragsforskning, snart aksjonsforskning, snart pressgruppevirksomhet.

En morgen ved åttetiden luktet det fisk i hele Fuglehauggata. Hjalmar, gammel krigsseiler og uteligger, hadde glemt kjelen på ovnen i tekjøkkenet, selv lå han og sov under et skrivebord. Jo, han hadde tatt en tur på bryggene, han hadde fått fisk givendes. Men han hadde ikke noe annet sted å koke den.

Hjalmar hørte antagelig med i Herbergist- og uteliggergruppa, en avlegger av KROM (Norsk forening for kriminalreform, stiftet 1968), hvor Thomas Mathiesen var medstifter og aktiv i mange år. KROM brukte lunsjrommet i Fuglehauggata til møter.

Miljøet i Fuglehauggata var forøvrig særdeles fargerikt, enkelte ville si turbulent, og man kan vel trygt si at avstanden til Munthesgate ble større i søttiåra. Østenfor sol og vestenfor måne? Men som sagt – dørene sto åpne.

Som rykende fersk magister i sosiologi, og en av de femti som nå hadde denne utdannelsen i Norge, fikk jeg en dag en lapp i posten hvor det sto «Kan De vennligst ta kontakt med Erik Rinde». Undertegnet Dagmar Yran, sekretær for Vilhelm Aubert, dengang med kontor i Fuglehauggata. Aubert hadde vært min veileder på hovedfag, og i den forbindelse hadde jeg oppsøkt stedet et par-tre ganger. Dagmar Yran hadde stensilert oppgaven min, jeg visste hvem hun var. Men Erik Rinde satt i Munthesgate. Han var direktør. Og han hadde jeg aldri snakket med.

Dette var i 1970. Jeg hadde ikke telefon. Jeg måtte møte fram personlig. Jeg var mildt sagt usikker, jeg ante ikke hva han ville. Men direktøren fattet seg i vennlig korthet: Om jeg var interessert i arbeidsplass ved ISF? Om jeg ville søke NAVF om stipend? I så fall – her er skjemaet, du får tyve minutter på å fylle det ut (fristen løp antagelig ut den dagen). Så var det gjort.

Med foreløpig søknad på 25 linjer, under henvisning til min magisteravhandling om kvinner til sjøs (Korbøl 1970) og «tilpasnings- eller sosialiseringproblemer jeg anser for å være av generell natur og derfor ønsker å ta opp til videre behandling, f.eks. i forbindelse med kulturkontakter, som utlendingeproblem, i urbaniseringsprosessen og som et ungdomsfenomen», ble jeg midlertidig finansiert og fikk kontor på instituttet. Det ble aldri sagt høyt, men det var naturligvis Vilhelm Aubert som trakk i trådene.

Dette var omtrent samtidig med at Europa for alvor meldte seg. Folkebevegelsen mot norsk medlemskap i fellesmarkedet var opprettet. Og fra høsten 1969 til folkeavstemningen i 1972 overskygget EEC-spørsmålet alt annet i norsk politikk. Opplysningshefter og politiske pamfletter sirkulerte, bøker ble skrevet, fjernsynet viste. Gjestarbeidersystemet ble kjent. Fremmedarbeiderne hadde kommet. Den første boka om den billige arbeidskraften ble skrevet (Kvam 1971). Men det skulle gå noen år før den nye tid ble synlig på gatene. Og det tok enda et decennium før fremmedarbeiderne var døpt om til innvandrere.

I løpet av fire måneder var min søknad utdypet og «F.eks. utlendingeproblem» blitt til prosjekt «Fremmedarbeidere». Fortsatt med vekt på problemer, men oppfattet som *deres*.

Et hovedmål for ISF hadde bestandig vært problemorientert forskning. Instituttet hadde lange tradisjoner for minoritets- og avvikssosiologi, sympatiserende beskrivelser av underprivilegerte eller marginale grupper, utkantområder, de svake i samfunnet. «Norsk sosiologi har i allmänhet valt forskningsproblem från de underlägsnas värld. Listan på forskningsrapporter från Institutet for Samfunnsforskning sägs vara en lista på vad som är fel i det norska samhället och på frågeställningar som kan väckas från en radikal politisk standpunkt», skrev Hans Zetterberg i en vurdering (Zetterberg 1966).

Denne holdningen ble i utgangspunktet viderført i studiene av fremmedarbeidere. «Deres» problemer ga på mange måter forskningen både retning, legitimitet og mening. I dag kan nok mye av det som ble skrevet tidlig på 70-tallet synes både elementært, lite teoretisk og med sterk idealistisk-ideologisk slagside. Rett nok, men dette inntrykket kan lett bli urimelig forsterket ved at datidens forskning tas ut av sin kontekst. Omvendt: *hvor* kontekstavhengig all forskning faktisk er, viser seg sjelden før i ettertid.

Blant historikerne fantes lange tradisjoner for utvandringsforskning, med pioneren Ingrid Semmingsen. Samfunnsviterne hadde gjort studier av innlandsflytting, og var i gang med kortversjonen: Pendling. Men ingen hadde studert den nye arbeidsinnvandring og bruk av utenlandsk arbeidskraft i Norge.

Viktig ballast for samarbeid og utvikling av forskning på dette feltet ved ISF fantes i skipssosiologien. I femtiåra hadde Vilhelm Aubert studert skips-samfunnet, fulgt av Oddvar Arner i første halvdel av sekstiåra. Ut fra tilsvarende erfaringer og interesser havnet spanjolen José Ripoll her; jurist med hovedoppgave i sosiologi over temaet norske og utenlandske sjømenn (Ripoll 1967). I 1970, samtidig med meg, kom Ivar Bermann til instituttet, han med fersk hovedoppgave over skipstelegrafistens rolle (Bermann 1970). Nå hadde Oddvar Arner flyttet til Statens institutt for alkoholforskning og Vilhelm Aubert fikk ganske snart sitt professorat ved Institutt for sosiologi på Blindern, men etterkommerne fant spiren til et miljø.

Hva hadde vi felles, utenom skipssosiologi og interesse for utenlandsk arbeidskraft? Minoritetsperspektivet, slik det dengang ble oppfattet (Schwarz 1966, Aubert 1968). Det ga seg nesten automatisk, ikke bare ut fra faktiske kjennetegn ved fremmedarbeiderne i det norske samfunn, men også med støtte i tidligere og pågående forskning ved instituttet. Men det bunnet nok også i personlige forhold – Ripoll som spanjol i Norge, Bermann med jødisk bakgrunn, og Korbøl med finsk tippoldefar – akkurat det var ikke stort å skryte av, men i tillegg hadde jeg status som innflytter og kvinne i mannsdominert miljø. Med fokus på minoritet, fulgte spørsmål om etnisitet, makt og avmakt, bruk og misbruk, undertrykkelse og frigjøring, og alle erfaringer i den retning ble brukt for hva de var verdt. Når alt kommer til alt, handlet det kanskje også – om ikke mest – om utforskning av egen identitet.

Av formelle og administrative hensyn måtte vi organisere oss og ha et navn. Vi kalte oss først *Arbeidsgruppen for fremmedarbeidere*, og installerte oss i øverste etasje i Munthesgate 29, over Psykoanalytisk institutt. Her var åtte kontorer samt kjøkken og fellesrom. I tårnrommet holdt Datakomiteen til, forløperen til Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste (NSD). Forøvrig befant det seg i hovedsak studentassistenter her i utkanten hvor alt manglet.

Vi hadde ikke nok strøm, bare halvparten av det nødvendige under toppbelastning. Vi hadde ikke møbler, og snekret selv skrivebord av dører og huntonittplater. Vi hadde ikke hver vår telefon – henvendelse til Televerket angående flytting av ledig linje fra etasjen under og innlegging av to biapparater førte ikke fram. Vi malte gulv, vegger, tak og bord, mitt rom (ja, vi kalte det rom) var blått og oransje (BBB-bohyllene i svakt oransje forefinnes fremdeles ett eller annet sted på ISF). Skrivemaskiner måtte alle holde selv – mitt var et røykskadet skipseksemplar beregnet på det spanske markedet, følgelig sto spørsmålsteget opp ned. Vi kladdet, klippet og klistret manuskripter som ble

renskrevet og stensilert av en kontordame, hvis vi var så heldige å nå fram til en – professorer og seniorforskere hadde en tendens til å smette foran i køen. Vi manglet bøker. Instituttbiblioteket besto av et par uryddige hyller ved resepsjonen, med lite av direkte nytte. Vi manglet penger. Ingen var ansatt, ingen hadde faste stillinger, ansvaret var lagt på den enkelte. Men vi hadde et miljø. Arbeidet var meningsfylt, utfordrende, spennende. Og vi hadde frihet.

Fart over sakene ble det først etter at et offentlig utvalg var nedsatt til å utrede forholdene for utenlandske arbeidstakere, det såkalte Owrenutvalget, og vi, senhøstes 1970, fikk en henvendelse fra sekretæren: Om vi var interessert i et lite forskningsoppdrag for utvalget?

Vi så for oss stekte smågriser og fylte kalkuner: ekstra midler og muligheter for faglige reiser, assistanse til koding og bearbeiding av data, igangsetting av hovedfagsstudenter, hjelp til maskinskriving, endog innredning og husleie i Munthesgate 29. Men aller viktigst, og til tross for skepsis mot anvendt forskning: dette kunne gi adgang til fremmedpolitiets arkiver. Og dit måtte vi for å skaffe bedre oversikter over utlendinger i Norge. Bermann og Korbøl stilte seg derfor til rådighet som utredere for å bearbeide materiale som allerede var samlet inn, og som vi mente skulle gi oss nødvendig bakgrunn for mer detaljerte og langsiktige studier. Vi fikk et halvt år.

Mulige problemstillinger ble drøftet med Owrenutvalget, især sekretæren, som blant annet foreslo systematisk oppfølging av to relativt nyankomne kategorier utlendinger: tunesiske industriarbeidere og jugoslaviske sykesøstre, begge deler rekruttert som grupper, direkte til bedriftene og med bistand av Arbeidsdirektoratet. Det burde vi kanskje ha gjort, ingen vet hvordan det gikk med disse menneskene. Selve ordningen med grupperekuttering, derimot, ble diskutert i mange år framover.

Men forskerne argumenterte for felles nytte av bedre generelle oversikter, og slik ble det. Utvalgssekretæren, tidligere marineoffiser, en imøtekomende, men strunk og korrekt (i våre øyne) eldre herre, smilte litt av oss og mente vi ikke kom til å finne noe av interesse i fremmedpolitiets kartoteker. Men, sa han, så vet vi jo hvor vi har dere. I mellomtiden får dere ikke gjort noe galt, vi risikerer ingen dolk i ryggen, og etterpå kan ingen si at materialet er ubearbeidet.

Jeg merket meg ordene, men er ikke sikker på hva han mente, hvem «vi» var og hvem som trodde hva om hvem, konspirasjonsteoriene florerte, det var kald krig, CIA og pågående forskere fra Institutt for fredsforskning (holdt til ved ISF til 1969). Uansett, utvalgssekretæren skulle få rett når det gjaldt kartotekenes begrensede verdi for samfunnsforskningen. Justisdepartementet ga adgang til arkiver og saksmapper både ved Statens utlendingskontor og Fremmedpolitiet i Oslo, men det tok sin tid å ordne formalitetene. Da vi endelig kom i gang, hadde vi bare et par-tre måneder til å kode, bearbeide og kom-

mentere materialet. Muligheten for å høre «Det var det vi sa» ble etter hvert beklemmende stor, også av andre grunner, noe jeg kommer tilbake til.

Fremmedarbeiderne utgjorde ingen homogen gruppe. For å få bedre innsikt i variasjoner – politisk, sosialt, økonomisk, kulturelt – ønsket jeg å foreta en dybdestudie av én nasjonalitet. Jeg hadde ikke bestemt hvilken. Med datidens forståelse av «kultur» som en tilnærmet helhetlig, likeartet og integrert størrelse, og med manglende kunnskaper om nasjonale minoriteter og kulturell variasjon, ble ikke kategorisering etter nasjonalitet problematisert.

Blant personer med en viss tilknytning til instituttet gjennom Dag Østerbergs veiledning, befant seg engelskmannen Robert Priddy, magister i filosofi. Han hadde truffet noen arbeidssøkende pakistanere på trikken, de hadde invitert på te. Priddy visste hvor de bodde, og formidlet kontakt. Slik fikk jeg «inntak til feltet».

Et lykketreff, kunne man kanskje si. Pakistanerne representerte den «nye» innvandringen. Antall yrkesaktive pakistanere hadde økt fra 14 i 1967 til 113 ved utgangen av 1970. Dette, som ble oppfattet som en «eksplosiv økning» og framstilt i avisene som «press på grensene», førte til at arkivundersøkelsen kom til å bestå av to utvalg: et representativt utvalg av alle utenlandske arbeidstakere i Norge, som Ivar Bermann hadde hovedansvaret for, og alle i én nasjonalitet. Ved slutten av mars 1971 omfattet det sistnevnte 335 personer, som jeg skulle konsentrere meg om. Videre avgrensning av prosjekt Fremmedarbeidere i fornyet søknad til NAVF: «Med særlig vekt på pakistanske arbeidstakere i det norske samfunn».

I tillegg til en statistisk karakteristikk av den pakistanske populasjonen skulle undersøkelsen følges opp med intervjuing og deltakende observasjon for å finne ut mer om hvilke problemer disse pakistanerne møtte, og hvordan situasjonen ble opplevd.

Den praktiske virkelighet og rene tilfeldigheter styrte altså forskningsopplegget, mer enn sosiologiske teorier. Utlendingenes etterpørsel etter informasjon og behov for hjelp var stor i en sårbar nykommerfase. Ikke fantes det noe mottakerapparat, og det ble avslørt mangel på planlegging og koordinering av de tiltak som ble satt i verk (Galand 1974). Fraværet av organisasjon preget virkeligheten og slo ut i forskningen og forskerrollen. Selv arbeidet jeg ut fra en byttefilosofi, hvor forsker og utforsket hadde gjensidig nytte av hverandre. Alt etter utlendingenes spørsmål og behov, opptrådte jeg som advokat, sosialarbeider, arbeids- og boligformidler, byråkrat, grenselos, tolk og en serie andre roller. Både deltakende observasjon og aksjonsforskning ga aktivitetene legitimitet. Hverken institutt eller forskningsråd blandet seg bort i forskernes forehavender, ingen kontrollerte hvor vi befant oss, ei heller hvem som befant seg på våre «rom».

Arbeidsgruppen la ned mye energi i å diskutere forskningsideologi og

grunnlaget for samarbeid. José Ripoll, filosofen blant oss, mente vi måtte ta en del viktige meta-metodologiske avgjørelser. Det gjaldt spørsmål om teori og praksis – om vi skulle integrere faglig virksomhet i vår totale situasjon som mennesker, eller om vi skulle splitte vår tilværelse i to innbyrdes isolerte deler, det faglige og det private liv. Det gjaldt spørsmål om etikk og lojalitet. Kritisk forskning ble tatt som en selvfølge, men det bestående systems betingelser måtte avklares. «Kanhende er samfunnsforskningen farlig. Men vi bør ikke overdrive faren heller. Å arbeide er en livsbetingelse for oss. Men systemet trenger også oss. Deri ligger vår styrke.» (Ripoll i internt notat). Også i vårt miljø ble vi konfrontert med spørsmålet om det i siste instans bare fantes to alternativer: et borgerlig konserverende og et radikalt fornyende. Valgte man det siste, kom man ikke utenom marxismen-leninismen og Mao-Tse-Tungs tenkning. Men det ville kreve refleksjon og iherdig studium, som igjen krevde mot og anstrengelse, mente Ripoll. Da ble det et spørsmål om gruppens medlemmer ville gå til et slikt skritt.

Det ville – eller kunne – den ikke. Selv følte jeg meg som en politisk/filosofisk analfabet og noterte «Jeg har ikke så langsiktige mål».

Den samfunnsvitenskapelig tenkemåte var i seg selv ansett som revolusjonerende, og miljøet som radikalt, kritisk og protestfylt. Sosiologien, ikke minst rettsosnologien, hadde en tradisjon for avsløring. Etter hvert skulle AKP lede massene, og startet studiesirkler, også ved instituttet. Grunnsirkel 1 fra høsten 1971 åpner med «Kamerater. Revolusjon er hovedtendensen i verden i dag (Mao)». Jeg deltok på de to-tre første møtene, og fikk prøvd hvordan det var å selge Klassekampen på Youngstorget. Det pinlige og det truende, mer enn det intellektuelt overbevisende, satte en stopper for videre karriere i den retning. For min del lå nok grunnlaget for kritisk virksomhet jevnt fordelt på fag, rettferdighetsbetraktninger og moralisme.

For meg var *The Sociological Imagination* av C. Wright Mills det nærmeste man kunne komme en faglig bibel. Erving Goffmanns *The presentation of Self in Everyday Life* og Robert Nisbets *Sociology as an Art Form* leste jeg også om og om igjen. Vilhelm Aubert, Fredrik Barth og Thomas Mathiesen representerte norske modeller. Yngvar Løchen og Hans Skjervheims synspunkter på sosiologisk forskning fikk også stor betydning. «Samfunnsforskningen kan bli ufarlig fordi den ikke kommer til å dreie seg om det å være menneske, og det å treffe valg, om følelsen av å måtte gå på akkord; den kan bli teknisk og presis, teoretisk elegant og produktiv, men kanskje uten at den angår oss» (Løchen 1967). Det personlige og engasjerte idealet med utgangspunkt i praksis passet meg bra. Alle forskningsmetoder som kunne gi innsikter og kunnskaper var legitime, men deltakende observasjon var den sentrale, den foretrukne, den uomgjengelige metode. Jeg hadde grunnfag i etnografi. Og fra deltakende observasjon var det kort vei til ulike former for aksjonsforskning.

Dårlig økonomi forfulgte innvandringsforskerne. I 1971 arrangerte Chr. Michelsens institutt et to-dagers seminar på Grand Hotell, Kongsberg, under tittelen *Fremmed i Norge*. Det første i sitt slag, med deltakere fra universitet, næringsliv, fagbevegelse og presse. Men det kostet 650 kr, utenom reisen (for ektefeller: kr.450). Mer enn en tredjedel av stipendlønna. Og fra instituttet kunne det ikke ges tilskudd. Ikke å tenke på.

Derimot deltok vi på LO-skolen på Sørmarka samme høst, der Kirkerådets utvalg for forskning og utredning arrangerte to såkalte konsultasjoner, som resulterte i debattboken *Fremmedarbeidere i Norge* (Karlsen og Dalin 1973). Dette var den første boka om temaet på norsk. Den åpner slik: «Hva vet vi om fremmedarbeiderne? De fleste av oss vet vel svært lite». Det stemte. Innleggene fra partene i arbeidslivet, forskerne og politikere viser tydelig hvor nytt feltet var. Ottar Brox kom med et interessant utspill, men manglet empiri. Så lyder da også bidraget fra Ivar Bermann slik: «Hvem er fremmedarbeideren?» I motsetning til de fleste kunne han dokumentere sine utsagn.

Snart visste vi mer enn alle andre. Det ble råd til en faglig utenlandsreise – den gikk med tog til Gøteborg, hvor migrasjonsforskningen hadde kommet lenger (til Danmark ble vi senere invitert som eksperter). Etterhvert fikk vi tak i mer aktuelt stoff fra England, Frankrike og Tyskland. Stor innflytelse fikk boka *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe* da den kom, utgitt ved Institute of Race Relations i London (Castles & Kosack 1973).

Med utgangspunkt i *Arbeidsgruppen for fremmedarbeidere* ble innvandringsforskningens forhold til andre og tidligere avdelinger ved instituttet diskutert. Rundt årsskiftet 1971 kalte vi oss *Avdeling for arbeids sosiologi*, jeg tror det dreide seg om gjenoppliving av en tidligere avdeling. Den omfattet nå også sosiologistudenten Ted Hanisch, som i tillegg til sin hovedoppgave om sigøynerne hadde en generell interesse for innvandrings spørsmål. Vi drøftet også vårt forhold til *Avdeling for sosiologi*, som fra gammelt av hadde hatt tilhold i Fuglehauggata under ledelse av Vilhelm Aubert. Han hadde bidratt til å sette oss i gang, og ønsket nok en revitalisering av avdelingen og videreføring av egen minoritetsforskning. Anton Hoem og Lina Homme befant seg dessuten der, begge hadde deltatt i samestudiene. Men foreløpig var det ikke kontor-plass i Fuglehauggata, og Vilhelm Aubert var som nevnt flyttet til Blindern.

Formalisering var vel i første omgang nødvendig av hensyn til det forskningsoppdraget vi påtok oss for Owrenutvalget. Men vi hadde naturligvis også ønsker for fremtiden. Noe av tanken var å forsøke å utforme gruppesamarbeid, både innad ved instituttet, og i forhold til omverdenen, i sær universitetene. Ganske ambisiøst, ikke minst på grunn av de knappe ressursene og sterkt individualistiske tradisjonene som gjorde seg gjeldende. Men vi klar-

te å stable på beina et tverrfaglig nettverk, åpent for studenter og forskere som arbeidet med arbeidsmarkedsspørsmål, migrasjon og minoritetsproblematikk mer generelt. Blant de som deltok her og senere har markert seg i migrasjonsforskningen, kan nevnes Barbro Sætersdal og Bente Puntervold Bøe. Reidar Grønhaug og Harald Thambbs Lycke i Bergen hadde vi også kontakt med.

Vi underviste på lærer- og sosialskoler, veiledet studenter ved universitetet og holdt en seminarrekke ved Institutt for sosiologi: *Minoritet og innvandring*. Vi holdt foredrag rundt omkring, skrev kronikker og artikler og ble brukt i diverse radio- og fjernsynsprogrammer. Vi utarbeidet til og med en egen informasjonsbrosjyre om skatteregler for utenlandske statsborgere. Som eksperiment i formidling av forskning deltok vi i filmprosjektet *Arbeidere på vandring*, som ble vist i fjernsynet to ganger, første gang 31. august 1972. Antropologen Mia de Tota var initiativtaker til dette, mens det filmatiske ansvaret lå hos Vampyrfilm (Anja Breien og Oddvar Bull Tuhus). Som del av min forskningsmetode, fulgte jeg utlendinger rundt på offentlige kontorer, bisto i jakten på arbeid og lette etter husvære for dem. Samtidig som Ted Hanisch holdt på med sin hovedoppgave om sigøynerne, arbeidet han som politisk medarbeider i Dagbladet. I oktober 1971 foretok han en studiereise til Italia og Belgia sammen med Arild Vollan, student ved Norsk Journalistiskole, noe som resulterte i boken *Arbeidsfolk på flyttefot* (Hanisch og Vollan 1972).

Jo, innvandringsforskningen var problemorientert, især den biten jeg holdt på med. Men ikke bare fordi den fant støtte i faglige tradisjoner og aktuelt miljø. Også fordi verden dokumenterte seg slik. Både deltakende observasjon, intervjuer, litteratur og organisasjonsarbeid pekte i samme retning: Manglende rettigheter, utrygghet og utnytting var fremmedarbeider-systemets hovedkjennetegn.

Men aksjonsforskning var likevel noe nytt. Vilhelm Aubert hadde sin variant (Aubert 1969), Thomas Mathiesen sin (Mathiesen 1971 og 1973) og Arbeidsforskningsinstituttet sin. Begrepet hadde ikke noe endelig og entydig innhold, kanskje utover å være en reaksjon mot det nøytrale tilskueridealet i forskningen. Men nyansene er mange i et handlings-, endrings- eller deltakerperspektiv. I bunn og grunn dreide det seg kanskje om den enkelte forskers tro, tålmodighet og tidsbruk.

Vårt utredningsarbeid ble tatt inn i NOU 1973:17, *Innvandringspolitikk*. Men man kan vel si at utvalgssekretæren fikk mye rett når det gjaldt nytten av å studere fremmedmyndighetenes kartoteker. Adgang til dokumenter som angikk rikets sikkerhet ble naturligvis ikke gitt. Vårt datagrunnlag – forøvrig det samme som Statistisk sentralbyrå brukte (og bruker?) – begrenset seg til opplysninger gitt i skjemaer for søknader om oppholds- og arbeidstillatelse, det vil si informasjonen samlet inn med tanke på kontroll, ikke forskning. Registreringen var mangelfull, inkonsekvent og reflekterte nettopp det skjønn

og de personlige vurderinger fremmedloven ga adgang til. Den avslørte også manglende kunnskaper om kulturforskjeller og liten erfaring med søkere fra fjernere land. Mange pakistanere het tilsynelatende det samme og var født samme dag, for eksempel kunne kartotekkortet til Ali Mohammed, Mohammed Ali, A. Muhammad og Mohd. Ali, alle født 1.1.1950, være stiftet sammen slik at fire forskjellige personer ble til én. Omvendt fantes bevisst feilinformasjon fra søkerens side med pass- og andre dokumentforfalskninger i tillegg til misforståelser grunnet analfabetisme, språk og fortolkningsproblemer. Et søknadskjema er et strategisk dokument. Selvpresentasjonen påvirkes av tids- og stedsbestemte lønnsomhetsbetraktninger, mer eller mindre smarte sådanne, med eller uten hjelp av agenter, skrivere og andre «eksperter». Dermed blir selv de mest elementære statistiske kategorier basert på slike informasjoner tvilsomme. Bakgrunnsdata som alder, sivilstand, antall barn og utdanning kunne være tilpasset forestillinger om framtidige rettigheter og muligheter; opplysninger om bolig- og arbeidsforhold kunne være basert på fiktive tilsagn. Slike «feilkilder» ville vi neppe fått innsikt i uten supplement av deltakende observasjon, former for aksjonsforskning, kontakter og tillit i miljøet. At sjansespill og opportuniste, misbruk og korrupsjon, tilfældigheter og hell så vel som hjelpsomhet og solidaritet utvikles og anvendes ved all grensepassering, og blant alle folkeslag, fikk jeg senere erfare til fulle gjennom verv i den nystartede Fremmedarbeiderforeningen (FAF), hvor jeg deltok fra 1972 og fem-seks år framover.

Det hadde blitt ledige kontorer i Fuglehauggata, og etter hvert flyttet innvandringsforskningen til det jeg skulle komme til oppleve som instituttens sentrum. Her holdt Institutt for rettssosiologi til, her holdt KROM til, her holdt Juss-Buss med sin mildt sagt uformelle, hvitløkspisende og nynorsk-skrivende leder Gunnar de Capua til, her holdt Foreningen for sigøynernes borgerrettigheter sine møter, og her ble det akkurat nå drevet aksjons- og annen forskning rundt fanger, samer og uteliggere. Fremmedarbeidere og sigøynere føyde seg pent inn.

Men på denne tiden var det generelt risikabelt å satse på en karriere som forsker. Til tross for alle bestrebelser på å bygge opp og institusjonalisere innvandringsforskningen, syntes det minst av alt å ligge noen framtid i dette feltet.

José Ripoll fikk stilling på Universitetet, og forlot først instituttet. Da Ivar Bermanns forskningsstipend etter hvert løp ut, begynte han som saksbehandler i daværende Kommunal- og arbeidsdepartementet, og jeg ble alene igjen.

Dengang som nå var mediernes fokusering på innvandring stor, med stadig nye oppslag om dramatiske hendelser og politiske skandaler. Tilsvarende var

det forventet at forskerne skulle delta i debatten, om ikke fra forskningsrådets og bevilgende myndigheters side, så fra den ideologi som tilsa aksjon.

Men å delta i offentlig debatt faller ikke bestandig heldig ut når man har avlagt taushetsplikt. Materialet som var samlet inn hos fremmedmyndighetene skulle naturligvis bare anvendes til statistiske formål. Men jeg hadde etter hvert fått mengder av tilleggsinformasjon gjennom direkte kontakt med arbeidssøkende og nyankomne utlendinger, og på den måten fått kjennskap til en serie opprørende, tragiske og triste skjebner. I en temmelig absurd sak med avslag på søknad om oppholdstillatelse, skrev jeg et par kritiske artikler i Dagbladet. Straks reagerte en byråsjef i Justisdepartementet med det jeg følte som innkalling og refs. Oppfatningen av at forskeren hadde opptrått illojalt, kunne jeg forstå, selv om jeg var uenig. Men mistanken om at forskeren hadde offentliggjort taushetsbelagt materiale, lot seg ikke uttrykke, og den smertet.

Den politiske venstresiden fulgte også nøye med i all forskning som antydte arbeiderklasse, undertrykking og klassekamp. Forskningsmiljøet sydet av kritisk virksomhet, politiske og faglige debatter, støtteopprop og løpesedler. Sosiologstudentenes forening «Eilert» ble nedlagt, man skulle ikke feste og more seg lenger, i hvert fall ikke med god samvittighet; påmeldingslister som ble sendt rundt før fester ble avsluttet med opprop: Kom på demonstrasjon. De-formen ble kastet, allehånde opprør mot autoritetene fant sted («Forestillingene om det autonome universitet og den frie forskning som kun styres av en idealistisk sannhetssøkning er idag dogmer som tilslører faktiske tilstander i det kapitalistiske samfunn.»). Allerede i desember 1970 sirkulerte en underskriftliste mot doktorgraden. For aksjonen sto blant annet Nils Petter Gleditsch og Willy Martinussen, sistnevnte forskningsleder, senere direktør ved ISF. De fleste som skrev under, deriblant jeg, hadde tidligere eller nåværende tilknytning til instituttet.

Alt skulle det tas standpunkt til: hvor appelsinene man spiste var produsert, arbeidsforholdene på fruktplantasjene, lønnsforholdene til arbeiderne som transporterte frukten, fruktselegernes politiske sympatier og de ansattes organisasjonsmuligheter, og i særdeleshet spørsmålet: Reform eller revolusjon?

Vilhelm Aubert mente at fornuftige argumenter, bygget på fakta og systematisk teori, måtte kunne føre til reformer selv om det ikke sto interessegrupper eller maktsentra bak.

Men fornuften var ikke bestandig tilstede. Og mistanken var gjerne gjensidig mellom maktens og den erklærte motmaktens representanter. Ingen forskere har så vidt jeg vet fått adgang til fremmedpolitietes arkiver etter oss – jeg vet ikke hva slags spøkelses vi kan ha etterlatt oss i departementet.

Men den ene dagen Per, den andre dagen Pål. Noen år senere ble jeg «avslørt» offentlig som revisjonist, infiltratør og intrigemaker som med regjeringas støtte i ryggen drev lyssky splittelsesvirksomhet sammen med en «uhyre roten»

koalisjon bestående av ekstremt høgreorienterte og reaksjonære i Fremmedarbeiderforeningens styre (Klassekampen 16. og 18. november 1976).

I motsetning til antropologer kunne ikke jeg flytte hjem etter endt feltarbeid. Dette aspektet ved forskningsmetoden opptok meg sterkt, men jeg rakk aldri å skrive utførlig om det. Arbeidet for Fremmedarbeiderforeningen utartet. Med ansvaret for «Juridisk komité», herunder fremmedpolitiske saker, ble folk med alle slags vanskeligheter sendt til meg, som – etter å ha registrert og vurdert problemene – kanaliserte dem videre inn i det norske systemet. Som regel Juss-Buss, Fremmedarbeidergruppa var aktiv, og lederen holdt til i Fuglehauggata. «Metoden» gjorde det mulig å studere det norske samfunn utenfra, sett med de fremmedes øyne, eller i hvert fall med utgangspunkt i de problemer de presenterte. Men aksjonsforskning var tidkrevende, og forskningsresultatene ble på et vis brukt opp underveis.

Etter tre års arbeid hadde jeg utkast til avhandling ferdig (Korbøl 1974). Avhandlingen ble aldri offentliggjort, av mange og sammensatte grunner. Innvandring var et hett tema. Jeg visste at det jeg skrev, ville få stor offentlig oppmerksomhet, kanskje bli stående uimotsagt i lang tid framover. Min kritikk av norsk innvandringspolitikk sto jeg for, den bekymret meg ikke. Men jeg var redd informantenes anonymitet sto på spill. Jeg var den første og eneste i Norge som hadde studert pakistanernes møte med Norge. Min tvil angående fortolkning, i sær av lederskap, makt og dominansforhold blant dem satt dypt. Toleranse og respekt for andre kulturer var det overordnede faglige budskap, og jeg var redd for å bidra til nye fordommer. Mine informanter, som hverken kunne norsk eller hadde akademisk bakgrunn, var ute av stand til å forholde seg kritisk til det jeg hadde skrevet. Jeg fant heller ingen kolleger å diskutere de mest presserende faglige og etiske problemstillingene med. De som hadde de beste forutsetninger til å gi kommentarer blant antropologene, befant seg enten i «Verden ellers», eller de manglet forskningserfaring med det norske samfunn som kontekst. Muligens var jeg også betenkt over «den lykke det var å gjøre medlidenhet til kapital», for å låne Johan Borgens ord – det er aldri enkelt å bygge seg selv opp på andre menneskers problemer. På toppen av alt rådet daglig leder i Fremmedarbeiderforeningen meg til å kaste avhandlingen i søppelbøtta, jeg tror det var av politiske og ideologiske grunner. Hadde det ikke vært for at Thomas Mathiesen omhyggelig leste alt jeg hadde skrevet og ga sine anbefalinger, ville vel så også ha skjedd.

Min egen stipendperiode nærmet seg slutten; det gikk mot oppdragsmidler og sosiologiske undersøkelser i Televerket. Fra 1977 ble jeg tilsatt i stilling som forskerveileder med særlig ansvar for kvinne- og arbeidsforskning, og jeg måtte nøye meg med å følge med innvandrings spørsmål fra sidelinja. Men det

vil si at Institutt for samfunnsforskning, i det minste gjennom min person og i mangel av faste stillinger, tross alt representerte sete for og kontinuitet i norsk innvandringsforskning fram gjennom 70-åra. Her kom et visst innslag i 1980-åra (Lien 1986, Korbøl 1988), men knappe ressurser, fordampning av kompetanse og mangel på kontinuitet skulle kjennetegne innvandringsforskningen enda noen år framover. Den nåværende forskning kom i gang for alvor først i 1990-åra, og omtales av Grete Brochmann.

Men allerede i søttiåra hadde «Verden ellers» kommet til Norge og instituttet sett begynnelsen på det som nå kalles migrasjonsforskning. For min del ble fokus tidlig flyttet fra «dem» og «deres problemer» til «oss» og «våre problemer»:

Innvandringspolitikken forteller først og fremst noe om oss sjøl, om vårt eget samfunn: Den gir nøkler til forståelse av produksjon og næringsliv, til mellommenneskelige relasjoner og organisasjonsformer, til fundamentale idealer og verdier, og – ikke minst – til hva nordmenn er villige til å forsvare av idealer og verdier (Korbøl 1977).

I dag ville jeg kanskje uttrykke meg mer i tråd med Deleuze and Guattari:

When we discover that there are several cultures instead of just one, and consequently at the time that we acknowledge the end of a sort of cultural monopoly, be it illusory or real, we are threatened with the destruction of our own discovery. Suddenly it becomes possible that there are just others, that we ourselves are an «other» among others (Deleuze and Guattari 1983).

LITTERATUR

- Aubert, Vilhelm (1968), «Lagdeling», i Natalie Rogoff Ramsøy (red.): *Det norske samfunn*. Oslo: Gyldendal.
- Aubert, Vilhelm (1970), «Aksjonsforskning», i Gerd Rødahl (red): *Sosialpolitikken og samfunnsforskningen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bermann, Ivar (1970), *Gnist: en studie av utviklingen av en yrkesrolle ombord*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Castles, S. and G. Kosack (1973), *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Institute of Race Relations, Oxford University Press.
- Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1983), *On the line*. New York: Semiotext(e).
- Galand, Aud (1974), *Mottakerapparatet for fremmedarbeidere i Oslo*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Hanisch, Ted (1972), *Om sigøynerspørsmålet*. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Hanisch, Ted and Arild Volla (1972), *Arbeidsfolk på flyttefot. Erfaringer fra Norge og EEC-land*. Oslo: Gyldendal.
- Karlsen, Jørgen og Åke Dalin, red. (1973): *Fremmedarbeidere i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Korbøl, Aud (1970), *Kvinnen ombord. En sosiologisk undersøkelse av kvinners liv og arbeid på skip i den norske handelsflåte*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Korbøl, Aud (1974), *Den kritiske fase. Innvandringen til Norge fra Pakistan*. Upublisert manuskript. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Korbøl, Aud (1977) «Norsk innvandringspolitikk – norsk pakistanerpolitikk?» *Sosiologi i dag*, nr.2/1977.
- Korbøl, Aud (1988), *Innvandrerne og det sosiale og helsemessige servicesystem*. Sammendragsrapport. Nordisk Ministerråd 1988.
- Korbøl, Aud, red. (1988), *Kulturforskjeller og gjensidig forståelse*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Kvam, Ragnar (1971), *Den billige arbeidskraften. Fremmedarbeidere i Norge og EEC*. Oslo: Pax.
- Lien, Inger Lise (1986), *Sosialkontorets plass i innvandrernes problemløsningsrepertoar*. ISF-rapport 4/86. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Løchen, Yngvar (1967) «Er sosiologen en fange av egen forskningsmodell?» i *Sosiologiske perspektiver*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mathiesen, Thomas (1971), *Det uferdige. Bidrag til politisk aksjonsteori*. Oslo: Pax.
- Mathiesen, Thomas (1973), *Pressgruppe og samfunnsstruktur*. Oslo: Pax.
- Norsk samfunnsforskning foran 1970-årene. En enquete med bidrag av Vilhelm Aubert, Nils Christie, Ingrid Eide, Regi Th. Enerstvedt, Johan Galtung, Yngvar Løchen, Willy Martinussen, Thomas Mathiesen, Natalie Rogoff Ramsøy, Ørjar Øyen. *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 1, 1969.
- Ripoll, José (1967), *Norske og utenlandske sjømenn. Noen prelimnære undersøkelser om et mulig tilfelle av etnosentrisme og dens historiske bakgrunn*. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Schwartz, David, red., (1967): *Svenska minoriteter*. Stockholm: Aldus.
- Zetterberg, Hans (1966), «Traditioner och möjligheter i nordisk sociologi». *Sociologisk forskning* 1/1966.

Om tømmerstokker i innvandringsforskningen

«Se, der kommer en tømmerstokk flytende!», sier Donald Duck med jevne mellomrom, og da vet ethvert middels våkent barn at dette ikke er noen tømmerstokk, nei, men en farlig alligator, som om litt vil gripe inn i historien på en dramatisk måte.

Trolig fordi jeg i skrivende stund befinner meg i Donalds hjemland, var det dette bildet som kom flytende da jeg skulle samle meg om innvandringsforskningen i Norge og ISF's jubileum. Tømmerstokken har først og fremst med *standardisert forventningsdannelse* å gjøre, og hvis jeg skulle prøve meg på en slags formålsparagraf for den nyere innvandringsforskningen på ISF, måtte det være å forstyrre forutsigbarheten på feltet.

Slike formålsparagrafer faller lett for eget grep. Bytter vi ut alligatoren med en havfrue, har vi trolig ikke kommet særlig mye lenger, etter en stund. 1990-tallet har fostret miljøer der det har blitt politisk korrekt å være politisk ukorrekt. Der vil vi heller ikke være. Vi vil være *der faglige innsikter åpenbarer seg etter nitid empirisk arbeid, inspirert av etablerte teorier, som baner veien for ny teoriutvikling og nye problemstillinger* – hvis noen skulle ha vært i tvil.

Hvorfor bry seg med slike pompøse, og/eller naive erklæringer i det hele tatt? Svaret er trolig innvandringsforskeres uavlatelige begrunnelsesbehov i forhold til omverdenen. Migrasjonsforskningen – kanskje mer enn noe annet samfunnsfaglig felt – har vært ridd av politisering siden de «nye» innvandrerne begynte å komme på 1960-70-tallet. Aud Korbøls essay «Verden ellers» er en frisk påminnelse om rolleforvirringen som lett oppstår når politikk og forskning blir ett. Det er sikkert flere enn meg som har gått i 1.mai-tog under universitets-paroler som «Palmer ut av pensum!» Kritikken skulle være «systemoverskridende», og oppgaven i forhold til staten var å «avsløre» hva den egentlig sto for bak den på papiret ofte ikke så urimelige politikken.

Innvandringsforskningen på 1970-tallet hadde sin kontekst, men hva er vår?

Dette lille innlegget skulle selvfølgelig ha vært skrevet om 20 år. Her er ingen nøkler i blomsterpotter eller krigsseilere under spisebordet, som Aud Korbøl beskriver det, eller også ser vi dem ikke, og infrastrukturen i Munthesgate er det reneste luksus-cruise sammenliknet med tilstanden i Fuglehauggata på det eksotiske 70-tallet. Her sitter vi mette og tilfredse, og skal se på oss selv med samtidshistoriens nærsynte blikk.

«WE WERE SO MUCH OLDER THEN. WE ARE YOUNGER NOW»

1990-tallet stiller ikke samme krav til personlig aktivisme. Man kan godt være migrasjonsforsker uten å stå på stand eller drive rådgivning overfor innvandrere, men man lever med et konstant (og delvis sunt) press om å gi etiske begrunnelser og avklaringer. Resultater man kommer frem til står i fare for «å bli tatt til inntekt for» bestemte politiske syn; hvordan funnene *fungerer* i offentligheten har vært et vedvarende hensyn. Implisitt i dette ofte litt uklare presset ligger det noe *autoritært*, selv om det skal være mot-autoritært. Man skal hamle opp med subtile og mektige krefter, så det gjelder å ikke trække feil. Man vet hva som er de gode eller til og med de «riktige» svarene på de problemene man studerer, eller i hvert fall vet man hvordan man bør nærme seg feltet. Sannsynligheten for selvsensur kan være større enn faren for å gjøre etiske overtramp.

Den «nye» innvandringen til Norge har nå pågått i over 30 år. Den har til dels skiftet karakter gjennom denne perioden – «fremmedarbeiderne» har blitt erstattet av asyl-søkere og familiemedlemmer av etablerte innvandrere. Men når det gjelder *integrasjon* – tilpasning mellom innvandreren og samfunnet, har mange av problemstillingene vært de samme gjennom hele perioden. Det har like fullt skjedd store endringer. Fenomenet har blitt «modnet» på flere måter. Innvandring fra land i sør er ikke lenger noe oppsiktsvekkende nytt, gatebildet i byene er ugjenkallelig forandret. Myndighetene har mer erfaring både når det gjelder utvikling og håndheving av politikken. Mange innvandrere har faktisk bodd her i mange år, og herav fått mangslungne erfaringer i møtet med det norske. De har utviklet kompetanse i å forhandle med det norske samfunnet på mange vis.

I løpet av denne 30-årsperioden har også innvandrings-feltet kommet lenger opp på den politiske dagsorden. Siste valgkamp er et tydelig eksempel på dette, selv om nok valgforskerne snart har ett og annet å si om hva som «egentlig» skjedde.

Med modningen av feltet kommer også diskursanalysene og definisjonsstridene. Hva er kultur, hva innebærer etnisitet, finnes det «et norsk folk», hva betyr «integrasjon»? Forskningen om innvandring har i det hele tatt endret fokus siden 1970-tallet. Begrepene *kultur* og *identitet* gjennomsyrer 1990-tallets prosjekter, og har langt på vei erstattet *klasse*, *utbytting* og *tilsløring*. For-

skere av 90-tallet har i mindre grad svarene. Systemoverskridelse står knapt på tapetet. Man håper å være bedre til å stille de gode spørsmålene, og å legge premissene for andres handling gjennom gode analyser. I det minste har *kunnskapsmengden* økt.

OG SÅ VAR DET ISF

Hva har vi drevet med, hva driver vi med, hvorfor driver vi med *det*, eller eventuelt hva ønsker vi å drive med, og muligens hvorfor får vi ikke helt til akkurat det?

Da den nåværende gruppen ble etablert tidlig på 1990-tallet, hadde innvandringsfeltet ligget i dvale noen år på ISF. Innsatsen fra første halvdel av 1970-årene var for lengst historie. Det samme var et mer kortvarig blaff midt på 1980-tallet (se Aud Korbøls artikkel foran). Det var ingen av forskerne som arbeidet med migrasjon, og innvandring var langt fra noe «hett» tema.

Et sammenfall av flere faktorer gjorde at feltet ble vekket til liv igjen. I 1990 ble undertegnede ansatt med en fersk doktorgrad i internasjonal migrasjon, med fokus på senderlands-problematikk. Dette arbeidet ble i de påfølgende årene utvidet til å handle om migrasjon *til* Europa, og i stigende grad mer om politikk-utvikling på *innvandrings*-området. I 1993 fikk vi så en forespørsel fra Kommunal- og arbeidsdepartementet om å gjøre en sammenliknende studie av noen europeiske land når det gjaldt innvandrere og arbeidsmarkedsforhold. Det ble nedsatt en gruppe på 5–6 personer med undertegnede som leder, til å utføre dette arbeidet. Og det kom etter hvert flere forespørslers på området internasjonal migrasjon og etniske relasjoner. Blant annet ble ISF involvert i et nordisk sammenliknende prosjekt om de bosniske flyktingene og såkalt midlertidig beskyttelse. Dette utviklet seg etter hvert til å bli et doktorgradsprosjekt, som nå er under avslutning i år 2000. I forlengelsen av det første arbeidsmarkeds-prosjektet fikk vi også mer langsiktige midler til å undersøke diskriminering av innvandrere i arbeidsmarkedet, fra Kommunal- og arbeidsdepartementet. Dette prosjektet ble også utviklet til en doktorgrad, som i skrivende stund er i slutfasen. ISF's arbeid med europeiske komparative studier ble videreført i et større samarbeidsprosjekt med universitetet i Stockholm. ISF var også med i ledelsen av et EU-initiert forskernettverk – COST – på migrasjonsområdet, og deltok i ekspertarbeid i Europarådet.

Da det mot midten av 1990-tallet ble åpnet for rekruttering av ytterligere noen forskere til å arbeide med innvandring og migrasjon, og etterspørselen etter studier på dette feltet så ut til å vare ved, besluttet instituttet å satse mer langsiktig. Det ble opprettet en forskningslederstilling, undertegnede ble tilsatt, og gruppen fikk fastere former. Fra midten av 1990-tallet fortsatte gruppen å vokse fram mot århundreskiftet, og har ved inngangen til år 2000 tro-

lig nådd en riktig størrelse i forhold til økonomisk bærekraft i markedet (hrmpfl) og ISF's indre og ytre profilering.

10 personer er vi i dag, mer eller mindre, som arbeider på feltet *Internasjonal migrasjon og etniske relasjoner* (IMER), og vi dekker et ganske bredt (og ganske fryktinngytende) felt:

- Internasjonal migrasjon, senderlandsproblematikk, politikk-utvikling (komparative studier), EU's harmoniseringsprosess (Brochmann, 1993, Brochmann 1996).
- Norsk innvandringspolitikk, flyktningepolitikk, integrasjon av flyktinger (Brekke 1998, Brochmann 1997).
- Arbeidsmarkedsstudier; diskriminering, kjønn, entreprenørskap (Magerøy 1995, Rogstad 1998).
- «Kultur møter»; integrasjon av jøder og muslimer, arrangerte ekteskap, det nye Norge (Borchgrevink 1999, Bredal 1998).
- Citizenship og velferdsstats-dilemmaer (Brochmann 1999).
- Diskursanalyse av innvandringsfeltet i mediene (Hagelund 1999).
- Makt i det flerkulturelle Norge (prosjektet er i oppstartsfasen).
- Norsk innvandrings-historie (nylig påbegynt prosjekt).

Siden dette ikke skal være noen prosjektkatalog, og slett ikke noen søknad, skal jeg kort ramme inn feltet. Det følgende, som representerer vår tilnærming til maktprosjektet, kan stå som et slags bakteppe for flere av ISF's prosjekter på IMER-området.

MAKT OG INNVANDRING I NORGE

Nasjonalstaten har historisk gitt en ramme for kollektiv identitet, samtidig som den har vært en suveren beslutningsfatter. Internasjonal migrasjon representerer en utfordring for dette nasjonalstatsbildet, ved å sette på prøve statens evne og kapasitet til å kontrollere dets konstituerende elementer: territorium og befolkning.

For det første, staten har makt til å kontrollere territoriet: Grensekontroll rettet mot andre lands borgere har vært et sentralt aspekt ved statens suverenitetsutøvelse. Selv om den norske stat ennå har en betydelig grad av kontroll med innvandringen til Norge, har makten til å definere hvem som skal få komme de senere årene blitt begrenset fra flere kanter. Tiltakende internasjonalisering setter nye rammebetingelser for innvandringskontrollen, gjennom den gjensidige avhengighet som har utviklet seg mellom de vesteuropeiske statene når det gjelder å definere kontrollpolitikken (dels uformelt gjennom at alle skuler til alle for ikke å fremstå som mer liberale, og dels institusjonelt gjennom en sterkere samordning og harmonisering av politikken). I tillegg har normative prinsipper for internasjonal samhandling (konven-

sjoner og traktater) skapt kjøreregler for hvordan stater kan behandle ulike typer innvandrere. Innvandrere har fått rettigheter.

For det andre finnes det mangslungne maktrelasjoner i et såkalt flerkulturelt samfunn. Velferdsstaten står overfor et sentralt dilemma når det gjelder innvandring: drakampen mellom humanitære verdier og forpliktelser på den ene siden, og behovet for realpolitiske løsninger på den andre. Den liberale, demokratiske stat balanserer mellom behov for fellesverdier, solidaritet, og politisk identitet på den ene siden, og plikt til kulturell åpenhet og toleranse overfor nykommere, samt en rettferdig og likeverdig behandling av minoriteter på den andre. En stat som ikke skaper samhold rundt enkelte grunnverdier vil ha problemer med å legitimere sin autoritet. Den flerkulturelle staten må bygge statens politikk rundt fellsskapelige oppfatninger av det gode liv, og samtidig etablere offentlige tiltak som legger til rette for flere fellesskap innenfor den samme staten. Det er interessant å studere hvordan makt blir konstituert, uttrykt, og håndhevet på subtile eller tydelige måter på ulike områder i samfunnet mellom majoritet og minoritet (majoritet og minoritet forstås her som differensierte størrelser). Norske myndigheter har i høy grad basert sin integrasjons-politikk på rettighetstenkning. «Reell likestilling» har blitt fremsatt som mål på vellykket integrasjon. Men, det finnes ikke noen kulturelt nøytral grunn for samhandling. Den norske majoriteten har vennet seg til et bestemt skille mellom offentlig og privat sfære, mellom politikk og religion som ikke-kristne trossamfunn ikke har. Det vil si det forutsettes en bestemt måte å organisere samfunn på, som til tider kolliderer med selve kjerneidentiteten til innvandrergrupper. Her har vi med andre ord en ikke uvesentlig spenning mellom majoritetens definisjoner og retten til likeverd – eller reell likestilling. Hvem bestemmer hva som er akseptabelt, hvilke ulikheter som er selvvalgt og hvilke som ikke er det? Motsatt, hvor mye og hva slags tilpasning forventes av innvandrere for at man skal kunne snakke om medborgerskap? Er statsborgerskap en viktig forutsetning for medborgerskap? Hva er forholdet mellom kultur/etnisitet og klasse når det gjelder minoriteters tilgang på innflytelse i samfunnet?

Sosiologer har siden fagets etablering vært opptatt av «hvordan sosial orden er mulig» – hvordan sosialiseringprosesser, gjennom normer og forventningsdannelse, bidrar til å skape sosialt samhold og samfunnsmessig stabilitet. *Integrasjon* i sosiologisk forstand innebærer læring av og tilpasning til samfunnets verdigrunnlag – prosesser som knytter individet til samfunnet (økonomisk og sosialt) og skaper tilhørighet og identifikasjon. Så når vi snakker om integrasjon av innvandrere, så handler det ikke om noe drastisk forskjellig fra prosesser vi alle har vært – og stadig er gjenstand for i samfunnet. Men hva slags maktrelasjoner finnes i dette landskapet? Og slår denne makten forskjellig ut for forskjellige grupper?

Det er også grunn til å spørre seg om vårt moderne norske samfunn er et homogent samfunn. Svaret på dette spørsmålet får følger for hvordan man analyserer etniske relasjoner: Handler det om etnisitet eller handler det om generasjon, sosial gruppetilknytning, kjønn og klasse eller en kombinasjon av alle disse dimensjonene?

Vest-Europas innvandringspolitikk de senere årene har gitt opphav til ofte fantasifulle omgåelses-strategier fra innvandreres side, både når det gjelder å komme seg inn i de vest-europeiske landenes territorium, og når det gjelder å lære seg de lokale systemene for tilegnelse av goder. Kontroll og makt har en tendens til å fremkalle ulike typer opposisjon og reaksjoner – handlinger som kan representere motmakt.

Mange innvandrere oppviser et rikt register av tilpasningsformer, og innehar en mangfoldig kulturell kompetanse. Det å komme fra et annet sted kan innebære ferdigheter i å skifte koder og referanseramme, og dermed representere en *fleksibilitet* som ofte etterspørres i et moderne internasjonalt samfunn. Innvandrere kan også ha *interesse* i å ikke la seg innlemme i det norske. Det kan ligge alternative ressurser i avvising, og entreprenørskap i spenningen mellom integrasjon og ikke-integrasjon. En slags elite-strategi her kunne være det vi kalte «dobbeltkvalifisering» på 70-tallet: Å utvikle kompetanse både på systemets premisser og i opposisjon til det samme systemet samtidig. Etniske minoriteters handlingsmønstre kan si noe om hvilke ressurser som finnes i spenningen mellom tilhørighet og distanse. Det å kunne avvise normer eller eventuelt velge når de skal være av betydning, kan gi fleksibilitet og sosial mestring i nye former. I denne spenningen kan det også ligge interessante poenger å hente for sosialisering- og integreringsteori: F.eks. anomie som kilde til handling. Vi kan finne det Sue Charlton kaller «the comparative advantage of being disadvantaged». Handicap som ressurs, om man vil.

Mer destruktive varianter finner vi der staten, politiet og rettsvesenet mangler legitimitet i forhold til individer, grupper eller evt. gjenger. Motmakten kan ta form av sosial utmeldelse, vold og kriminalitet, og der stor-samfunnets straffereaksjoner blir møtt med likgyldighet, eller status-tildeling i egne miljøer.

Dette er skremmebildet over hele Europa, og velferdsstatene manøvrerer her i et svært utsatt landskap.

Dagens innvandrere blir i det store og hele vurdert som en belastning på nasjonaløkonomiene. I den grad denne forestillingen har gjennomslag i befolkningene, kan innvandring utfordre viktige sider ved de politiske regimene. Enkelte snakker om en krise for det vestlige migrasjonsregimet og at innvandringsfenomenet bidrar til å svekke statenes legitimitet – både fordi myndighetene åpenbart ikke har kontroll med grensene mange steder, og for-

di integrering av nykommere synliggjør statenes avmakt i forhold til å skape sysselsetting og forsvarlige forhold for deler av landenes innbyggere. De vestlige velferdsstatene har generelt kommet under press de senere årene. Deregulering og nedskjæring av offentlige budsjetter har i større eller mindre grad kjennetegnet de fleste land i Vest-Europa. De to parallelle tendensene; økt innvandring og velferdsstatens forvitring kan begynne å spille sammen, i det minste på et ideologisk plan. Faktisk – eller antatt innvandringspress kan således svekke støtten fra den delen av befolkningen som tradisjonelt har vært velferdsstatens basis.

MIGRASJONSGRUPPAS ANTI-UTOPI

Til slutt, hva *ønsker* vi å drive med i yttergrensene av det mulige? Det kunne være mange ting. Luksus-cruisets ene store begrensning er det evige jaget etter penger.

Men vi har et drømme-prosjekt, noen av oss, som tilfeldigvis passer veldig godt inn i ISF's jubileumsskrift: Det handler nemlig om *Celebration*, en nylig etablert by i Orlando, Florida. Og siden jeg begynte med Walt Disney, passer denne avslutningen enda bedre, for Celebration er nemlig en reelt eksisterende amerikansk utopi, for presumptivt voksne mennesker: *A real reality*, som det heter i USA for tiden. Byen er planlagt og etablert i hver minste detalj; med regimer for arkitektur, tapet-mønster, hageganger, blomsterutvalg, plenklippings-frekvens osv. Og det er Disney-konsernet som styrer det hele. Disse frihetselskende amerikanerne (det skal til slutt være 20 000 av dem i Celebration) lar seg her villig underkaste regler som utmanøvrerer den strengeste velferdsstat. De gir til og med avkall på profitt ved eventuelt salg av eiendommen under bestemte forhold. Man avlegger taushetsløfte hos Disney om å ikke røpe grunnene, hvis man mot alle formodninger skulle ønske å forlate utopien. I denne selvtilstrekkelige virkeligheten med egne sykehus, skoler, shopping-områder, parkanlegg, kinoer m.m. skal innbyggerne realisere drømmen om et samfunn der det lukter eplepai mellom husene, og der man ikke låser døren om natten.

Så altså, våkn opp Forskningsrådet! Her skal vi på feltarbeid, og om litt trenger vi masse penger til studier i denne glass-klokken av en by, der etnisitet er et ikke-eksisterende begrep, og der Carl I. Hagens harmoni-samfunn spiller seg ut i fri dressur. Og hør: Vi trenger *masse* penger i *mange* år, for her skal det bedrives følgestudier. Det vil være av avgjørende betydning å ha vært der både før og etter at B-gjengen har inntatt paradiset.

REFERANSER

- Borchgrevink, Tordis (1999), *Multikulturalisme: tribalisme – bløff – kompromiss? Debatter om det flerkulturelle samfunnet*. Rapport 99:3 Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Bredal, Anja (1998), *Arrangerte ekteskap og tvangsekteskap blant ungdom med innvandrerbakgrunn*. Oslo : Kompetansesenter for likestilling.
- Brekke, Jan Paul (1998), *Et nytt flyktningeregime? Om midlertidig beskyttelse i Norge*. Rapport 98:4. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Brochmann, Grete (1993), *Middle East Avenue : female migration from Sri Lanka to the Gulf*. Boulder: Westview Press.
- Brochmann, Grete (1996), *European Integration and Immigration from Third Countries*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Brochmann, Grete (1997), *Grenser for kontroll. Norge og det europeiske innvandringsregimet*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Grete Brochmann, Tomas Hammar eds., (1999), *Mechanisms of immigration control : a comparative analysis of European regulation policies*. Oxford: Berg
- Hagelund, Anniken (1999), *Kampen om anstendigheten. Innvandringsdebatten i kommunevalgekampen*. Rapport 99:13. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Magerøy, Jorunn red. (1995), *Innvandrere på arbeidsmarkedet – situasjonsbilder fra Tyskland, Frankrike, Storbritannia og Norge*. Rapport 95:4 Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Rogstad, Jon (1998), *Innvandrere og arbeid – en empirisk studie i fire bedrifter*. Rapport 98:8, Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Håkon Lorentzen

Sivilsamfunnet som forskningsfelt

I

Den norske velferdsstaten har aldri hatt spesiell stor sans for de frivillige sammenslutningene. I vår velferdsmodell har det vært lagt sterk vekt på at velferdsordninger primært skal være et offentlig ansvar. Fellesløsninger har i hovedsak blitt finansiert over offentlige budsjetter, og de viktigste ordningene har vært rettet inn mot brede lag av befolkningen. Institusjoner og lokale tjenester har vært drevet av stat, fylkeskommune eller kommune. Det har også vært et overordnet mål å basere velferdsytelser på størst mulig grad av faglig kunnskap og kompetanse. Internasjonalt har den nordiske velferdsmodellen hentet beundring og anerkjennelse.

Men på 1980-tallet tok kritiske røster til å hevde at velferdsstaten var i ferd med å bli for dyr – etablerte ordninger kostet stadig mer, og den jevne strømmen av utsatte grupper som ønsket fast plass på statsbudsjettet gjorde ikke utgiftene mindre. Kritikere anførte også at velferdsstaten mangler yttergrense for sin egen ekspansjon, og vil derfor kontinuerlig ekspandere inn i det sivile rommet, som er basert på andre normer enn dem som gjelder for statlig virke. Det, hevdet kritikerne, er ikke noen spesielt ønsket utvikling. Ikke bare fordi den er kostnadsdrivende, men fordi den undergraver det sivile ansvaret, den alminnelige evnen til å ta vare på seg selv og andre, uten å involvere myndigheter og profesjonsutøvere (Wolfe 1989, Zetterberg og Ljungberg 1997). En beslektet kritikk dreier seg om at den offentlige velferdsekspansjonen undergraver de mer allmenne sivile strukturene, dvs. aktiviteter som ikke er offentlige, ikke etablert for å skape fortjeneste, og som heller ikke tilhører familiesfæren. 'Sivilsamfunnet' er en samlebetegnelse på frivillige organisasjoner, fagforeninger, fri presse, fortjenestefri (nonprofit) økonomisk virksomhet og andre aktiviteter mellom stat, marked og familie.

Bekymringen over denne utviklingen brakte fram en revitalisering av *sivilsamfunnsstradisjonen* i internasjonal forskning (Cohen og Arato 1992, Keane 1988). Her understrekes betydningen av selvstendighet, deltakelse, og engasjement for, og i sivile sammenslutninger. For å kunne opprettholde sine

samfunnsmessige funksjoner, må sivile sammenslutninger for det første fungere *demokratisk*, slik at medlemmene får anledning til å fremme sine syn. For det annet bør de ha en *uavhengighet av statsapparatet*. Om slik uavhengighet er forenlig med omfattende offentlig støtte, råer det tvil om. For det tredje må de *engasjere folk flest*. Det er et faresignal om fagfolk og ansatte blir de sentrale initiativtakere i sammenslutningene.

På Institutt for samfunnsforskning startet vi forskning med søkelys på de sivile sammenslutningene rundt 1985. I denne første fasen var det forholdet mellom staten og de frivillige, velferdsproduserende organisasjonene som sto i fokus. På dette tidspunktet var det ingen som hadde oversikt over hvor omfattende dette samarbeidet var, og i første runde fikk derfor forskningen en kartleggende karakter. Men både internasjonalt og nasjonalt ble det etter hvert spørsmål om hva ekspansjonen av statlig velferdspolitikkk betyr for organisasjonenes egenart. Hos oss foretok vi empiriske analyser av samarbeidsrelasjoner; mellom offentlige myndigheter og organisasjoner som Norges Blindforbund, Kirkens Bymisjon, Norges Røde Kors, Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon med flere (Lorentzen 1994, Olsen 1991 og 1992). Prosjektene avdekket et mangfold av samarbeidsrelasjoner og finansieringsformer; men med en klar tendens: Jo sterkere integrasjon i den offentlige velferdspolitikken ble, jo mer svekket ble den frivillige organisasjonens egenart, og dens tilskudd av frivillige penge- og arbeidsressurser. Sammenlikninger med andre land viste også at i den skandinaviske velferdsmodellen har myndighetene gitt mindre frirom for verdibasert egenart i helse- og sosialsektoren enn det en finner i liberale og kontinentale velferdsregimer (Kramer, Lorentzen, Mellief og Pasquinelli 1993).

1980-årenes forskning var ofte tuftet på organisasjonsteoretiske tilnæringer som var rettet inn mot å forklare *likedanning* – eller isomorfisme – mellom stat og organisasjoner (DiMaggio og Powell 1983 og 1991). Denne tilnærmingen tok i liten grad høyde for det institusjonelt særegne ved det 'frivillige'. Men med *sivilsamfunnet* som overgripende perspektiv fikk forskningen i 1990-årene et sterkere normativt og helhetlig perspektiv.

II

Debatten om sivilsamfunnet oppsto etter kommunismens sammenbrudd i Øst-Europa i 1988. Den totalitære kommunismen hadde langt på vei utradert sivile institusjoner knyttet til meningsdanning (presse, fagforeninger, interessegrupper) politisk opinion (partier), kulturelle og ideologiske særinteresser (frivillige organisasjoner). Fraværet av sivile strukturer gjorde det vanskelig å gjenopprette demokratiske samfunn, og åpnet for korrupsjon, kriminalitet og politisk ustabilitet. Debatten om gjenreisningen av sivile strukturer i Øst-Europa inspirerte en interesse for sivilsamfunnet også i andre land.

I Norden stilte svenske forskere seg kritisk til den nordiske velferdsstatens altomfattende ansvar for enkeltmenneskets ve og vel. Det svenske *Socialstatsprosjektet* avfødte en serie bøker med kritisk søkelys på de offentlige velferdsordningenes tapping av individuelt ansvar for andre (Borg 1992, Arvidsson, Berntson og Dencik 1994, Du Rietz 1994, Zetterberg og Ljungberg 1997). I boka *Whose keeper?* kritiserte den amerikanske forskeren Alan Wolfe (1989) den nordiske velferdsstaten for å erstatte nære forpliktelser med 'distant obligations', et medmenneskelig ansvar formidlet gjennom statsapparatet. I USA ga forestillingene om sivilsamfunnet støtet til den kommunitaristiske bevegelsen, som søker å styrke det sivile engasjementet i lokale anliggende (Etzioni 1988 og 1993).

Historisk er det vanskelig å finne noe uttalt grunnsyn på 'samfunnet' og dets sammenslutninger i den sosialdemokratiske velferdstradisjonen. Den skiller seg dermed fra de liberale velferdsstatene, der organisasjoner og sammenslutninger historisk har vært behandlet som eget felt, med egen lovgivning, finansiering og oppgaver. De nordiske velferdsstatene skiller seg også fra de kontinentale, der den katolske kirken har stått sentralt som velferdsaktør. Det katolske subsidiaritetsprinsippet som bygger på sosiale systemers evne til å løse egne problemer med støtte utenfra, skiller seg fra de stats- og profesjonsorienterte, nordiske løsningene (Evers og Wintersberger 1988).

I nordiske land var det først rundt 1980 at organisasjonene ble omtalt som en egen sektor, og dermed som noe mer enn enkeltstående fenomener. I 1990-årene har sektoren vært gjenstand for betydelig større politisk og faglig interesse i Danmark og Sverige enn i Norge. Hos oss kan en finne positive omtaler i langtidspolprogram og andre politiske dokumenter, men beskrivelsene har gjennomgående hatt et rituelt preg. Den store utredningen om de frivillige organisasjonene fra 1988 (NOU 88:17) ble berget som ikke engang fødte en mus; ingen politiske reformer fulgte den mer enn 400 siders store utredningen – til tross for hardt påtrykk fra organisasjonene. Forklaringen ligger, slik jeg ser det, i velferdsstatens grunnleggende motvilje mot det 'sivile'. Denne motviljen er dels historisk og politisk betinget, dels har den sin rot i interessekonflikter mellom velferdsstatens krav til profesjonalitet og offentlig styring, og sivile arbeidsformer.

Røttene til de politiske motsetningene kan en finne i de tankemodellene som ligger til grunn for *arbeiderbevegelsens sosialisme*, og som velferdsstaten i stor grad er tuftet på. Et bærende element var her ideen om arbeiderklassen som samfunnets sentrale kollektiv, som skulle realisere det sosialistiske samfunn. I kampen for sosialismen ble andre bevegelser og sammenslutninger i beste fall sett på som virkemidler; pragmatiske medspillere og -sammensvorne. I verste fall var de, med Antonio Gramscis formulering, bærere av borger-

skapets ideologiske hegemoni (Anderson 1976). Resultatet ble en sosialistisk tredeling i synet på de sivile sammenslutningene: 1) arbeiderbevegelsens egne, 2) det store flertall av organisasjoner som enten var passive motspillere eller som kunne brukes i kampen for den gode sak, og 3) bærerne av humanitære, kirkelige og 'borgerlige' ideologier som ble sett som aktive motparter. Spesielt hadde arbeiderbevegelsen et fiendtlig syn på kirkelige og humanitær virksomhet, som ble betegnet som veldedig og systemkonserverende. Alternativet til veldedighet var solidariske ordninger; begravelsekasser, syke- og pensjonsordninger med videre mellom likestilte innenfor arbeiderbevegelsens store kollektiv.

Med erobringen av statsapparatet tok arbeiderbevegelsen med seg disse grunnholdningene, og de har i større grad enn mange tror satt sitt preg på politikken overfor sammenslutningene. Eller bedre: Ikke-politikken, for de holdningene som ligger til grunn kommer sjelden til syne i politiske dokumenter. Lenge ble sivilt virke, enten det dreide seg om utdanning, kulturelle aktiviteter, helse- og sosialt virke, språk, misjon eller kultur, betraktet som 'motkrefter'. Den historiske arven er et grunnsyn der sivile sammenslutninger bare i begrenset grad tillegges noen egenverdi. Offentlig støtte gis i økende grad for at sammenslutningene skal realisere offentlige mål, ikke egne verdier eller egenskaper.

III

I filosofiske miljøer pågår en debatt om det liberale samfunnssynets holdbarhet, om det overhodet er mulig å tenke seg et samfunn basert på universelle rettferdighetsprinsipper og frie valg, bare styrt av individuelle interesser (Rasmussen 1995, Mouffe 1992). Her står kommunitaristene mot liberalistene. I det kommunitaristiske grunnsynet argumenteres det for at 'community' og sivile sammenslutninger er en sentral arena for sosial integrasjon. Gjennom sivil deltakelse styrkes tilliten og tilhørigheten til andre. Sivile sammenslutninger kan sees som en sosialiseringsarena, like viktig som familie og utdanning. Med dette utgangspunktet vil en svekkelse i deltakelse, lokal forankring, moralsk fundament og selvstendighet for sammenslutningene på sikt kunne få alvorlige følger for samfunnets moralske normer. All menneskelig samhandling, også den som foregår i markedet, hviler på tillit, forutsigbarhet og kollektiv moral. Liberal politikk forutsetter et felles verdigrunnlag som den samme politikken er innrettet mot å fjerne. Det atomiserte markedet kan ikke eksistere uten den kollektive normdannelsen som foregår gjennom de ikke-markedsbaserte sammenslutningene. En politikk som utarmer de sivile fellesskapene vil også undergrave tillit og forutsigbarhet i markedet. Liberalismen graver sin egen grav (Dobbelt 1995, Seltznick 1992).

Inntil for få år siden var det i Norge svak politisk forståelse for at sivile

sammenslutninger skulle ha noen egenart eller noen form for offentlig særbehandling. I departementene har en gradvis bygget en sektorpolitikk overfor sammenslutninger og organisasjoner. Departementene har bygget opp en politikk på områdene barn/ungdom, kultur, fritid, idrett, utdanning og helse/sosiale problemer (Stortingsmelding nr. 27 (1996-97)). På hvert av områdene er de frivillige sammenslutningene blitt tillagt bestemte oppgaver, de er blitt 'tilordnet' politikken, og er på den måten også blitt instrumenter for denne. Gjennom reguleringer og støtteordninger har organisasjonene så gradvis blitt tilpasset sektorpolitikken. Hver sektor har sin forståelse av hva frivillige sammenslutninger er godt for, og disse står til dels i et motsetningsforhold til hverandre. På mange områder er det bygget opp sterke korporative bånd mellom stat og organisasjoner. Her oppstår felles problemoppfatninger, og organisasjonene er viktige premisseleverandører for offentlig politikk.

Et sentralt ankepunkt hos kommunitaristene er *at staten invaderer sivilsamfunnet*. Statens innveving i de frivillige sammenslutningene blir ofte beskrevet som en 'kolonisering'; staten har trengt inn i organisasjonene, har 'erobret' dem og gjort dem til nyttige redskaper for seg selv. Beskrivelsen kan ha mye for seg, men skjuler at koloniseringsprosessene har vært nok så forskjellige innen ulike sektorer. Innen helse- og sosialsektoren har de gått lengst, og her har de tatt sikte på å fjerne alle former for ideologisk særpreg i den frivillige tjenesteproduksjonen. På andre felt som idrett kultur og fritid, har 'erobringen' av organisasjonene vært vesentlig mer forsiktig. Men også her har offentlige midler utløst offentlige krav om kontroll, rapportering, resultater og lignende. Felles for mange sammenslutninger er at de i økende grad har mottatt offentlige 'gulrotter'; økonomiske støtteordninger, gitt på betingelse av at organisasjonen gjør dette eller hint: står for en opplysningskampanje, organiserer tiltak for utsatte grupper, integrerer funksjonshemmede og lignende. Også dette er en form for kolonisering. Denne 'gulrotpolitikken' bidrar til å rette organisasjonen inn mot offentlige mål, hvilket i og for seg ikke er så farlig. Men problemet er at organisasjonen samtidig lett vil miste av syne sine egne mål, sitt eget verdigrunnlag og identitet.

Gulrotpolitikken har dels påskyndet, og dels vært forårsaket av veksten i tallet på ansatte i organisasjonene, spesielt i sentralledet. Voksende nasjonale sekretariater har dels ført til at betalt personale har overtatt mye av det arbeidet som ble utført av frivillige. Dels har resultatet vært at kontakten mellom nasjonalledd og lokalledd har blitt svekket. I dag er en del av de store landsomfattende organisasjonene preget av organisatoriske konflikter i forholdet mellom ansatte og medlemmer, og mellom nasjonale og lokale ledd.

En bivirkning av koloniseringen er utviklingen av det som kan kalles *velferdshybrider*; En 'velferdshybrid' er en ordning som kombinerer egenskaper

fra marked, stat og tredjesektor, eller som ikke lar seg plassere i noen av sektorene. Noen eksempler kan nevnes:

- En del *institusjoner* i helse/sosialsektoren befinner seg reelt i et slags ingenmannsland. De er formelt eid av en frivillig sammenslutning, men båndene til det 'frivillige' verdigrunnlaget har for lengst forvitret. De er 'frivillig' eid, men kontakten med medlemsmassen er svært svak. For mange er normer om økonomisk effektivitet og rasjonell, faglig drift etterhvert blitt overordnet de opprinnelige verdimålsettingene. Deres utydelige verdiforankring og overordnede målsetting gjør at de lett utsettes for mistenksomhet – spesielt fra politikere og kommunal forvaltning.
- Mange *kommuner* har fanget opp i seg både markedets og sivilsamfunnets driftsformer. For eksempel: Ca. 40 frivillighetssentraler drives og eies av kommuner. 'Selvhjelp' som organisasjonsprinsipp blir i økende grad tatt i bruk av det offentlige velferdsapparatet. Selvhjelpsgrupper blir etablert av institusjoner i helsevesenet, sosialkontoret oppretter foreninger for arbeidsløse, helseinstitusjoner driver pasientforeninger med videre. Forvaltningen etablerer også klientsammenslutninger, med 'brukerperspektivet' som legitimerende ideologi. Selvhjelpsgrupper startes opp som ettervern i offentlig psykiatri.
- Mange kommuner oppretter andelslag og aksjeselskaper sammen med private aktører, der det kan være uklart hvor langt det offentlige ansvaret strekker seg, og hvem som er de 'egentlige' eierne.

Velferdshybridene fører til at tidligere skarpe skillelinjer mellom stat og sivilsamfunn viskes ut. Det er ikke bare stat og kommuner som tar bolig i organisasjonene, 'frivilligheten' tas også i bruk av offentlige tjenesteprodusenter.

I noen organisasjoner går tallet på medlemmer tilbake. Flere opplever problemer med å engasjere medlemmene i dugnads- og tillitsmannsarbeid. Bøter til den som ikke stiller opp på dugnaden blir raskt en betaling for å kunne slippe. Det deltakende medlemsskap erstattes av det betalende medlemsskap, og synliggjør at det norske folk i øyeblikket har mer penger enn fritid. Økningen i kommersielle fritidstilbud utgjør på mange områder en trussel mot det frivillige organisasjonslivet.

I vår velferdsstat uttrykkes gjerne ansvaret for andre gjennom termen 'solidaritet', som i hovedsak innebærer en vilje til å betale inn til fellesskapet, som i sin tur omfordeler og betaler ut til dem som trenger det mest. Hos oss har det lenge manglet en tenkemåte for en *lokalsolidaritet*; et verdimeslig grunnlag for en innsats for andre i eget nærmiljø som springer ut av den enkeltes ressurser.

Den sivile innsatsen har manglet et ideologisk fundament, et ståsted som kunne begrunne nødvendigheten av at hver og en tar et ansvar i sitt nærmiljø.

Kommunal politikk. I siste del av 1980-årene sto kommunale myndigheter overfor nye utfordringer. Interessen for lokaldemokratiet var synkende, og dette svekket legitimiteten til kommunale beslutninger. Samtidig gikk kostnadene knyttet til å drive velferdskommunen raskt opp.

En strategi for å møte disse utfordringene har vært utviklingen av nye samarbeidsformer mellom kommune og sivilsamfunn. I Norge har i første rekke Kommunenes Sentralforbund (KS) vært ideologiske pådrivere under overskriften *medvirkning*. Ulike typer samarbeidsprosjekt har vært igangsatt, som for eksempel; lokalsamfunnsutvalg, miljøsamarbeid, skolefritidsordning, skole-medbestemmelse, fritidsprosjekter og så videre. Organisasjonene trekkes med i samarbeidsprosjekt, foreldre, eldre, barn og unge trekkes inn i ulike former for utvalg og rådgivende organ. Samarbeidsflatene mellom kommunale og frivillige eller sivile organ blir utvidet, på en måte som gjør det vanskelig å si hvor grensene for det kommunale slutter, og det sivile begynner. Grunnideen her er at skillet mellom sivilt, frivillig og kommunalt er kunstig – vi er alle beboere av kommunen og må kunne dra sammen for å løse kommunale problemer. Sentralt står forestillingen om medvirkning fra sammenslutninger og enkeltindivider i kommunale anliggende.

Ved Institutt for samfunnsforskning har utviklingen av velferdshybrider vært et sentralt forskningstema i 1990-årene. *Frivillighetssentralene* begynte som en forsøksordning, og etter prøveperiodens utløp i 1994 ble ordningen evaluert (Lorentzen, Andersen og Brekke 1995). Senere stilte vi spørsmål om hva sivilt eierskap betyr for måten sentralene drives på (Lorentzen og Røkeberg 1998). Det viste seg at sentralene etter hvert driver stort sett de samme aktivitetene, uavhengig av om de er eid av kommuner, frivillige organisasjoner eller selvstendige enheter (stiftelser, andelslag og lignende). Vi satte også søkelyset på de frivillige *krisesentrene* integrasjon i det kommunale tjenesteapparatet. Også her var konklusjonen at forskjellene mellom sivile og kommunale driftsformer stadig blir mindre (Andersen og Østbye 1998).

Et viktig tema ved instituttet har vært knyttet til spørsmålet om hva som motiverer individer til frivillig, ubetalt innsats. Empiriske undersøkelser har avdekket at *normative holdninger*, forankret i kristne, medmenneskelige og solidariske verdier danner viktige motiver for frivillig virke (Lorentzen og Rogstad 1994, Andersen 1996). Ting kan også tyde på at normative verdier motiverer til større arbeidsinnsats enn rasjonelle, forankret i egeninteresser (Enjolras og Lorentzen 1999).

Sivilsamfunnet og markedet. Sivilsamfunnets egenart trues ikke bare av offent-

lig politikk. Også markedets tenkemåter og driftsformer er i ferd med å trenge inn i sivile sammenslutninger. I nesten alle typer sammenslutninger øker innslaget av kommersiell næringsvirksomhet. Mange steder organisert på fortjenestefri (non-profit) basis, dvs. slik at eventuelle overskudd pløyes tilbake i virksomheten. Andre deler antar fortjenestebaserte former, der overskuddet formidles til private eiere. Endringene i driftsformer gjør seg gjeldende i alle typer sammenslutninger, også de frivillige og ideelle som vanligvis ikke forbindes med slik virksomhet. Endringene skjer raskt, og utfordrer tradisjonelle forestillinger om hva sivil og frivillig organisering egentlig innebærer.

Endringene utfordrer også den offentlige politikken overfor organisasjoner. Når fortjenestebaserte driftsformer veves inn i frivillig sektor øker mulighetene for at offentlig støtte til frivillig virke i virkeligheten blir subsidier til næringsvirksomhet. Dette er et aktuelt tema i *idrettsforskningen* som instituttet engasjerte seg i rundt 1998. Når den frivillige idretten inngår samarbeidsavtaler med fortjenestebaserte treningstilbud, øker muligheten for en kommersiell erobring av det tradisjonelle idrettslivet. Et viktig, men uavklart spørsmål er om 'markedsånd' knyttet til kommersialisering og næringsvirksomhet er forenlig med 'sivil ånd'; solidaritet, fellesskapsfølelse og sosial integrasjon (Enjolras og Seippel 1999). Lar kommersielle driftsformer seg kombinere med en aktiv og engasjert medlemsmasse, eller vil kommersielle driftsformer og profesjonelt engasjement erstatte medlemsengasjementet? For å få svar på disse, og lignende spørsmål ble det i 1999 påbegynt etablering av to databaser, en over et representativt utvalg av landets ca. 13000 idrettslag, og en over medlemmer i de samme lagene. Ved å hente inn data til disse basene annethvert år i vil vi få inntrykk både den økonomiske utviklingen i lagene, og medlemmenes følelse av tilhørighet til dem.

Ved instituttet gjennomførte vi i 1998 en analyse av *Norges Automobilforbund* (NAF) som også kastet lys over disse temaene. I NAF var mindre enn 1 prosent av de 400 000 medlemmene aktive i organisasjonen, medlemskap var i det store og hele motivert av forbruksinteresser og gunstige tjenestekjøp. Lokalforeningene hadde et annet innhold enn det konsernpregede sentralapparatet, og spenningen mellom *forening* og *forretning* fulgte her, som i så mange andre organisasjoner, skillet mellom lokal- og sentralnivå (Oppdalshei 1998). Denne undersøkelsen avdekket også fenomenet *selektiv integrasjon*; en systematisk utvelgelse av individer med bestemte kjennetegn til ulike typer av organisasjoner, og til tillitsverv i de samme organisasjonene (Lorentzen og Oppdalshei 1997).

Moderniseringen av sivilsamfunnet. Diskusjonen om staten og markedets innflytelse over omformingen av sivilsamfunnet har en tendens til å bli en debatt

om skyld: Hadde bare sammenslutningene kunnet motstå presset fra stat og marked, så hadde de fremdeles vært uavhengige bærere av folks moralske engasjement i eget og andres ve og vel. Diskusjonen om sivilsamfunnets utvikling blir også vanskeliggjort av sektorens store mangfold. Enhver vil kunne se det hun ønsker å se, og sjalte ut alle andre inntrykk. Selektiv perspeksjon understøttes også av vitenskapelige perspektiver: Frivillighetsperspektivet overser de økonomiske aspektene ved sammenslutningene, det anglo-amerikanske nonprofit perspektivet konsentrerer seg om økonomi og tenderer mot å overse det folkelige, det moralske og det frivillige engasjementet i organisasjonene. Slik sett er diskusjonen om sivilsamfunnet også en strid om politiske grunnsyn og faglige tilnæringsmåter (Lorentzen 1998).

Det kan også tenkes at utviklingen mot redusert dugnadsinnsats, økt kommersialisering og sivilsamfunnets sammenveving med det offentlige er et internasjonalt trekk, en følge av den alminnelige moderniseringen av samfunnet. Vi bor ikke lenger i tette lokalsamfunn. Vi er ikke lenger så moralstyrte som før. Utviklingen i mange andre industrialiserte land kan tyde på at sivilt engasjement antar nye og moderne former. I så fall bør både forskere og politikere kvitte seg med vel innarbeidete forestillingene om hva sivilsamfunnet består av. Utfordringen blir å utvikle en offentlig politikk som er tilpasset dagens, og ikke morgendagens syn på hva organisasjonene er, og står for.

Politiske utfordringer. For norske forhold gir sivilsamfunnstilnærmingen anledning til å sette søkelyset på en rekke spørsmål som kan beskrives som *blinde flekker*. Tilnærmingen tydeliggjør det faktum at norsk velferdsforskning i stor grad har vært individ- og rettighetsorientert. Det er primært i roller som klienter, fanger, pasienter, pensjonister, brukere, borgere, medborgere og lignende individer har vært beskrevet. Langt på vei er den sosiale konteksten falt ut; individet i nettverket, lokalsamfunnet eller sivilsamfunnet har kommet i bakgrunnen. Også levekårsforskningens analyse av individuelle ressurser er ofte frikopleet fra den sosiale konteksten ressursene flyter i.

For det annet setter tradisjonen et betimelig søkelys på mulige avvik mellom deltakelses- og demokratiidealer på den ene siden, og realitetene på den andre: Hvor demokratiske er sammenslutningene? I hvilken grad makter de å fylle sine ideelle funksjoner? Hva betyr økonomisk avhengighet av staten for måten de fungerer på? Hvor reell er en sivil, institusjonell autonomi i Norge? Spørsmålene er ikke bare viktige for vanlige sammenslutninger, men berører også forholdet mellom myndighetene på den ene siden, og sentrale sivile instanser som domstoler, presse og media på den annen.

Når det er spesielt viktig å få belyst disse forholdene i Norge, er det fordi vi hos oss som nevnt ikke har noen tradisjon for å opprettholde et prinsipielt

skille mellom statlig virke og sivil autonomi. På sikt kan resultatet bli en virkelighet der offentlig, fortjenestebasert og frivillig virke flyter sammen i hybridorganisasjoner der det kan være vanskelig å slå fast hvem som eier, hvem som tjener penger, og hvor langt offentlig og parlamentarisk ansvar strekker seg. En ser allerede klare konturer av en slik utvikling, og den kan på sikt få store konsekvenser for folkevalgtes muligheter til å styre offentlige midler.

For det tredje setter sivilsamfunnsstradisjonen søkelyset på sivile sammenslutningers evne til å sikre sosial integrasjon og normdannelse i det norske samfunn. Fagforeninger, politiske organisasjoner, interesseorganisering i næringslivet og frivillige organisasjoner utgjør grunnstammen i den organiserte delen av sivilsamfunnet. Disse danner en viktig arena for sosial integrasjon. I det store mangfoldet av organisert virke dannes sosiale nettverk med ulike formål: idrett, kulturformidling, hobbyvirksomhet, naturforvaltning og jakt, ungdomsarbeid, sosialt arbeid, nærmiljøaktiviteter, musikk m.v. Nettverkene gir tilhørighet til grupper utenfor slekt og familie. Sosialt arbeid, sang og musikkaktiviteter, tiltak i nærmiljø og nabolag er utgangspunktet for tilittsskapende og moraldannende prosesser som forankrer individet i samfunnsstrukturen. I Norge er drøyt halvparten av den voksne befolkning medlem i en eller flere frivillige sammenslutninger, og mange av dem yter en ubetalt innsats. Mot denne bakgrunnen er det ikke urimelig å anta at sivile sammenslutninger bidrar til å forme individer til 'gagns mennesker' i det norske samfunn. Men kunnskapen om hvordan denne integrasjonen foregår, og hvordan den endres med moderniseringen av samfunnet, finnes det som nevnt lite kunnskap om.

IV

Fra en forskningssynsvinkel er forholdet mellom stat og sivile sammenslutninger er forholdsvis ubeskrevet blad. Sivilsamfunns-perspektivet vektlegger forholdet mellom offentlige myndigheter og frivillige, sivile og fortjenestefrie sammenslutninger. Dette utgangspunktet er (som alle andre) normativt, og generelt kritisk til at stat og kommuner vil gjøre sammenslutningene til redskaper i den offentlige politikken. Med dette utgangspunktet blir spørsmålet hvordan myndighetene kan utvikle politiske styringsvirkemidler som gjør det mulig for sammenslutningene å utvikle seg på egne premisser, der hvor det er ønskelig.

Den anglo-amerikanske nonprofit-tilnærmingen har et noe annet utgangspunkt. Her er fokus i første rekke på sammenslutningenes økonomiske egenskaper, deres evne til å produsere velferdsgoder bedre og billigere enn stat og marked. Nonprofit-foretak ansees gjerne som mer stabile enn tilsvarende fortjenestebaserte, fordi kapitalen er bundet, og eierne ikke har muligheter til å flytte den dit fortjenesten er størst. Internasjonalt etableres

det nå gradvis en anerkjennelse av at denne sektoren har distinkte kjennetegn, som skiller den fra stat og marked. En synliggjøring av sektoren skjer blant annet gjennom nye former for statistikkproduksjon, der sektorens aktører skilles ut fra den tidligere todelingen mellom offentlig og privat.

Ved Institutt for samfunnsforskning tok vi i 1997 initiativ til norsk deltagelse i *The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*. Denne komparative kartleggingen av innhold i, og omfang av nonprofit-sector i mer enn 30 land over hele verden gir dels data for omfanget av denne sektoren i Norge, og dels anledning til å sammenlikne oss med andre land. Prosjektet er et samarbeid med LOS-senteret i Bergen, og Statistisk sentralbyrå er en sentral medspiller. De første resultatene viser at den frivillige arbeidsinnsatsen i Norge er blant de høyeste i de landene som deltar i undersøkelsen. Over tid har de verdibaserte humanitære og religiøse organisasjonene tilbakegang, mens mange fritidsorganisasjoner har fortsatt vekst i medlemstallene (Wollebæk, Selle og Lorentzen 2000). Sammenliknet med andre land viser det seg også at vi i Norge har et lovverk som bare i begrenset grad er innrettet mot å ivareta frivillige organisasjoners egenart (Woxholt 1998).

Selv om bildet ved inngangen til et nytt århundre ikke ser spesielt foruroligende ut, er det likevel grunn til å stille spørsmål om hvordan sentrale moderniseringsprosesser vil påvirke de sivile fellesskapene på sikt. Ikke minst åpner Internett for sosiale nettverk som er internasjonale og stedsuavhengige. Hva vil en slik utvikling bety for sammenslutningenes sivile, identitetsskapende og demokratiske egenskaper? Hva betyr tiltakende individualiseringen og globalisering for lojaliteten til sivile fellesskap? Hvordan påvirker økt kommersialisering den berømte norske dugnadsånden? Slike, og liknende spørsmål må 'frivillighetsforskningen' måtte forholde seg til i framtiden.

REFERANSER

- Andersen, Rolf (1996), *Motiver for frivillig innsats i Røde Kors*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Rapport 2:96.
- Andersen, Rolf og Martha Østbye (1998), *Krisesentre og kommuner*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Rapport 7:98.
- Anderson, Perry (1976), «The Antinomies of Antonio Gramsci». *New Left Review*, no. 100, s. 1-81.
- Arvidsson, Håkan, Lennart Berntson og Lars Denick (1994), *Modernisering och välfärd. – Om stat, individ och sivil samhäll i Sverige*. Stockholm: City University Press.
- Borg, Anders E. (1992), *Generell välfärdspolitik – bara magiska ord?* Stockholm: City University Press
- Cohen, Jean L. and Andrew Arato (1992), *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- DiMaggio Paul J. and Walter W. Powell (1983), «The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields» *American Sociological*

Review, 48:147160.

- DiMaggio Paul J. and Walter W. Powell (1991), «Introduction». I: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Doppelt, Gerald (1995), 'Beyond Liberalism and Communitarianism: Towards an Critical Theory of Social Justice'. In: Rasmussen, David (ed), *Universalism vs. Communitarianism. Contemporary Debates in Ethics*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Du Rietz, Gunnar (1994), *Velfærdsstatens finansiering*. Stockholm: City University Press
- Enjolras, Bernard og Håkon Lorentzen (1999), *Normativ og rasjonell integrasjon*. Paper til 'Nettverkskonferansen', Stockholm september 1999. Upublisert.
- Enjolras, Bernard og Ørnulf Seippel (1999), *Frivillighet, kommersialisering og profesjonalisering. Utfordringer i norsk idrett*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Rapport 9:99.
- Etzioni, Amitai (1988), *The Moral Dimension. Towards a New Economics*. New York: The Free Press.
- Etzioni, Amitai (1993), *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. New York: Crown Publishers Inc.
- Evers, Adalbert og Helmut Wintersberger (1988), *Shifts in the Welfare Mix*. Wien: Europäisches Zentrum für Ausbildung und Forschung
- Keane, John (ed), *Civil Society and the State*. London: Verso 1988.
- Kramer, Ralph, Willem Mellief, Håkon Lorentzen og Sergio Pasquinelli (1993), *Privatization in four European Countries*. San Francisco: M.E. Sharpe
- Lorentzen, Håkon (1994), *Frivillighetens integrasjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lorentzen, Håkon (1998), 'Normative forståelser av frivillige sammenslutninger'. *Socialvetenskaplig Tidsskrift*, vol. 2-3, s. 244- 267.
- Lorentzen, Håkon og Toril Røkeberg (1998), *Hvem bør eie frivillighetsentralene?*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Rapport 14:98.
- Lorentzen, Håkon og Ole Aleksander Oppdalshei (1997), *Integrasjon gjennom frivillige organisasjoner*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning Rapport 19:97.
- Lorentzen, Håkon, Rolf Andersen and Jan Paul Brekke (1995), *Ansvar for andre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lorentzen, Håkon og Jon Rogstad (1994), *Hvorfor frivillig? Begrunnelser for frivillig sosialt arbeid*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Rapport 11:94.
- Mouffe, Chantal (ed.) (1992), *Dimensions of Radical Democracy*. London: Verso
- NOU 1988:17, *Frivillige Organisasjoner*.
- Olsen, Bennedichte C. Rappana (1991), *Integrasjon og konflikt. Førerhundarbeidet i Norge med vekt på Norges Blindforbunds rolle*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, rapport 5:91.
- Olsen, Bennedichte C. Rappana (1992), *Fra isolasjon til aktivitet. En studie av dagsentre for funksjonshemmede, drevet i regi av frivillige organisasjoner*. Oslo: NOTA BENE 2.
- Oppdalshei, Ole Aleksander (1998), *Medlemmer som marked. Norges Automobilforbund som forening og forretning*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Rapport 6:98.
- Rasmussen, David (ed), 1995, *Universalism vs. Communitarianism*. Cambridge: The MIT Press.
- Seltznick, Philip (1992), *The Moral Commonwealth. Social Theory and The Promise of Community*. Berkeley: University of California Press.
- Stortingsmelding nr. 27, 1996-97: *Om statens forhold til frivillige organisasjoner*.
- Wolfe, Allan (1989), *Whose keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press.
- Woxholt Geir (1998), *Nonprofit Law in Norway*. Oslo: Institute for Social Research, Report 12:98.
- Zetterberg, Hans L and Carl Johan Ljungberg (1997), *Vårt land – den svenska socialstaten*. Stockholm: City University Press.

Uavhengighet | III og oppdrag

Samfunnsvitenskapelig oppdragsforskning og forskningsetikk

I alle sine 50 år har Institutt for samfunnsforskning vært avhengig av eksterne inntekter, enten de har kommet fra private eller offentlige kilder. Det er ingen ting som tyder på at det vil endres i fremtiden. Ved et jubileum er det derfor på sin plass å ta et skritt tilbake og reflektere over hvilke føringer det kan legges på forskningen, og hvilke krav som må stilles fra forskerne for at deres primære oppgaver ikke skal bli skadelidende.

Oppdragsforskningen er kanskje den delen av samfunnsvitenskapelig virksomhet som får størst oppmerksomhet i det offentlige ordskiftet. Vi opplever en stadig tilbakevendende bekymring for at oppdragsgivere kan skaffe seg de resultater som passer med deres interesser. Oppfatningen at både resultater og forskeres personlige lojalitet er til salgs, sitter temmelig løst: «Kjøp en forsker!» var den megetsigende overskriften på en lederartikkel i *Dagens Næringsliv* for et par år siden (29.05.1997).

Et knippe av typiske saker fra de siste årene konkretiserer noen av problemene.

(i) En gruppe historikere, som arbeidet med historien om norsk oljevirksomhet kom i konflikt med oppdragsgiveren, noe som var én grunn til at prosjektet ble revidert og beskåret i forhold til tidligere planer. En underliggende, men ikke eksplisitt formodning i pressen var at forskerne støtte mot skjulte interesser som makthaverne ikke ville få eksponert, og det ble antydning at de løp maktens ærend (*Fædrelandsvennen* 17.01.1996). Blant forskerne som skulle føre prosjektet videre, var det imidlertid en oppfatning at prosjektet i sin første fase var blitt gjennomført på sviktende grunnlag, slik at prosjektet ble endret av klart faglige grunner.

(ii) Stiftelsen Samfunns- og næringsforskning (SNF) leverte i 1995 en utredning om lønnsomheten i gasskraftverk. I rapporten ble det strøket to kapitler som var kritiske til bygging av gasskraftverk, fordi de etter oppdragsgivers oppfatning ikke falt inn under mandatet. Saken ble tatt opp i Storting-

et, der det ble brukt sterke ord. «Like ille her som i Sovjet,» uttalte en stortingsrepresentant i følge *Aftenposten* (05.06.1997). Saken avslørte i alle fall store uklarheter når det gjaldt skillet mellom forskning og konsulentarbeid og med hensyn til forskernes rettigheter til publisering av rapporter.

(iii) På oppdrag fra Kommunal- og arbeidsdepartementet gjorde forskere ved Institutt for samfunnsforskning i 1995 en utredning om mulighetene for deling av arbeid for å få ned arbeidsledigheten. Statsråden fra Arbeiderpartiet, som mente at deling av arbeid ikke var et hensiktsmessig virkemiddel, tok i et intervju med *Aftenposten* rapporten til inntekt for sitt syn. For ISF førte dette til omfattende kritikk i pressen – instituttet hadde levert de konklusjoner som oppdragsgiver ønsket, ble det hevdet. Forskerne på sin side mente at de var feiltolket, og følte seg misbrukt for et formål de ikke identifiserte seg med.

Ingen av disse eksemplene kan sies å demonstrere at forskere kan kjøpes. På forskjellige måter er hver av sakene omstridt. Men uansett hva som er realiteten i dem, viser de klart at oppdragsforskningen er omgitt av betydelig spenning og uklarheter. Videre at det er vel så viktig å være oppmerksom på gråsonene som de eklatante eksempler på at resultater er til salgs.

Disse og liknende saker har også bidratt til å øke aktsomheten både blant forskere og brukere. I den siste forskningsmeldingen blir pekt på at det offentlige til dels har vært lite profesjonell som oppdragsgiver. Det annonseres at KUF vil ta initiativ til at det utarbeides en standardkontrakt for oppdragsforskning der statsorganer er oppdragsgivere.¹ Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) er også i ferd med å utarbeide en 10-punkts «sjekklister» for oppdragsforskning, som utfyller komiteens generelle *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, jus og humaniora* (1999).

1 NOEN HOVEDTREKK VED OPPDRAGSFORSKNING

Retningslinjer og sjekklister kan være til hjelp for forskernes egen selvrefleksjon, men kan ikke erstatte den. Derfor er det også nødvendig å gå dypere inn i materien og ta en litt omstendelig omvei om hva det er som særkjenner oppdragsforskning og se på hvilke måter den skiller seg fra andre former for forskning og/eller utredning.

1.1 Oppdragsgiver og oppdragsforskning

Hva vi legger i begrepet 'oppdragsgiver' er nokså sammensatt. Det kan referere til grupper eller personer som velger eller formulerer problemstillinger,

1) St.meld. nr. 39 (1998-99) *Forskning ved et tidsskifte*, kapittel 6.

finansierer forskningen, eller er brukere av resultater og dermed har en sosial interesse som går ut over den rene kunnskapsinteresse. Kombinasjonen av disse tre trekkene gir et rimelig kriterium på oppdragsforskning.

Den mest rendyrkede formen for oppdragsforskning finner vi når det er samme gruppe som finansierer, formulerer problemstillinger og bruker resultatene; f.eks. at et departement gir forskere i oppdrag å evaluere dets egen virkemiddelbruk. Alternativt kan en finansierende instans delegerer bevilgningsansvar til en annen gruppe, f.eks. en brukergruppe som påvirker problemstillingen og har interesse av resultatene. Også i dette tilfelle er det rimelig å snakke om oppdragsforskning.

En bør også ha mer indirekte sammenhenger for øye. Alle departementer overfører midler til Forskningsrådets programmer. Ett av poengene med det er å bryte den tette koplingen mellom finansierer og forskere. Men det skjer ikke sjelden at denne koplingen gjenopprettes gjennom Forskningsrådets organer, f.eks. ved sterk grad av øremerking av midlene, eller ved at departementene har representanter i programstyret som får avgjørende innflytelse på bevilgningene av prosjektmidler. I praksis er det en ubetydelig forskjell mellom slike relasjoner og den rendyrkede formen for oppdragsforskning.

Det avgjørende kriteriet er at påvirkningen skjer på prosjektnivå, altså knyttet til den enkelte problemformulering. Derimot gir det dårlig mening å snakke om oppdragsforskning når kontrollen koplet til finansiering bare er rettet mot et program eller utbygging av kompetanse på et bestemt fagfelt. At bygging av en bestemt kompetanse kan være i fremtidige oppdragsgivers interesse, er ikke tilstrekkelig til å karakterisere det som oppdrag. Videre forekommer det ikke sjelden at nokså snevre problemformuleringer er koplet til finansiering av prosjekter, men uten at det foreligger en tydelig brukerinteresse. Det skjer bl.a. når forskergrupper organiserer større paraplyprosjekter og lyser ut stipendier innenfor paraplyen. Heller ikke dette kan med rimelighet karakteriseres som oppdragsforskning.

1.2 Oppdragsforskning og anvendt forskning

Grensen mellom oppdragsforskning og anvendt forskning mer generelt er ikke alltid like lett å trekke. Slik begrepene brukes her, er all oppdragsforskning også anvendt forskning. Den vanligste formen for anvendt forskning som ikke er oppdragsforskning finnes der det foreligger en brukerinteresse uten at det eksisterer noen forpliktelser mellom brukere og forskere knyttet til finansiering. I denne henseende er forskningen fri. I Norge har mye «aksjonsforskning» hatt en slik karakter.

Svært mye av den frie forskningen er også anvendt i en litt videre forstand, for så vidt som den sikter mot å anvende foreliggende teorier og modeller på et nytt felt, uten at den på vesentlige måter endrer de etablerte måtene å

beskrive og forstå årsakssammenhenger på.² Dette gjelder enten forskningen foregår på universitetene eller på institutter som helt eller delvis finansieres via oppdrag.

Et tredje eksempel på anvendt forskning innen samfunnsvitenskap, som ikke er oppdragsforskning, er gitt ovenfor: Programmer som sikter på å frembringe en forholdsvis spesifisert faglig kompetanse, uten at utformingen eller utvalget av problemstillinger er styrt av brukerinteresser.

At den forskningen som formelt sett er fri med hensyn til å utforme problemstillinger, retter seg mot synlige samfunnsproblemer, er både rimelig og rosverdig. Kvaliteten i samfunnsvitenskapelig forskning er langt på vei avhengig av verdimeisig engasjement hos forskerne. Dette har spilt en meget viktig rolle i utviklingen av samtlige samfunnsvitenskaper i Norge. Samtidig er det viktig å se klart at slikt verdibasert engasjement kan være både en ressurs og en hindring for forskningen. For det fører med seg lojaliteter og bindinger for forskerne som langt på vei kan skape de samme problemene som vi møter i oppdragsforskningen. Hvilken forsker med lojalitet til en gruppe vil offentliggjøre ufordelaktige opplysninger om denne gruppen?

1.3 *Forskning og konsulentvirksomhet*

Oppdragsforskningen er ikke bare oppdrag, men også forskning. Det betyr at forskningens normer må gjelde for den som for den øvrige forskning. Dette gjør det viktig å skille mellom forskning og utredning eller konsulentvirksomhet. Et slikt skille kan trekkes fra to kanter: etter type av problemformulering og ut fra normer for eiendomsforhold og offentliggjøring.

Det som skiller forskning fra andre former for kunnskapsinnhenting, ligger i arten av problemet som skal løses. For at det skal være rimelig å snakke om forskning, må vi ha å gjøre med problemløsning som er teoretisk informert, og forklaringer og funn som har en viss overføringsverdi ut over den konteksten de er gjort i. Det finnes mye viktig og nyttig kunnskap som ikke er av en slik karakter. Nærliggende eksempler er fakta om arbeidstidsmønstre i ulike grupper eller endringer i antall forbrytelser pr. innbygger. Til forskjell fra slike fakta er all forskning beheftet med en viss usikkerhet, den er basert på tolkning og hypoteser som ikke er endelig bekreftet. Derfor kan oppdragsforskning aldri brukes til å avgjøre hva som er en «riktig» politikk. Uansett hvor mye kunnskap som innhentes må oppdragsgivere basere seg på skjønn når de skal sette sine tiltak ut i livet.

Vel så viktig i denne sammenhengen er imidlertid at plikter og rettigheter i forholdet mellom oppdragsgiver og oppdragstaker er svært forskjellige etter

2) Dette kriteriet for å skille mellom grunnforskning og anvendt forskning er benyttet i ISFs *Målsettinger for virksomheten 1997-1999*, s. 8.

som en har å gjøre med konsulentarbeid eller oppdragsforskning. Når en konsulent hyres inn av en oppdragsgiver, er resultatet å betrakte som oppdragsgivers eiendom. Selv om det ikke foreligger et formelt arbeidsforhold, er dette den førende regelen. Oppdragsgiveren delegerer en oppgave til konsulenten, som hun eller han i prinsippet kunne utført selv.

Ikke så med forskning, hva enten den er initiert av en oppdragsgiver eller en annen part. Forskningen er primært bundet av de normer som til sammen utgjør forskningens ethos. Dens resultater tilhører ikke en oppdragsgiver, men hele forskersamfunnet, og i neste omgang samfunnet som helhet. Forskningen har en primær forpliktelse til å gjøre sine resultater tilgjengelig, selv om oppdragsgiver ikke vurderer det å være i sin interesse.

Viktige unntak fra denne hovedregelen finnes. I naturvitenskap og teknologi vil det gjelde spesielle regler for kommersiell utnyttelse av resultater. Men de er bare unntaksvis aktuelle i samfunnsvitenskap. Her er de viktigste avvikene knyttet til personvern eller sikkerhetspolitiske hensyn, men også i slike tilfeller er det et etisk begrunnet krav å gjøre tilgjengeligheten så stor som mulig.

2 FORSKNINGSETISKE NORMER FOR FORSKNING

2.1 *Oppdragsforskning og forskningsetiske retningslinjer*

I de forskningsetiske retningslinjer utarbeidet av NESH er det flere punkter som behandler oppdragsforskning direkte (pkt. 34–39). Disse peker på plikter og rettigheter for både oppdragsgivere og forskere, og dreier seg primært om valg av temaer og offentliggjøring av resultater. Dette kommer jeg tilbake til.

Hovedsaken er at oppdragsforskning behandles på linje med annen forskning. Forskningens overordnede normative krav er sannhet og menneskeverd. Menneskeverd er et helt allment hensyn og skal derfor ikke tas opp her. Jeg skal i stedet konsentrere fremstillingen om forskningens generelle samfunnsmessige forpliktelser, samt sannhetskravet og brudd på sannhetsnormen.

2.2 *Sannhet: Vederheftighet og uavhengighet*

Kravet om sannhet er forskningens grunnleggende norm. Uten det mister forskningen sin mening. Samtidig er sannhetsbegrepet beheftet med mange problemer, både av filosofisk og metodologisk art.³ For å skjære klar av en del av de filosofiske problemene kan sannhet operasjonaliseres som *vederheftighet*. At forskningen er vederheftig innebærer ikke bare at enkeltresultater er sanne i den forstand at de stemmer over ens med de faktiske forhold, men også at

3) Se *Ettikk og metode*, Skriftserie fra De nasjonale forskningsetiske komiteer, nr. 12. Oslo 1999.

det er tilstrekkelig bredde i problemstillingene, slik at de forskjellige sider som er av betydning for en sak blir tilstrekkelig klarlagt. Ikke minst i praktisk rettet forskning er dette viktig.

Vederheftighet er også en forutsetning for at forskningen skal være nyttig. Det burde være unødvendig å si, men har vist seg ikke å være det: Ingen har nytte av forskning som ikke lever opp til strenge kvalitetskrav. Men det gjelder på lang sikt. På kort sikt – og vi opererer alle på kort sikt – kan saken oppleves litt annerledes. Da kan det være gunstig for en interessent å forvri resultater og gå på akkord med sakens mangesidighet.

Av disse og flere andre grunner er oppdragsforskningens *uavhengighet* av avgjørende betydning. Selv om forskning følger strenge metodenormer, vil det alltid inngå skjønn i tolkningen av samfunnsvitenskapelige resultater. Uavhengighet er derfor en nødvendig, om ikke tilstrekkelig forutsetning for å unngå systematisk skjeve fortolkninger.

Like viktig er uavhengighet for at forskningen skal opprettholde tillit i offentligheten. Norge er et land der forskning, og særlig innen samfunnsvitenskapene, har en viktig plass i det offentlige ordskiftet. Dette krever en særlig aktsomhet av forskerne.

3 LEDDENE I FORSKNINGSPROSESEN

For å få et bedre bilde av problemer knyttet til sannhetsnormen, skal jeg gå inn på de ulike faser i forskningen: problemformulering, analyseresultater og formidling.

3.1 Tema og problemstilling

I sin enkleste form er rollefordelingen i oppdragsforskning slik at oppdragsgiver fastsetter tema og problemstillinger, mens forskeren alene står for konklusjonene, uansett om de er i samsvar med eller står i motsetning til oppdragsgiverens interesser.⁴ I svært mange tilfeller fungerer det også slik, uten at noen går på akkord med forskningens uavhengighet og etiske krav. Det skyldes ikke minst at oppdragsgivere ofte forstår at de har en langsiktig interesse i at forskningen er uavhengig.

Samtidig kan dette bildet bli for enkelt. I en del tilfeller vil oppdragene formidle doble budskap: Ved å fremheve det temaet som gjøres til gjenstand for forskning, vil de også nedtone kanskje vel så alvorlige problemer som det ikke forskes på. For å ta et enkelt eksempel: En aktør i energisektoren kan ønske å kartlegge den økonomiske virkningen av beslutningen om lokalisering av et bestemt anlegg, mens miljøkonsekvensene ikke blir undersøkt. En mer komplisert utgave av samme problem kan oppstå i tilknytning til sum-

4) Dette er i samsvar med *Retningslinjene*, punkt 36 og 37.

virkingen – helheten – av oppdragsforskningen. Når det er satt i gang mange prosjekter om beslektede temaer, kan det lett skje at selv om hvert enkelt prosjekt er utformet på en rimelig måte, blir resultatet at viktige temaer og problemer blir oversett og liggende urørt fordi de faller mellom flere stoler. Dette er en utfordring for oppdragsgivere, og kan være av både praktisk og etisk art.

Men selv om oppdragsgivere har rett til å utforme temaet, må forskere erkjenne at de også har medansvar for utformingen av problemstillinger.⁵ I verste fall må de være villige til å si nei til oppdraget.

3.2 Analyse og resultater

Den mest uttalte bekymringen i diskusjoner om oppdragsforskning, er som nevnt faren for at oppdragsgiver skal kjøpe konklusjoner i tråd med sine egne interesser. Det finnes nok eksempler på at dette har forekommet i Norge, men jeg tror det er forholdsvis lite utbredt. Oppdragsforskningens uavhengighet trues ikke først og fremst av oppdragsgivere som ser det i sin interesse å påvirke eller presse forskeren. Minst like viktig er de mer subtile mekanismene som utløses hos forskeren selv, uten at noen behøver å presse. Relativt tett kontakt med oppdragsgiver fører lett til at forskeren tilegner seg dennes måte å se verden på, og søker å opprettholde det gode forholdet. Det gjelder ikke minst hvis oppdragsgiveren er mektig – makten er ikke bare tvingende men også fascinerende.

Engstelse for ikke å få nye oppdrag i fremtiden, kan også føre til at forskere legger bånd på seg. Kanskje vel så viktig er imidlertid bekymringen for å gå glipp av interessante data i fremtiden, dersom det utvikler seg en konflikt i forhold til oppdragsgiveren.

Selvansur skapes imidlertid ikke bare av makt, men også av lojalitet til gode saker og svake grupper, og av rettferdig harme. Vi må nok erkjenne at også slike verdibestemte lojaliteter kan føre til forholdsvis alvorlige vridninger av problemstillingene. Et beslektet problem er manglende evne til eller interesse for å stille opp og teste alternative hypoteser og forklaringer, enten fordi oppdragsgivere ser dem som irrelevante eller på grunn av manglende data eller alminnelig vanetenkning.

3.3 Offentliggjøring generelt

Hovedproblemet, etter mitt syn, ligger ikke i bevisst manipulering av resultater, men i måten de blir utvalgt og brukt på. Utgangspunktet må være at forskere har en grunnleggende rett til å publisere og formidle sine resultater.⁶

5) *Retningslinjene*, pkt. 35

6) *Retningslinjene*, pkt. 38.

Det gjelder for oppdragsforskning like så meget som for annen forskning. Retten til publisering er avgjørende, av flere grunner. Den sikrer at resultater og konklusjoner kan overprøves, både av andre forskere og av offentligheten i sin allminnelighet. Den er også en forutsetning for at forskningens samfunnsmessige funksjon, nemlig dens bidrag til den offentlige debatt, kan utfolde seg slik den skal.

Til kravet om offentliggjøring hører også en norm om at det skal gjøres kjent hvem som har finansiert forskningen.⁷ Dette er rimelig overfor oppdragsgiver/fiansiør. Det er også en forpliktelse overfor publikum, fordi det kan påvirke hvordan forskningen blir vurdert.

3.4 Formidling og popularisering

Sammenliknet med andre land får samfunnsforskningen i Norge uvanlig bred dekning i pressen. Norske forskere har høy sosial status, slik at forskningen i høy grad bidrar til å legitimere politiske beslutninger eller utspill. Det gir forskeren en særlig forpliktelse ved opptreden i mediene.

Forskeren som går ut med sine resultater blir ofte trukket inn et i et politisk kraftfelt som er meget sterkt, og som kan oppleves som så sterkt at det blir en personlig belastning. Styrke til å stå imot press er en forutsetning for at forskningen skal fungere konstruktivt og riktig. Derfor er det viktig at forskeren ikke blir stående alene i offentligheten.

Oppdragsgivere vil uvegerlig passe på sine interesser når resultater offentliggjøres. Utad vil de ofte bruke forskningen mest mulig i tråd med sin interessestyrte argumentasjon. Det kan enten skje ved selektiv formidling, ved at oppdragsgiver bare slipper ut de resultater som anses som akseptable eller gunstige. Eller det kan skje at oppdragsgiver omtolker resultater på en selektiv måte, som passer inn i den fastlagte politikken.

Ikke bare oppdragsgivere, men også forskere kan imidlertid bidra til at offentligheten får et skjevt bilde av et saksforhold. Forskere er som folk flest. De vil noen ganger forholde seg mest til ideologiske eller andre lojaliteter. Selektiv formidling kan utvilsomt være et aktuelt problem for dem også.

Kanskje forskerne bare vil vise at de er med, og gjør nyttig arbeid. Da bør de unngå urimelige vridninger av funnene i formidlingens navn, og ikke tilpasse budskapet til det som gir oppslag i mediene. Selv om det ikke er de selv som skriver, har forskere et medansvar for den formidlingen som skjer i pressen.⁸

7) *Retningslinjene* pkt. 39.

8) Se *Retningslinjene*, pkt. 42-46.

4 AKTØRER I FORSKNINGSFELTET

Vi bør også betrakte problemer og problemløsning ut fra de relevante aktørenes ståsted. I dette tilfelle har vi å gjøre med institutter, oppdragsgivere, Forskningsrådet og politiske myndigheter. Min vurdering er at alle disse oftest opptrer ansvarlig og fornuftig. Unntakene er likevel litt for mange, og ingen kan si at aktørene er gode nok i dag.

4.1 Instituttene situasjon

Hvilke krav stilles til forskere og institutter for å møte utfordringene fra oppdragsforskningen?

For det første må de opparbeide bevissthet om at det er mulig og nødvendig å opptre uavhengig. De må ikke bli så ivrige etter å være nyttige at de blir overdrevent lojale. Instituttene må vise vilje til å vokte sin egen uavhengighet. Dette kravet kan virke trivielt, men det viser seg ofte at det ikke er lett å gjennomføre i praksis.

Problemet er viktig i dag, men var kanskje mer følbart tidligere. I 1970-årene, da debatten om oppdragsforskning skjøt fart, ble mange oppdrag utført av isolerte forskere på korte kontrakter. De var i mange henseender sårbare. I dagens situasjon, der forskere har velorganiserte institutter i ryggen, blir situasjonen en noe annen.

Forutsetningen er imidlertid at instituttene har nødvendig økonomisk og politisk uavhengighet. Det oppstår litt for lett problemer når institutter eies av, eller har langsiktige bindinger til, aktører med sterke interesser. At forskningsinstitutter formelt eller uformelt fungerer som forvaltningsorganer er kan være problematisk.

Samtidig må det sies at betingelsene for uavhengighet er vel så gode i instituttsektoren som for forskere på universitetene. Det skyldes at instituttene gjennomgående er mer profesjonelle, slik at den enkelte forsker kan opptre med en organisasjon i ryggen. Paradoksalt nok blir universitetsforskere lettere stående alene.

De som arbeider med anvendt forskning bør stå i en kontinuerlig dialog med det øvrige forskersamfunnet, der grunnforskningen har en viktig plass. Uten nær kontakt med grunnforskning, vil den anvendte forskningen forfalle til utredningsarbeid. Kvalifisert faglig debatt bidrar til at det reises nødvendige motforestillinger, og prøves ut alternative tolkninger og alternative modeller. Kvalitetssikring på strengt faglig grunnlag er derfor også en forutsetning for at den anvendte forskningen skal fungere selvstendig i forhold til oppdragsgiveres særinteresser.

4.2 Oppdragsgivere

Oppdragsgivere må bli mer bevisst om at forskning for det meste tjener langsiktige interesser. Det forutsetter ikke nødvendigvis at hvert enkelt prosjekt er

av lang varighet. Men helheten av de prosjekter som settes i gang må ha en langsiktig karakter dersom forvaltningen skal kunne nyttiggjøre seg forskning på en fornuftig måte.

Nå er det samtidig et problem at forvaltningen har et Janus-ansikt. Den ivaretar ikke bare langsiktige nasjonale interesser, men skal samtidig tjene som redskap for den politiske ledelsens partitaktiske hensyn. Denne spenningen er neppe til å unngå. Det kreves dermed en gjennomtenkning av roller, oppgaver og forventninger i forvaltningens forskningsengasjement. Etter min erfaring er denne gjennomtenkningen ennå kommet ganske kort.

En rimelig modell er at de mer kortsiktige oppdragene blir utført direkte på oppdrag fra den enkelte forvaltningsenhet, mens de langsiktige kanaliseres gjennom Forskningsrådet. Prinsippet er enkelt nok, men i praksis blir det alt for ofte stilt på hodet. Når forvaltningens representanter opererer innenfor sine egne rammer, viser de en betydelig evne til å tenke langsiktig. Men i de fora der de skulle være engasjert i langsiktig tenkning, som i Forskningsrådets programstyrer, har det vist seg at brukerrepresentanter lett blir opptatt av kortsiktige hensyn, detaljstyring og konkurranse med andre enheter, og mister blikket for de langsiktige oppgaver.

4.3 *Forskningspolitiske ansvarshavere/Forskningsrådet*

En av Forskningsrådets mange viktige oppgaver er å ta ansvar for sumvirkningene i prosjektsammensetningen, som jeg har påpekt foran, og vurdere den i lys av politiske, men også verdimeslige hensyn.

I en del henseender er det sentrale ansvar for helheten nå for svakt. Forskningsrådets administrative og budsjettmessige situasjon gir få muligheter for å skape balanse mellom forskningsfelter. Den overveiende delen av midlene er bundet opp i nokså klart utformede programmer, som for en stor del er fastlagt av utenforstående bidragsytere. Dermed blir muligheten til å ta ansvar for helheten, og fylle opp felter som ellers er for lavt prioritert, for dårlige.

Programmene, på sin side, initieres og kontrolleres av interessenter, i hovedsak den offentlige forvaltning. Forvaltningens løpende interesser blir den utløsende faktoren som gir programmer retning. Det trekker i retning av at dagsaktuelle problemer blir ivaretatt, på bekostning av den langsiktige kunnskapsproduksjonen som forskningen virkelig kan bidra med. Sansen for problemer som ligger utenfor allfarvei, har i mange tilfeller vært for svak.

Samtidig må det også erkjennes at forskere også i en del tilfeller tenker for kortsiktig, og bidrar til at valget av problemstillinger blir preget av nærsynthet.

4.4 *Politiske myndigheter*

De politiske myndigheter tilrettelegger rammebetingelsene for forskning, og dermed også for oppdragsforskningen. De signaler myndighetene sender ut

er derfor av stor betydning. Det er gledelig å registrere engasjementet for forskningsetikk i den nyeste forskningsmeldingen (St.meld 39 (1998–99)). Vi har fått et mer omfattende system for forskningsetikk enn i nesten noe annet land. Både Stortinget og Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet har tatt et omfattende ansvar.

Men innholdet i forskningen blir likevel i en betenkelig grad preget av varierende grad av kortsiktige nyttehensyn. Når vi forlater programerklæringene, er det nesten alltid økonomiske målsettinger som dominerer. I tidligere forskningsmeldinger har forskningens nytteaspekt blitt stadig sterkere fremhevet, og det er vanskelig å si at den siste peker i en annen retning.

Poenget kan generaliseres: Hvilket bilde av verden er det vi som borgere får ved å gå til forskningsmeldingen? Det avhenger av bredden i problemforståelsen og av de generelle bilder av virkeligheten som gis. Og det er nødvendigvis avhengig av de forskningspolitiske prioriteringer som foretas, på programnivå og i Forskningsrådet som helhet.

Men det er ingen drøfting av dette problemet i den nye forskningsmeldingen. Over 25 sider i beskrives samspillet mellom forskning og samfunnsmessige behov, uten at det nevnes et eneste dilemma, en eneste målkonflikt eller en eneste bekymring for at problemforståelsen er utilstrekkelig. Den underliggende antakelsen en ubefangen leser må hente inn, er at alt går bra hvis vi bare gjør jobben vår ordentlig. Men det er en mye mer omfattende refleksjon som trengs.

Vi må spørre hva som er nytte innen samfunnsvitenskapene. Dersom 'nytte' betyr å frembringe ønskelige og gunstige virkninger for enkeltgrupper eller samfunnet som helhet, går det allerede langt ut over det næringsøkonomiske nyttebegrep. Men en av samfunnsforskningens viktigste oppgaver er videre enn som så. Den er å påpeke og avklare målkonflikter og dilemmaer som beslutningstakere stilles overfor. Det er ikke alltid populært, mange ser heller at uavklarte spørsmål får sove i fred. Videre frembringer samfunnsvitenskapene forståelse for våre sosiale og kulturelle forpliktelser, for normer og sosial identitet, de gir innsikt i fordelingsmønstre og sosiale og juridiske rammebetingelser. Dette er kunnskaper som dels inngår i beslutningsgrunnlaget for politiske vedtak, men ikke minst er det innsikter som klargjør betingelsene for å fatte slike vedtak.

Selv om en holder fast ved et snevrere nyttebegrep, er det lett å overse at uten fri forskning vil også nytteorienteringen lide. På lang sikt kan forskning bare bli nyttig om den også søker kunnskap for dens egen skyld. Dette er ikke et argument for at forskere er maksimalt nyttige når de får gjøre som de vil. Styring av forskning er nødvendig i et demokratisk samfunn. Men om styringen blir for stram, tørker kildene til kreativitet inn, og evnen til å reise overraskende perspektiver og se ukonvensjonelle løsninger reduseres.

AVSLUTNING

I et demokratisk samfunn er oppdragsforskning et gode, og en forutsetning for opplyst samfunnsdebatt. Uten oppdrag kunne ikke samfunnet ivareta sine legitime kunnskapsbehov. Forutsetningen for at dette skal fungere riktig, er at forskningen er vederheftig og uavhengig.

Selv om de grove brudd på forskningsetiske krav er sjeldne i Norge, er det alltid behov for årvåkenhet. Oppdragsgivere og Forskningsråd ikke alltid bevisst begrensningene i sine roller, og de krav som må stilles til oppdragsforskningen. Vi må også erkjenne at forskernes varhet for selvsensur og ideologiske lojaliteter kunne vært bedre enn den er.

Behovet for selvrefleksjon følger oss godt inn i de neste 50 år.